

Nationalistische Caesarreceptie in de commentaartraditie

Patriottische accaparatie van *De Bello Gallico*
en haar aanwezigheid bij commentatoren
en teksteditoren in 16^e, 17^e en 18^e eeuw

Wouter Vangrieken

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Taal- en Letterkunde

Promotor prof. dr. Jan Papy

Academiejaar 2016-2017

Titelblad	
Inhoudstafel	I
Literatuurlijst	III
1. Primaire literatuur: de commentaartraditie	III
2. Secundaire literatuur	IV
Dankwoord	XIII
Abstract	XIV
<i>Nationalistische Caesarreceptie in de commentaartraditie</i>	
1. Inleiding	1
1.1. Genealogie van het Caesariaans patriottisme	1
1.2. Caesar en de waarheid	2
1.3. "De Bello Gallico"	2
2. De Lage Landen	5
2.1. Oude Belgen, Nieuwe Belgen	5
2.1.1. De dappere Belgen	5
2.1.2. Belgen en Romeinen	6
2.2. Ambiorix, Aduatuca en de Civitas Tungrorum	9
2.2.1. Aduatuca Eburonum versus Aduatuca Tungrorum	10
2.2.2. Geografische afbakening van de Civitas Tungrorum	12
2.2.3. Etniciteit van de Tungri	15
2.3. Sporen in de commentaren	18
2.3.1. Vossius	18
2.3.2. Brantius	21
2.3.3. Ortelius	23
3. Frankrijk	30
3.1. Vercingetorix en " <i>Nos ancêtres les Gaulois</i> "	30
3.1.1. Het ontstaan van een nationale mythologie	30
3.1.2. Fransnationalisme en de Galliërs	31
3.1.3. Een postideologisch tijdperk ?	34
3.2. " <i>Hauts lieux</i> " de l'Hexagone	35
3.2.1. Bibracte	36
3.2.2. Gergovia	36
3.2.3. Alesia	39
3.3. Camille Jullian	40
3.4. Antecedenten	41

3.4.1. 'Li Fet des Romains'	42
3.4.2. Laatmiddeleeuwse Franse Caesarvertalingen	43
3.5. Sporen in de commentaren	45
3.5.1. Hotmanus	45
3.5.2. Goduinus	48
3.5.3. Scaliger	55
4. Zwitserland	58
4.1. <i>Confoederatio Helvetica</i>	58
4.2. Sporen in de commentaren	61
4.2.1. Rhellicanus	61
4.2.2. Glareanus	67
5. Duitsland	75
5.1. Ariovistus, "Vater des Deutschtums"	75
5.1.1. Het Duitse Keizerrijk	75
5.1.2. Het Derde Rijk	77
5.1.3. Hedendaagse geschiedenis	79
5.2. Sporen in de commentaren	82
5.2.1. Glandorpius	82
5.2.2. Camerarius	88
5.2.3. Cellarius	90
6. Groot-Brittannië	94
6.1. Caesars dubbele invasie	94
6.1.1. Holmes	95
6.1.2. Ellis	97
6.1.3. De strijdswagen	98
6.1.4. Folklore	99
6.2. Sporen in de commentaren	101
6.2.1. Davisius en Clarkius	101
6.2.2. Edmondes	103
7. Algemene conclusies	108
<i>Addenda</i>	
I. kaarten	111
II. fotomateriaal	117
III. illustraties Dyck	122
Index Nominum	124

1. De commentaartraditie: primaire literatuur

BRANTIUS, Ioannes, *Ad C. Iulii Caesaris Commentarios notae politicae et criticae*, in: JUNGERMANNUS, Godefridus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606);

CAMERARIUS, Ioachimus, *Annotationes quaedam in C. Iulii Caesaris Librum II et IV de Bello Gallico et III de Bello Civili*, in: JUNGERMANNUS, Godefridus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606);

CELLARIUS, Christophorus, *C. Iulii Caesaris Commentarii. Accessere adnotationes* (Padova: Giovanni Manfre, 1774);

CLARKIUS, Samuel, *Notae integrae in Caesaris Commentarios*, in: OUDENDORPIUS, Franciscus (ed.), *C. Iulii Caesaris, A. Hirtii aliorumque Commentarii* (Leiden: Samuel Luchtmans, 1737);

DAVISIUS, Ioannes, *C. Iulii Caesaris quae extant omnia*, in: OUDENDORPIUS, Franciscus (ed.), *C. Iulii Caesaris, A. Hirtii aliorumque Commentarii* (Leiden: Samuel Luchtmans, 1737);

EDMONDES, Clement, *Observations upon the five first books of Caesar's Commentaries* (London: Peter Short, 1600);

GLANDORPIUS, Ioannes, *Annotationes Doctissimi in C. Iulii Commentariorum Libros*, in: JUNGERMANNUS, Godefridus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606);

GLAREANUS, Henricus, *In C. Iulii Caesaris Clarissimi Romani Imperatoris Commentarios Annotationes*, in: JUNGERMANNUS, Godefridus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606);

GODUINUS, Ioannes, *C. Iulii Caesaris quae exstant, interpretatione et notis illustrata* (Venezia: Remondini, 1786);

HOTMANUS, Franciscus, *In C. Iulii Caesaris Commentarios de Bello Gallico et Civili Notae Renovatae*, in: JUNGERMANNUS, Godefridus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606);

ORTELIUS, Abraham, *C. Iulii Caesaris Omnia quae extant* (Leiden: Franciscus van Raphelingen, 1593);

RHELLICANUS, Ioannes, *Annotationes in C. Iulii Caesaris Dictatoris Commentaria*, in: JUNGERMANNUS, Godefridus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606);

SCALIGER, Iosephus Iustus, *Notitia Galliae et notae auctiores*, in: MONTANUS, Arnoldus (ed.), *C. Iulii Caesaris quae extant cum selectis variorum commentariis quorum plerique novi* (Amsterdam: Officina Elzeviriana, 1670);

VOSSIUS, Dionysius, *Notae integrae in Caesaris Commentarios*, in: OUDENDORPIUS, Franciscus (ed.), *C. Iulii Caesaris, A. Hirtii aliorumque Commentarii* (Leiden: Samuel Luchtmans, 1737).

2. *Secundaire literatuur*

AGACHE, Roger, 'Découverte aérienne de retranchements nivelés aux abords du site présumé de Bratuspantium près de Breteuil-sur-Noye (Oise)', *Bulletin de la Société préhistorique française*, 59.5 (1962), 357-366;

AMALVI, Christian, *De l'art et la manière d'accomoder les héros de l'histoire de France: essais de mythologie nationale* (Paris: Albin Michel, 1988);

ARNOULD, Maurice-Aurélien, 'La bataille du Sabis (57 avant notre ère)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 20.1 (1941), 29-106;

BÄCHTOLD, Hans Ulrich, 'Glaréan', in: l'Académie suisse des sciences humaines et sociales (ed.), *Dictionnaire historique de la Suisse* (2007, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F12800.php>: geraadpleegd op 17 maart 2017);

BAIRD, Henry Martyn, 'Hotman and the *Franco-Gallia*', *The American Historical Review*, 1.4 (1896), 609-630;

BALTRUSCH, Ernst - HEGEWISCH, Morten - MEYER, Michael - PUSCHNER, Uwe - WENDT, Christian, *2000 Jahre Varusschlacht: Geschichte, Archäologie, Legenden, Topoi: Berliner Studien der Alten Welt*, 7 (Berlin: Walter de Gruyter, 2012);

BANDELIER, André, 'République rauracienne', in: l'Académie suisse des sciences humaines et sociales (ed.), *Dictionnaire historique de la Suisse* (2012, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F7625.php>: geraadpleegd op 30 november 2016);

BAUER, Bruno - BRUNAR, Helmut (trad.) - MARCHANT, Byron (trad.), *Christ and the Caesars: the Origin of Christianity from the Mythology of Rome and Greece* (Bloomington: Xlibris, 2015);

BAUER, Raoul, *Clovis. In de schaduw van twee vrouwen* (Leuven: Davidsfonds, 2016);

BEDA Venerabilis, *The ecclesiastical history of the English nation : from the coming of Julius Caesar into this island, in the 60th year before the incarnation of Christ, till the year of our Lord 731. Translated into English by John Stevens, Gentleman* (London: Meighan, 1723);

BEDAUX, Jan Cornelis (ed.), *Die Marias von Cornelius Aurelius. Einleitung, Textausgabe und Anmerkungen*, Supplementa Humanistica Lovaniensia, XX (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2006);

BEER, Jeanette M.A., 'French Nationalism under Philip Augustus. An Unexpected Source', *Mosaic*, 7.2 (1974), 57-70;

BERTHIER, André, *Bilan de vingt années de recherche archéologique sur le site jurassien présumé d'Alésia (1963-1983)*, Les Annales d'Alésia, 1 (Lons-le-Saunier: Association Lemme Et Saine d'Intérêt Archéologique (A.L.E.S.I.A.), 1984);

BERTHIER, André - WARTELLE, André, *Alésia* (Paris: Nouvelles Éditions Latines, 1990);

BETTERIDGE, Thomas - FREEMAN, Thomas S. (eds.), *Henry VIII and History* (Aldershot: Ashgate, 2012);

BIETENHOLZ, Peter G. - DEUTSCHER, Thomas Brian, *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, 3 vols. (Toronto: University of Toronto Press, 2003);

- BISKUP, Thomas, 'The Enlightenment', in: GRIFFIN, Miriam (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Blackwell Companions to the Ancient World (Oxford: Blackwell, 2009), pp. 399-409;
- BLÖSCH, Edgar, 'Nägeli, Hans Franz', in: Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften (ed.), *Allgemeine Deutsche Biographie*, 45 vols. (München: Duncker & Humblot, 1886), XXIII, 219-221;
- BRADLEY, Carl Meredith, 'The British War Chariot: A Case for Indirect Warfare', *The Journal of Military History*, 73.4 (2009), 1073-1089;
- BROMWICH, Rachel, *Trioedd Ynys Prydein. The Welsh Triads* (Cardiff: University of Wales Press, 1961);
- BROWN, Virginia, 'Caesar', in: CRANZ, Ferdinand Edward - KRISTELLER, Paul Oskar (eds.), *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries*, 10 vols. (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1976), III, 87-139;
- BULLIOT, Jacques Gabriel (ed.), *L'Oppidum de Bibracte. Guide historique et archéologique au Mont Beuvray* (Autun: Imprimerie Dejussieu, 1876);
- CAMÉ, François, 'Mitterrand: une tombe au mont Beuvray. L'ancien Président a acheté une parcelle sur ce site gaulois. Pour un franc', *Libération*, 9 september 1995;
- CESAR, C. Julius, *Commentaryes. Newly translatyd owte of laten in to englyshe, as much as cocernyth thys realm of England sumtyme callyd Brytayne: whych is the eldyst hystoryer of all other that can be found, that ever wrote of thys realme of England* (London: William Rastell, 1530);
- CHALMERS, Alexander, *The General Biographical Dictionary*, 32 vols. (London: Nichols, Son and Bentley, 1813-1817);
- CHARRIER, Sylvie, *Recherches sur l'œuvre latine en prose de Robert Gaguin (1433-1501)*, Bibliothèque littéraire de la Renaissance, s.III, 35 (Paris: Honoré Champion, 1996);
- CHEVALLIER, Raymond, 'Montaigne lecteur et juge de César', in: CHEVALLIER, Raymond (ed.), *Présence de César. Hommage au doyen Michel Rambaud*, Collection Caesarodunum, XX bis (Paris: Les Belles Lettres, 1985), pp. 91-107;
- CHISHOLM, Hugh, 'Clarke, Samuel', in: CHISHOLM, Hugh - PHILLIPS, Walter Allison (eds.), *Encyclopaedia Britannica*, 29 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1911¹¹), VI, 445-447;
- CLARK, Carol, 'Some Renaissance Caesars', in: GRIFFIN, Miriam (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Blackwell Companions to the Ancient World (Oxford: Blackwell, 2009), pp. 356-370;
- COLLEY, Linda, *Britons. Forging the Nation 1707-1837* (London: Yale University Press, 1992);
- CRAB, Marijke, *Exemplary Reading: Printed Renaissance Commentaries on Valerius Maximus (1470-1600)*, Scientia Universalis – Abteilung I: Studien zur Wissenschaftsgeschichte der Vormoderne, 2 (Zürich: Lit Verlag, 2015);
- CROSSLAND, David, 'Germany Recalls Myth That Created the Nation', *Der Spiegel*, 28 augustus 2009;
- CSÁKY, Moritz, 'Irenicus, Franciscus', in: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (ed.), *Neue Deutsche Biographie*, 26 vols. (Berlin: Duncker & Humblot, 1974), X, 178;

- DE BELDER, Willy, *Asterix en Obelix in Antverpia* (12 juli 2014, <https://wdebelder.wordpress.com/2014/07/12/>: geraadpleegd op 4 december 2016);
- DE GLAS, Nico (vert.), *Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011);
- DELAHAYE, Albert, *De Ware Kijk Op... Deel I* (Zundert: Delahaye, 1984);
- DELÉTANG, Henri, 'Le théâtre gallo-romain de Neung-sur-Beuvron (Loir-et-Cher) et son environnement', *Revue Archéologique du Centre de la France*, 27.2 (1988), 144-195;
- DESJARDINS, Ernest, *Alésia* (Paris: Didier, 1859);
- DELACROIX, Alphonse, *Alaise et Séquanie* (Besançon: A. Varigault, 1860);
- DRABEK, Anna Maria, 'Der Österreichbegriff und sein Wandel im Lauf der Geschichte', in: Marktgemeinde Neuhofen an der Ybbs (ed.), *Ostarrichi-Gedenkstätte Neuhofen an der Ybbs* (1980), pp. 32-41;
- DRACK, Walter - FELLMAN, Rudolf, *Die Römer in der Schweiz* (Stuttgart: Theiss, 1998);
- DYCK, Ludwig Heinrich, 'Caesar's First Great Campaign', *Military History*, 20.6 (2004), 50-56;
- EHRARD, Antoinette, 'Gergovie, un "haut lieu" de la France ?', *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 78 (2003), 133-143;
- EHS, Tamara, 'Für und wider Europa oder: Was will die Schweiz ?', *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Studia Europaea*, 11.3 (2006), 15-32;
- ELLIS, Peter Berresford, *Caesar's Invasion of Britain* (London: Orbis, 1978);
- ENGELMANN, Max, *Das Germanentum und sein Verfall. Eine rassenpolitische Studie* (Stuttgart: Friedrich Funcke, 1905);
- FABRY, Caroline, *Huberti Thomae Leodii Annalium de Vita Friderici II liber primus: de Palatinorum Origine. Kritische editie met vertaling en commentaar* (Ongepubliceerde Licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1987);
- FENLON, Iain - GROOTE, Inga Mai (eds.), *Heinrich Glarean's Books. The Intellectual World of a Sixteenth-Century Musical Humanist* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013);
- FERRAND, Franck, *L'histoire interdite, révélations sur l'Histoire de France* (Paris: Tallandier, 2008);
- FERRAND, Franck, 'Site d'Alésia: admettons la vérité !', *Figaro Vox*, 19 mei 2014;
- FREDERICKX, Eddy - VAN HAL, Toon, *Johannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015);
- FROHNE, Renate, *Das Welt- und Menschbild des St.Galler Humanisten Joachim von Watt/Vadianus (1484-1511)*, *Der Antike und ihr Weiterleben*, 8 (Reimscheid: Gardez! Verlag, 2010);
- GEEREBAERT, Adhemar (S.J.), *Caesar: Gedenkschriften van den Gallischen Oorlog*, Latijnse schooluitgaven (Liège: Dessain, 1954⁸);

- GLOWA, Josef K., 'The Search for National Identity in Abstractions from Historical Images: a German Example', *Comparative Civilizations Review*, 64 (2011), 6-21;
- GOUDINEAU, Christian, *Regards sur la Gaule* (Paris: Éditions Errance, 1998);
- GREVEN, Michael Peter, *Zur Lokalisierung des historischen Aduatuca* (Norderstedt: BoD, 2012);
- GRISART, Albert, 'L'Atuatuca césarienne au Fort de Chaudfontaine ?', *L'Antiquité Classique*, 50.1 (1981), 367-381;
- GROSS, Janice, 'Revisiting "nos ancêtres les Gaulois": Scripting and Postscripting Francophone Identity', *The French Review*, 78.5 (2005), 948-959;
- GUILLEMIN, Henri, *Histoire de France: cours élémentaire* (Paris: l'École, 1934);
- HAITSMA MULIER, Eco Oste Gaspard, 'De Humanistische Vorm', in: TOLLEBEEK, Johan - VERSCHAFFEL, Tom - WESSELS, Leonard Hendrik Maria (eds.), *De Palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, 2 vols. (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002), I, 27-44;
- HERMANS, Cornelis Rudolphus, *Betoog dat er uit de Commentarii De Bello Gallico van Julius Caesar volstrekt geen bewijs kan getrokken worden dat die veldheer of zijne krijgsoversten in Noord-Nederland oorlog gevoerd hebben* ('s Hertogenbosch: Muller, 1839);
- HOLMES, Thomas Rice Edward, *Ancient Britain and the invasions of Julius Caesar* (Oxford: Clarendon, 1907);
- HÖLSCHER, Johann Ludwig, 'Glandorp, Johann', in: Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften (ed.), *Allgemeine Deutsche Biographie*, 45 vols. (München: Duncker & Humblot, 1879), IX, 208-210;
- HOLZAPFEL, Otto, *Die Germanen. Mythos und Wirklichkeit* (Freiburg: Helder, 2001);
- HORAWITZ, Adalbert, 'Irenicus, Franz', in: Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften (ed.), *Allgemeine Deutsche Biographie*, 45 vols. (München: Duncker & Humblot, 1881), XIV, 582-583;
- HUIZINGA, Johan, *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & zoon, 1940);
- HUNINK, Vincent, *Oorlog in Gallië en aanvulling op Caesars Oorlog in Gallië*, Baskerville serie (Amsterdam: Polak & Van Genneep, 2000³);
- INGOLD, Armand, *L'Ochsenfeld, ses antiquités, ses traditions* (Strasbourg: Berger-Levrault, 1862);
- JIMENEZ, Frédéric, '25 archéologues comtois enfoncent le clou pour démonter la thèse de l'Alésia dans le Jura', *L'Est Républicain*, 6 november 2016;
- JULLIAN, Camille - DUVAL, Paul-Marie (ed.), *Vercingétorix* (Verviers: Nouvelles Éditions Marabout, 1979);

KELLES, Livin, *Civitas Tungrorum : inleidend onderzoek betreffende het juridisch statuut van de Tungri en hun hoofdstad Tongeren in de Romeinse tijd* (Ongepubliceerde Licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1965);

KIPPER, Rainer, *Der Germanenmythos im Deutschen Kaiserreich* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2002);

KOLB, Fabian, 'Grande Nation, Grande Guerre, Grande Symphonie. Nationalistische, revanchistische und pazifistische Implikationen der französischen Symphonik im Umfeld des Ersten Weltkriegs', *Archiv für Musikwissenschaft*, 71.2 (2014), 99-134;

KORENJAK, Martin, 'Die Schweizer Alpen als Wasserschloss Europas: Glarean und die Helvetia Mater Fluviorum', *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 62 (2012), 390-404;

KÖSTERMANN, Erich, 'Caesar und Ariovist', *Klio*, 33 (1940), 308-334;

KRAUS, Christina Shuttleworth, 'Bellum Gallicum', in: GRIFFIN, Miriam (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Blackwell Companions to the Ancient World (Oxford: Blackwell, 2009), pp. 159-174;

KRISTELLER, Paul Oskar, 'Renaissance Humanism and Classical Antiquity', in: RABIL, Albert Jr. (ed.), *Humanism in Italy, Renaissance and Humanism: Foundations, Forms and Legacy* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988), pp. 5-16;

LAMBRECHTS, Lambrecht, *Het Wingewest* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1914);

LECA, Antoine (ed.), *François Hotman "Franco-Gallia. Traduction française de 1574". Introduite et annotée*, Collection d'Histoire des Idées Politiques, 5 (Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1991);

LEROY, Esther, *Konstruktionen des Germanen in bildungsbürgerlichen Zeitschriften des deutschen Kaiserreichs* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004);

MACKENZIE, Louisa, 'Imitation Gone Wrong : the "Pestilentially Ambitious" Figure of Julius Caesar in Michel de Montaigne's *Essais*', in: WYKE, Maria (ed.), *Julius Caesar in Western Culture* (Oxford: Blackwell, 2007), pp. 131-147;

MAISSEN, Thomas, 'Eine konservative Vision der Eidgenossenschaft', *Neue Zürcher Zeitung*, 5 februari 2005;

MAISSIAT, Jacques, *Jules César en Gaule* (Paris: J. Hetzel, 1865);

MARÉCHAL, Jean René, 'Les frontières des Aduatuces et des Germains cisrhénans. Situation de leurs oppida', in: CHEVALLIER, Raymond (ed.), *Actes du Colloque "Frontières en Gaule"*, Collection Caesarodunum, XVI (Tours: Université de Tours, 1981), pp. 45-51;

MARGOLIN, Jean-Claude, 'Glaréan: commentateur du *De Bello Gallico*', in: CHEVALLIER, Raymond (ed.), *Présence de César. Hommage au doyen Michel Rambaud*, Collection Caesarodunum, XX bis (Paris: Les Belles Lettres, 1985), pp. 183-212;

MARIËN, Marcel Edouard, *Belgica Antiqua: de stempel van Rome* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1980);

- MARTENS, Francis, 'La Belgique en chantant', in: PICKELS, Antoine - SOJCHER, Jacques (eds.), *Belgique: toujours grande et belle*, Revue de l'Université de Bruxelles (Brussel: Éditions Complexe, 1998), pp. 19-40;
- MARTIN, Henri, *Histoire de France* (Paris: Furne, Jouvet & compagnie, 1833);
- MARTIN, Henri, *Histoire de France populaire* (Paris: Furne, Jovet & compagnie, 1867);
- MCLAUGHLIN, Martin, 'Empire, Eloquence and Military Genius: Renaissance Italy', in: GRIFFIN, Miriam (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Blackwell Companions to the Ancient World (Oxford: Blackwell, 2009), pp. 335-355;
- MEIJER, Fredericus Johannes Antonius Maria (Fik), *Vercingetorix: de mythe van Frankrijks oudste held* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2004);
- MICHELET, Jules, *Histoire de France* (Paris: Hetzel, 1833);
- MITCHELL, Benjamin Wiestling, 'Ariovistus and William II', *The Classical Journal*, 14.5 (1919), 295-307;
- MOLINIER, Auguste, *Les sources de l'histoire de France: des origines aux Guerres d'Italie*, 5 vols. (Paris: Picard, 1901);
- MÜLLER, Reiner, *Aduatuca Eburonum Nideggen* (Jülich: Fischer, 1943);
- NEARING, Homer Jr, 'Local Caesar Traditions in Britain', *Speculum*, 24.2 (1949), 218-227;
- NOUWEN, Robert, *Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr. - 284 n.Chr.)*, Maastrandse monografieën, 59 (Leeuwarden: Eisma, 1997);
- PAPY, Jan (ed.), *Justus Lipsius "Leuven, beschrijving van de stad en haar universiteit". Latijnse tekst met inleiding, vertaling en aantekeningen* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000);
- PASTENACI, Kurt, *Die grossen germanischen Führer* (Berlin: Nordland, 1939);
- PORTE, Danielle, *Alésia : la supercherie dévoilée* (Paris: Pygmalion, 2014);
- PUCCI, Giuseppe, 'Caesar the Foe: Roman Conquest and National Resistance in French Popular Culture', in: WYKE, Maria (ed.), *Julius Caesar in Western Culture* (Oxford: Blackwell, 2007), pp. 190-204;
- RAMBAUD, Michel, 'À propos d'Arioviste et des Germains', *Revue des Études anciennes*, 61.1 (1959), 121-133;
- RAMBAUD, Michel, *l'Art de la déformation historique dans les Commentaires de César* (Paris: Les Belles Lettres, 1953);
- RÉVILLOUT, Victor, *Alaise, Alise: ni l'une ni l'autre ne peut être Alésia. Etudes Critiques d'Histoire et de Topographie* (Paris: A. Durand, 1856);
- RØSVIK, Helén, *"Nos ancêtres les Gaulois" et Vercingétorix. Les avatars d'un mythe fondateur* (Ongepubliceerde Licentieverhandeling, Universitetet I Oslo: 2008);

S.A., *Germanicorum Scriptorum qui rerum a Germanis per multas aetates gestarum historias vel annales posteris reliquerunt* (Regensburg: Johann Conrad Peez, 1726);

SCATTERGOOD, John, 'John Leland's *Itinerary* and the Identity of England', in: PIESSE, Amanda Jocelyn (ed.), *Sixteenth-century identities* (Manchester: Manchester University Press, 2000);

SCHADEE, Hester, 'Alfons the Magnanimous of Naples as Portrayed by Facio and Panormita', in: BAKER, Patrick - KAISER, Ronny - PRIESTERJAHN, Maike - HELMRATH, Johannes (eds.), *Portraying the Prince in the Renaissance*, Transformationen der Antike, 44 (Berlin: Walter de Gruyter, 2016), pp. 95-118;

SCHMIDT, Ludwig, 'Ariovist', *Hermes*, 42.3 (1907), 509-510;

SCHMIDT-CHAZAN, Mireille, 'Les traductions de la *Guerre des Gaules* et le sentiment national au Moyen Âge', *Actes des Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 8.1 (1977), 387-407;

SCHMITTEIN, Raymond, *La première campagne de César contres les Germains, 58 avant Jésus-Christ*, Travaux et Mémoires des Instituts français en Allemagne, 6 (Paris: Presses universitaires de France, 1954);

SCHNEIDER, Ute (ed.), *Abraham Ortelius, Theatrum Orbis Terrarum. Gedruckt zu Nuernberg durch Johann Koler. Anno MDLXXII* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012³);

TERNES, Charles-Marie, *Römisches Deutschland. Aspekte seiner Geschichte und Kultur* (Stuttgart: Philipp Reclam, 1986);

TEXIER, Yves, *La question de Gergovie: essai sur un problème de localisation*, Collection Latomus, 251 (Wetteren: Universa, 1999);

THIERRY, Amédée, *Histoire des Gaulois depuis les temps les plus reculés jusqu'a l'entière soumission de la Gaule à la domination romaine*, 3 vols. (Paris: Auguste Sautet, 1828);

THIERRY, Augustin, *Lettres sur l'histoire de France* (Paris: le Courrier Français, 1820);

THONISSEN, Jean Joseph, 'Boduognat', in: l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique (ed.), *Biographie nationale de Belgique*, 44 vols. (Brussel: Thiry-Van Buggenhoudt, 1868), II, 569-574;

TOLLEBEEK, Johan - VERSCHAFFEL, Tom - WESSELS, Leonard Hendrik Maria (eds.), *De Palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, 2 vols. (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002);

TOURNOY, Gilbert, 'Thomas Hubertus Leodius', in: Koninklijke Vlaamse Academiën van België (eds.), *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 22 vols. (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academiën van België, 1983), X, cols. 629-632;

TURQUIN, l'abbé Pierre, 'La bataille de la Selle (du Sabis) en l'an 57 avant J.-C.', *Les Études Classiques*, 23 (1955), 113-156;

VAN DE WALLE, Victor, *Boduognat: zangdicht* (Mechelen: Van Mol, 1898);

- VAN DE WEERD, Hubert, *De Civitas Tungrorum*, Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche hoogeschooluitbreiding, 176/177 (Antwerpen: Kiliaan, 1914);
- VAN DE WEERD, Ludgarde, 'Civitas Tungrorum en Germania Inferior', *L'Antiquité Classique*, 4.1 (1935), 175-189;
- VAN DEN AUWEELE, Dirk - TOURNOY, Gilbert, 'Notes sur la tradition manuscrite des *Annales* d'Hubert Thomas Leodius', *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 50 (1979), 104-139;
- VAN DER AA, Abraham Jacob, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, 12 vols. (Haarlem: J.J. van Brederode, 1852-1878);
- VAN DER HEIJDEN, Henricus Antonius Maria (Henk), 'Philippus Cluverius and Dutch cartography. An introduction', *Quaerendo*, 32.3 (2002), 222-244;
- VAN HAL, Toon, *Moedertalen en taalmoeders. Het vroegmoderne taalvergelijkende onderzoek in de Lage Landen*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, nova series, 20 (Tielt: Lannoo, 2010);
- VAN HAL, Toon, 'When Quotation Marks Matter. Rhellicanus and Boxhornius on the differences between the lingua Gallica and the lingua Germanica', *Historiographia Linguistica: international journal for the study of the history of linguistics*, 38.1 (2011), 241-252;
- VAN HEESCH, Johan - ZIMMER, Stefan, 'Tungrer/Tungri', in: BECK, Heinrich - GEUENICH, Dieter - STEUER, Heiko (eds.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 35 vols. (Berlin: Walter de Gruyter, 2006), XXXI, 335-338;
- VANHAEGENDOREN, Maurits, *Geel & Zwart van de Driekleur* (Leuven: Davidsfonds, 1980);
- VAN HOUDT, Toon, *Mietjes, monsters en barbaren. Hoe we de Oudheid gebruiken om onszelf te begrijpen* (Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2015);
- VAN MIERT, Dirk (ed.), *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511-1575). Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age*, Brill's Studies in Intellectual History, 99 (Leiden: Brill, 2011);
- VAN ROMPAEY, Jan, 'Jan d'Oudegherst', in: Koninklijke Vlaamse Academiën van België (eds.), *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 22 vols. (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academiën van België, 1972), V, cols. 666-667; Koninklijke Vlaamse Academiën van België (eds.), *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 22 vols. (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academiën van België, 1983), X, cols. 629-632;
- VAN UYTVEN, Raymond, 'Petrus van Dieve (Divaeus)', in: Koninklijke Vlaamse Academiën van België (eds.), *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 22 vols. (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academiën van België, 1964), I, cols. 406-410;
- VANVINCKENROYE, Willy, *Tongeren: Romeinse stad* (Tielt: Lannoo, 1985);
- VANVINCKENROYE, Willy, 'De Tungri: "collaborateurs" van de Romeinen', *L'Antiquité Classique*, 67.1 (1998), 249-251;

VERSCHAFFEL, Tom, 'Tongeren: het standbeeld van Ambiorix. De roem van de Oude Belgen', in: TOLLEBEEK, Johan (ed.), *België, een parcours van herinnering*, 2 vols. (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008), I, 34-45;

VERSCHOOREN, Marcel, *Caesar en de Helvetii: een kijk in de coulissen achter de façade van het verhaal* (Hoboken: WWAOW, 2008);

VOSCH, Wim, *De Gallo-Romeinse omgangstempels in de Civitas Menapiorum, de Civitas Nerviorum en de Civitas Tungrorum* (Ongepubliceerde Licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven: Faculteit Letteren - Archeologie, 2001);

WALSER, Gerold, *Caesar und die Germanen. Studien zur politischen Tendenz römischer Feldzugsberichte*, Historia: Einzelschriften, 1 (Wiesbaden: Franz Steiner, 1956);

WARMENBOL, Eugène, 'La statue de Boduognat à Anvers (1861-1954). Portrait d'une autre Gaule', in: LODEWIJCKX, Marc (ed.), *Belgian Archaeology in a European setting II*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 13 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2001), pp. 51-61;

WIWJORRA, Ingo, *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhunderts* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006).

Dankwoord

Alvorens van wal te steken met deze thesis, is een woord van dank op zijn plaats. Allereerst voor onze promotor, prof. dr. Jan Papy. Wat begon als een onderzoek naar de identificatie van Caesars Aduatuca en Tongeren trok hij open naar een achteraf bekeken interessanter en relevanter thema: de nationalistische receptie van Caesar. Doorheen het volledige uitwerkingsproces konden we op zijn steun, advies en vakkundige begeleiding rekenen. We zouden tevens dr. Marijke Crab en prof. Toon Van Hal willen bedanken voor hun waardevolle suggesties en literatuurtips. Daarnaast mogen we ook het personeel van verschillende diensten binnen de KU Leuven niet onvermeld laten, in het bijzonder de Artes bibliotheek waar zich een groot deel van de secundaire literatuur bevindt en het Tabularium waar we de fysieke exemplaren van de commentaren hebben geraadpleegd. De balie- en magazijnmedewerkers stonden steeds tot onze dienst bij moeilijkheden of om ook minder geraadpleegde exemplaren nog eens van onder het stof te halen. Leercentrum Agora was eveneens een hulp bij het afwerkingsproces met het steeds ter beschikking stellen van een laptop en een rustig plekje. Tenslotte gaat onze dank uit naar vrienden en familieleden die niet enkel steun, toeverlaat en ontspanning boden, maar ook interesse toonden en al eens de moeite namen om bijvoorbeeld een stuk na te lezen. Zonder al deze menselijke en academische ondersteuning hadden we de voorliggende bekroning van ons curriculum ongetwijfeld nooit tot een goed einde kunnen brengen.

Abstract

When Julius Caesar wrote his *Commentaries on the Gallic War*, he definitely had a hidden agenda of some sort. He could however not have foreseen the use later generations would make of this propagandist piece of historiography. When, during the 19th century, a Europe of the nations was forged, patriotic idealists sought roots for their national identity in the (distant) past. For a number of countries in Western Europe that included the Gallic War which had been fought on their national territories, those are France, Switzerland, Germany, Great Britain, Belgium and – albeit disputedly – the Netherlands. Caesar’s writings provided them with names and places which sparked great scholarly, archaeological and popular interest, with heroes and important events worth remembering (especially in the arts). The history of nationalism has often been mistakenly restricted to this period and everything that follows, disregarding the preceding centuries where many traces of national pride and patriotism are to be found. Since the early modern period, and even before that, Caesar’s *Gallic War* was read and used in these proto-nationalist ideologies. We set out to study the possible traces of this ‘use of Caesar’ in the learned commentaries on his work produced during the centuries (16th-18th) before the age of nationalism. Across the different geographical regions historically affected by Caesar’s well documented warfare, we sought and found extant works of this rich scholarly tradition. In terms of design and approach those were often quite different, from infrapaginal notes (sometimes focusing on philology, sometimes on history) to inserted essays, simple lists or encyclopedic appendices. Exploring a section of this tradition we uncovered traces of ‘nationalist interpretation’ of *the Gallic War* by its commentators. This was notably clear in the cases of the Swiss commentators Rhellicanus and Glareanus, others however showed less or practically no signs of such patriotic influences, like Germans Camerarius and Cellarius or Englishmen Davies and Clarke. Commentators from France and the Low Countries (where most of the military action during Caesar’s war took place), like Brant, Ortelius, Hotman or Godouin, can be said to be sort of in between these extremes. Such simplifications obviously do not reveal the true complexity of this ideological coloring of learned commentaries. Much of course depended on the individual and how he was moved by feelings of patriotism. Not all commentators from the outskirts of Caesar’s warzone are eruditely neutral: Edmondes and Glandorp display evident marks of what we could call a nationalist reading of Caesar, whereas Dutchman Vossius tends rather towards the other side of the spectrum. Now, when we say ‘a nationalist reading in a commentary’, that actually covers a number of (often interpretable) indications that the author favors his own land – or more narrowly: his region, his hometown – over others and affirms this in his learned writing. For example, the explanations concerning a passage of the story that talks about the history of ‘his people’ and their ‘direct ancestors’ or that takes place within the boundaries of ‘his land’ can be proportionally longer than those concerning other sections with less meaning for the national past at hand. The names of people and especially places associated with the commentator’s nationality often spark greater interest than others. Also, the early modern scholars will link Caesar’s ancient (hi)stories with the recent past, preferably their own. Or, when relying on the opinions of other experts, some more patriotic authors often opt for a fellow countryman or show special appreciation for those compatriots. In short, traces of the nationalist reception of Caesar’s *Gallic War* can indeed be found in the learned commentaries from the 16th to the early 18th century and this specific use of Caesar thereby manifestly predates its more intensified practice in 19th-century nationalism and 20th-century conflicts (the World Wars, fascism, colonialism).

1. INLEIDING

1.1. Genealogie van het Caesariaans patriottisme

Het patriottisch interpreteren van Caesars oorlogsrelaas is een centraal thema in de receptiegeschiedenis van deze befaamde auteur, inclusief de voorvaderlijke identificaties: de Oude Belgen als voorouders van de Belgen, de Galliërs die van de Fransen, de Germanen voor de Duitsers, de Helvetii bij de Zwitsers... Zelfs de dag van vandaag worden we hier nog regelmatig mee geconfronteerd, denken we maar aan iets banaals als de vele Zwitsers die rondrijden met de typerende CH-stickers op hun auto. Daarnaast is natuurlijk nationalisme niet weg te slaan uit de media: wat immers generaties lang een evidente associatie was behoort in de huidige multiculturele en -ideologische samenleving tot het spectrum van de populistische retoriek en het politiek incorrecte. Nicolas Sarkozy zorgde in september 2016 nog voor grote opschudding in de Franse media toen de oud-president met Hongaarse vader en Grieks-joodse grootvader in het migratiedebat de uitspraak "nos ancêtres sont les Gaulois" poneerde. Zijn mede-Galliërs van het *Front National* scanderen dan ook meer dan eens: "La France aux français, la Gaule aux gaulois". En ze zijn niet alleen, in Duitsland hamert *Alternative für Deutschland*-politicus Björn Höcke¹ regelmatig op het belang van een homogeen volk en haar "germanischen Wurzeln". Deze national(istisch)e identificaties, die uitgaan van de antieke bronnen over de geografische gebieden in kwestie – waaronder uiteraard Caesar – blijven met andere woorden nog steeds actueel².

Als we de genealogie van het specifiek 'Caesariaans' patriottisme gaan uitpluizen, zal dit ons in eerste plaats terugleiden naar het nationalisme van de 19^e eeuw, waarin de 'voorvaderlijke' helden uit Caesars relaas de volle aandacht genieten. Die ideologie was echter niet plots ontstaan, ze leefde al eeuwen in de geesten, getuige de casus van Beer (3.4.1) waar in het Frankrijk van de 13^e eeuw vaderlandsliefde gepredikt wordt met Caesar in de hand of Nearings schets van Caesarfolklore op de Britse eilanden (6.1.4). "The Italians looked at the Ancient Romans as their direct ancestors, whereas the French, English and German tended to sympathize with the native inhabitants of their countries" (Kristeller, 1988: 6), en Caesar had op zijn krijgspad met al deze lieden de degens gekruist. Vandaar hebben we met ons onderzoek willen bepalen of die 'nationalistische' tendens eveneens een relevante factor is in de humanistische en geleerde commentaren op Caesars *De Bello Gallico* uit de 16^e, 17^e en 18^e eeuw. Binnen die commentaartraditie hebben we ons beperkt tot dat de 'nationale territoria' die Caesar op zijn oorlogspad doorkruist heeft³. Italië blijft onder andere⁴ buiten beeld, niettegenstaande de unieke en tevens nationalistische receptie van Caesar aldaar⁵. De fragmenten uit de geselecteerde commentaren zijn telkens letterlijk overgenomen en in voetnoot voorzien van een eigen vertaling.

¹ De man die in januari 2017 de internationale pers haalde met zijn aanklacht tegen de 'verlammende' cultuur van Holocaustherdenking.

² En dat hoeft lang niet altijd even dramatisch of 'schandalig' te zijn, zo in *Het Laatste Nieuws* (19 januari 2017): "De Romeinen waren er verzet op en binnenkort u misschien ook: het Menapische varken, het ras dat onze voorouders 2.000 jaar geleden verorberden, wordt in een West-Vlaamse stal opnieuw tot leven gewekt".

³ Omdat we ons bewust hebben toegespitst op de nationalistische receptie van *De Bello Gallico* daar waar de wapenfeiten hadden plaatsgevonden, hebben we de Italiaanse commentaartraditie ter zijde gelaten. Deze neemt net als de Italiaanse Renaissance vroeger aanvang, met Bonus Accursius en Parrhasius, en levert ook in de 16^e eeuw nog een aantal bekende commentaren van de hand van Fulvio Orsini, Aldo Manuzio il Giovane en Roberto Titi (Brown, 1976).

⁴ Ook het Iberisch schiereiland (met de Spaanse commentator Ciacconius: zie noot 64) en Oost-Europa (met de Hongaar 'Sambucus' (1531-1584) ofwel János Zsámboky) blijven buiten beeld.

⁵ In het hoofdstuk "Dromen van Rome" (2015: 219-239) schildert Toon Van Houdt de complexe relatie van Mussolini met Caesar, het hand in hand gaan van Italiaans fascisme en Romeinse geschiedenis.

1.2. Caesar en de waarheid

Alvorens systematisch de verschillende 'nationale' territoria te overlopen waar Caesar in de loop van zijn Gallische oorlogen gepasseerd is, met telkens een overzicht van de nationalistische receptie gevolgd door een analyse van de commentaartraditie uit het gebied in kwestie, moeten we even stilstaan bij Caesar als bron. Kort samengevat in de woorden van Vincent Hunink (2000: 11-12):

"Caesar laat alles weg wat zou kunnen verwijzen naar zijn politieke of economische beweegredenen, of naar strikt persoonlijke motieven als ambitie en wraakzucht. [...] Al zijn acties worden voorgesteld als militair strikt noodzakelijk en als nodig ter verdediging van legitieme Romeinse belangen. [...] Zo wordt alles duidelijk verteld vanuit Caesars perspectief, waarbij hij onveranderlijk de glansrol vervult en de vijand wordt verketterd".

Het is deze propagandistische literatuur – Vanhaegendoren (1980: 25) vergelijkt het met Napoleons 'Bulletins de la Grande Armée' of Hitlers 'Wehrmachtberichten' – die als uitgangspunt dient voor de commentatoren wiens werk we van naderbij bestudeerd hebben. Zoals later zal blijken, staan velen van hen wel degelijk sceptisch ten aanzien van de Romeinse veldheer, desalniettemin moeten we ons voor wat betreft het genre van de commentarii, zo stelt Hester Schadee (2016: 103), altijd bewust zijn dat:

"It is a fiction that has consequences, since it suggests unmediated truthfulness: the commentary supposedly contains bare facts before they have been touched up by an author".

Caesars relaas biedt niet slechts een simpel verslag van de feiten, meer zelfs zegt Kraus (2009: 172):

"The literary technique tends to distort the real action on the field".

En toch zal uitgerekend deze geretoucheerde, tendentieuze tekst – 'fake news' van het verre oorlogsfront – zo'n groot gezag krijgen onder vele latere generaties. Bij een gedetailleerde analyse van een antieke tekst die uiteraard niet erg exact is (in bijvoorbeeld de geografische aanwijzingen) kan een simpel woord, een naam, een bepaalde passage bij verschillende commentatoren de meest diverse en telkens anders gekleurde invullingen krijgen (met name bij topografische discussies: die rond Aduatuca – of Vatuca – is een mooi voorbeeld). Elk detail in Caesars relaas staat dus in voorwetenschappelijke tijden (en nu?) open voor bijzonder uiteenlopende interpretaties (Margolin, 1985: 200). Laat hiermee ook duidelijk zijn dat de ideologische mogelijkheden van een commentaar hierop haast onbeperkt zijn, we zullen later bekijken in welke mate die daadwerkelijk ontgonnen worden.

1.3. "De Bello Gallico"

Als achtergrond bij de verdere stof van deze verhandeling en onze onderzoeksresultaten is het wenselijk dat de lezer een algemeen beeld heeft van de inhoud van Caesars oorlogscommentaren. Deze dienen immers steeds als vertrekpunt, vandaar hierbij een korte narratieve samenvatting van de acht boeken van *De Bello Gallico*, gebaseerd op de tekstuitgave van Adhemar Geerebaert, S.J. (Liège: Dessain, 1954⁸) en de Nederlandse vertaling van Caesars tekst door Vincent Hunink (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 2000³).

[I - 58 v.C.] Na een snelle algemene schets van Gallië vallen we in het verhaal: de Helvetii die net ten noorden van Caesars provincie wonen (alle gebeurtenissen vinden immers plaats in de jaren 50 v.C. tijdens zijn gouverneurschap over Illyricum, Gallia Cisalpina en Gallia Transalpina) willen een grootschalige migratiepoging ondernemen over Romeins grondgebied. Dit blokt Caesar af, waarna hij de achtervolging inzet over Gallisch terrein om hen uiteindelijk bij Bibracte finaal in de pan te hakken. De overige Gallische stammen zijn naar verluidt bijzonder opgetogen over de afgewende volksverhuizing, de Aeduër Diviciacus vraagt zelfs Romeinse hulp tegen de Overrijnse bezettingsmacht van de Germaan Ariovistus. Na mislukte onderhandelingen komt het tot een gewapend treffen met de Germanen die de duimen moeten leggen en de Rijn over vluchten.

[II - 57 v.C.] Bij nieuwe onrusten in Gallië, ditmaal bij de Belgische stammen die zich tegen de Romeinen hadden verenigd, besluit Caesar nogmaals in te grijpen. Na de vijandelijke troepen bij de Axona⁶ terug te slaan, ontwapent en onderwerpt hij enkele stammen. De Nerviërs en hun bondgenoten, geleid door Boduognat, blijken echter niet van plan zich over te geven. Wanneer het tot een beslissend gevecht komt bij de Sabis zullen de Romeinen pas na veel moeilijkheden het tij weten te keren en zo het Belgisch verzet breken. Met de verovering van de burcht der Aduatuci heeft Caesar zijn veldtocht tegen de Belgen voltooid.

[III - 56 v.C.] Een volgende zorg is het veiligstellen van de Alpen, de woelige noordgrens van Gallia Cisalpina. Een Romeinse interventie doet de Alpenstammen al gauw plooiën. Caesar richt zijn aandacht ondertussen op de Atlantische kusten waar hij de 'Aremorische' Galliërs na grootschalige acties te land en ter zee onderwerpt. Inmiddels zijn meer naar het zuiden ook de verenigde Aquitanische stammen door de Romeinen overwonnen en kan Caesar de opstandige noorderlingen, Morini en Menapii, aanpakken.

[IV - 55 v.C.] Wanneer de Germaanse Usipetes en Tencteri voor problemen zorgen op de Gallische linker Rijnsoever treedt Caesar (die deze gelegenheid aangrijpt om ons meer over de Germanen bij te brengen) hard op en besluit hen zelfs te volgen over de Rijn. Hiervoor bouwt hij een imposante brug, welke hij bij zijn terugkeer van een korte expeditie in Germanië ook weer afbreekt. Daarna waagt Caesar zich aan een nog ambitieuzere overtocht, die van het Kanaal. Hij vaart naar Groot-Brittannië waar hij de wilde barbaren temt, zij het serieus geplaagd door scheepsaverij en lokale opstandigheid. Terug op het vasteland pakt de generaal voor de winter snel nogmaals Morini en Menapii aan.

[V - 54 v.C.] De volgende lente onderneemt Caesar een tweede, beter voorbereide expeditie naar Groot-Brittannië, dat mysterieuze eiland met haar eigenzinnige bevolking. Door het georganiseerd verzet onder leiding van Casivellaunus wordt het een niet aflatende reeks gevechten en schermutselingen. Uiteindelijk slagen de Romeinen er toch in de Britse stammen te onderwerpen. Ondertussen broeit er een opstand in Gallië, Eburonenleider Ambiorix maakt handig gebruik van de onrust om de troepenmacht van Sabinus en Cotta in een hinderlaag te lokken en compleet uit te moorden. De Nerviërs gaan over tot een belegering van Quintus Cicero's kamp, ditmaal schiet Caesar tijdig te hulp, enkel om meteen geconfronteerd te worden met nieuwe opstanden bij de Treveri onder leiding van Indutiomarus.

[VI - 53 v.C.] Na de Menapii, Nerviërs, Treveri en hun medestanders te hebben aangepakt, maken de Romeinen zich op voor een tweede overtocht over de Rijn: de perfecte gelegenheid voor een excursus over Galliërs en Germanen. Caesar laat een uitzichtloze tocht in de Germaanse wouden echter al gauw varen en richt zich op de totale vernietiging van de Eburonen, die doorn in zijn oog.

⁶ Volgens Geerebaert is dit de Aisne (1954: 42). Verder in deze verhandeling zal meer dan eens de relativiteit van zulke topografische identificaties worden aangetoond.

[VII - 52 v.C.] De Gallische stamhoofden hebben in de tussentijd een algehele Gallische opstand bekokstoofd waarvan Vercingetorix, prins van de Arverni, de aanvoerder wordt. Caesar stelt in allerijl 'de Provincia' veilig en rukt aansluitend op tegen de Galliërs, bij Avaricum grijpt hij hen met een slepende belegering meteen naar de keel. Het daaropvolgend beleg van Gergovia wordt echter geen succes, een overwinning voor het Gallisch front dat zich daarenboven gesterkt ziet door het overlopen van de Haeduërs (van Caesar losgeweekt door hun leidsman Dumnorix). Zijdelingse acties bij Lutetia en met de ruitery leiden allemaal naar de spectaculaire afwikkeling van de grote opstand, bij Alesia. Romeinse belegeringswerken op een ongeziene schaal en het terugslaan van de Gallische ontzeters dwingen Vercingetorix tot overgave en zo is Gallië na zeven jaar geheel veroverd door Julius Caesar.

[VIII - 50 v.C.] Het daaropvolgende jaar wordt dit slechts bevestigd met weidse onderwerpingscampagnes, de roemrijkste is het beleg van Uxellodunum waar de laatste Gallische strijdmacht wordt uitgeschakeld. De opstandige Atrebaat Commius neemt met zijn stam de wijk naar Groot-Brittannië en ondertussen richt Caesar zijn pijlen reeds op Italië...

2. DE LAGE LANDEN

2.1. Oude Belgen, Nieuwe Belgen

2.1.1. De dappere Belgen

In zijn openingszin maakt Caesar binnen de talloze Keltische stammen een onderscheid tussen de Aquitani, de Galliërs en de Belgen. Deze laatsten bewoonden ruwweg het gebied tussen Rijn, Seine en Marne, wat later de provincia Gallia Belgica zal vormen en waarbinnen ook de huidige staat België valt. De gedachte over deze 'Oude Belgen' die het sterkst leeft in het collectief geheugen, staat twee zinnen verder:

"Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea quae ad effeminandos animos pertinent important; proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt" (*DBG*, I, 1).

"Van hen allen zijn de Belgen de dappersten, omdat ze het verst verwijderd zijn van de beschaving en verfijning van de provincie (de Romeinse 'Provence') en bij hen het minst vaak kooplieden komen en die dingen binnenbrengen die bijdragen aan het wek maken van de geesten; en zij zijn het meest nabij de Germanen, die over de Rijn wonen, met wie ze aanhoudend oorlog voeren" (eigen vertaling).

Vooraf die eerste zinsnede werd zeer populair in de jonge Belgische staat toen die na haar plotse onafhankelijkheid op zoek moest naar een eigen identiteit. Bij de uitvinding van het 'Belgisch nationalisme' ging men dan ook bij Caesar een historische basis zoeken, de Romeinse veldheer had immers reeds over de voorvaders van 'het Belgische volk' geschreven (Vanhaegendoren, 1980: 24). En datzelfde volk (quod non) had dan na talloze eeuwen van onderdrukking, door Rome, wisselende Europese grootmachten en het recentst nog door postrevolutionair Frankrijk en 'het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden', zijn zelfstandigheid herwonnen in 1830 (*ibid.*). Dat deze visie werkelijk aan de grondslag van de officiële nationale ideologie lag, mag blijken uit de openingswoorden van de *Brabançonne* zoals die in 1860 werd vastgelegd:

"Après des siècles d'esclavage, le Belge sortant du tombeau,
a reconquis par son courage, son nom, ses droits et son drapeau" (Martens, 1998: 22).

Dat dergelijke ideeën historisch kant noch wal raken spreekt voor zich, ze stonden ten dienste van de glorie en eenheid van de nieuwe natie en haar volk:

"In België moest de verwrongen staatsnationale voorstelling van het verre verleden het patriotisch unitarisme steunen" (Vanhaegendoren, 1980: 24).

"Men zal in naïeve school-handboeken-geschiedenis-stijl 'de dappersten der Galliërs' de eeuwen doorsleuren en ze langs *de Stomme van Portici* en *Houtebeen* om, in 1830 glorieus uit het graf laten herrijzen" (*ibid.*: kaft).

De woorden van politicus Maurits Vanhaegendoren kunnen ideologisch dan wel gekleurd zijn door zijn flamingantisme, zijn vaststelling klopt. Ongehinderd door de complexe geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden en haar bewoners, heeft men met Caesar in de hand de Belgische eenheidsstaat en nationaliteit willen terugprojecteren. Een idee dat via onderwijs en media wijdverspreid is geraakt, getuige de verkiezing van de 'Grootste Belg' (VRT, 2005) waarbij Ambiorix,

de Eburonenleider die Caesar bevochten heeft in de 1^e eeuw v.C., zowaar op de vierde plaats eindigde⁷. De nationalistische accaparatie van deze heldhaftige 'Limburger'⁸ komt nog verder aan bod.

Het patriottisch gebruik van Caesars "Belgae" is net als frieten evenwel geen Belgische uitvinding. In de 15^e eeuw maakte ook de Bourgondische propaganda gebruik van het antieke concept Belgica. Het historiografisch werk van geleerden in dienst van de hertogen, zoals Jean Mansel en Jean du Chesne (voor zijn Caesarvertaling: zie 3.4.2), geven in essentie een beeld van:

"la Belgique antique, projection dans le passé du royaume que les ducs voulaient créer à leur profit" (Schmidt-Chazan, 1977: 401).

Hier wordt dus Caesars geografische afbakening gelijkgesteld met het territoriaal ideaal van de eigentijdse heersers: l'État bourguignon. Lofzangen op de dappere Belgen die het Caesar zo moeilijk hadden gemaakt, waren toen al uitdrukking en aanwakkering van een vorm van patriottisme.

2.1.2. Belgen en Romeinen

Maar wie waren nu de Belgen waar Caesar het in zijn *De Bello Gallico* over had? Een bont ensemble van stammen, de bekendste zijn de "Nerviërs, Aduatiekers, Eburonen, Trevieren, Menapiërs en Morinen" (Vanhaegendoren, 1980: 24). De nationaliteit van deze volkeren geeft al lang stof tot discussie, waren het nu Kelten of Germanen? Caesar spreekt regelmatig over Germanen, classicus en senator Hubert Van de Weerd meent daaruit te kunnen afleiden dat in Belgium, zo dicht bij de Rijn, grens van de Germanen (meer daarover onder 5.1.3), een Kelto-Germaanse beschaving bestond (1914: 19-20). Hoe noordelijker hoe sterker de Germaanse component, hoe zuidelijker hoe sterker de Keltische, maar de verbindende factor zou zijn dat allen "Germaansch bloed" hebben⁹ (ibid.). Die visie verdraait Van de Weerd erg expliciet in functie van zijn belgicistische insteek¹⁰:

"Wie dus spreken zou van rassenstrijd en incompatibilité de race tusschen de kinderen van denzelfden huize, zou gebrek aan geschiedkundige onderlegging verraden" (1914: 20).

Zijn Belgisch nationalistische standpunt vertaalt zich tevens in de verdediging van die 'voorvaderen' van *nous les Belges* tegen de Romeinen (zoals ook in Frankrijks Derde Republiek, zie 3.1.2) :

"Was de Romeinse overheersing een weldaad voor ons land? [Het staat vast] dat de Romeinse beschaving met hare losse zeden, wulpse verfijning en slavendom op zedelijk gebied wellicht lager dan de Germaanse en de Keltische stond" (Van de Weerd, 1914: 93).

Caesars karakterisering van de volkeren in 'onze contreien' als Germani Cisrhenani blijft problematisch, zijn etnografie lijkt misschien vrij precies maar is in feite onnauwkeurig en ingegeven door propagandistische motieven (Vanvinckenroye, 1985: 13 ; Nouwen, 1997: 31). Waren het wel werkelijk Germanen? Hoewel onderzoekers vaak een uitgesproken Germaanse of Keltische these poneren, valt de facto geen archeologisch onderscheid te maken tussen de verschillende stammen: voor de pre-Romeinse periode blijkt de 'Rijngrens tussen Kelten en Germanen' simpelweg onverdedigbaar en uit het schaarse bronnenmateriaal spreekt vooral het relatief karakter van deze etnische etiketten (Nouwen, 1997: 33-35). De materiële cultuur alsook stam- en persoonsnamen zijn

⁷ Merk op dat Ambiorix niet de enige was in de top tien van 'Grootste Belgen' die historisch gesproken helemaal niets met België en de moderne nationaliteit 'Belg' te maken heeft. Dezelfde anachronistische eer valt ook Vesalius, Mercator en Rubens te beurt.

⁸ "Eén onzer eerste nationale helden was een Limburger: Ambiorix" (1914: 106) lezen we immers bij de Vlaamse schrijver Lambrecht Lambrechts. Naast nationale trots, is ook regionale trots niet onbelangrijk, zo zal verder blijken onder 2.2.

⁹ Zoals Caesar zelf ook schreef: "Plerosque Belgas esse ortos a Germanis" (*DBG*, II, 4).

¹⁰ Die was reeds duidelijk geworden bij de inleiding van de verhandeling *De Civitas Tungrorum*, waar hij zijn onderwerp als de eerste bladzijde van "de vaderlandsche geschiedenis" presenteert (Van de Weerd, 1914: 3-4).

veelal Keltisch of getuigen van "mixed origins" (ibid: 37). En dan is er het probleem van 'de Germanen' (Nouwen, 1997: 38-43). Oorspronkelijk moet dat de naam van een welbepaalde Overrijnse stam geweest zijn die de rivier is overgestoken en de lokale Kelten verdreef. Deze naam werd dan veralgemeend naar alle 'woeste stammen' aan de overkant van de Rijn: de geografische term 'Germania' alsook de aanduiding van al haar inwoners als 'Germani' is een Romeinse constructie¹¹, een conventie die niet van bij 'de Germanen' zelf kwam en een complexe werkelijkheid verborg. Treveri, Nerviërs en andere Belgische stammen waren volgens Caesar erg trots op hun Germaanse afkomst, die met grote dapperheid en krijgslust werd geassocieerd. Een associatie waar uiteraard vooral hun Romeinse onderwerper prestige aan ontleende. Deze afkomst maakte hen dus 'Germanen aan deze kant van de Rijn' met andere woorden: Germani Cisrhenani. Nouwen voert dit terug op Germaanse migraties eind 3e eeuw v.C., vele generaties later zijn zij echter ingeburgerd in Keltisch gebied.

Vanvinckenroye is er daarentegen van overtuigd dat deze Germani Cisrhenani in oorsprong Overrijnse, Keltische bevolkingsgroepen waren (1985: 14), hetgeen ook Maréchal bevestigt. Hij pleit dan weer voor Caesars onderscheid tussen 'Belgen' en 'Galliërs', die eersten zouden via migraties door bossen en moerassen vanuit Sleeswijk-Holstein en de regio van Hannover zijn afgezakt (Maréchal, 1981: 45-47). "Les vrais Belges" kwamen volgens hem dus uit kustregio's, de etymologie van *belg* uit het Scandinavische *bölge* (golven) – en niet uit het Gallische *bolg* (zak, broek¹²) – dient als bewijs. Deze Belgen hadden eind 2e eeuw v.C. de Kimbren en Teutonen teruggeslagen. Ook die geduchte tegenstanders hadden de Romeinen 'Germanen' gedoopt, Maréchal stelt daarentegen dat zij een Keltische taal spraken wat hun eigennamen en snelle integratie moeten bewijzen. Wanneer niet veel later¹³ de Cisrhenani – Eburonen, Condrusen, Segnen, Caerosi en Paemani – de Rijn oversteken zullen 'de echte' Belgen hen eveneens tegenhouden (ibid.). Deze machtsverhoudingen met de talrijkere Cisrhenani verklaart de auteur door de hypothese dat het Overrijnse Kelten betrof, verwanten van de Kimbren die dus al vazallen van de Belgen waren. Met latere invasies en implantaties van werkelijk Germaanse volkeren zou dan pas de Germaanse taal geïmporteerd zijn, de Cisrhenani waren dus Kelten.

Of het nu Kelten, Germanen of Kelto-Germanen waren, tijdens Caesars veldtochten stonden deze Oude Belgen alleszins hun mannetje. Uit die heroïsche verzetsstrijd had de jonge Belgische staat twee nationale helden gepuurd¹⁴: Ambiorix van de Eburonen, die een grote revolte aanvoerde anno 54-53 v.C. en Boduognat van de Nerviërs die drie jaar eerder Caesar confronteerde. In 57 v.C. had die laatste als leider van een coalitie van Nerviërs met Atrebatii en Viromandui¹⁵ Caesar in een hinderlaag gelokt die uitmondde in de Slag aan de Sabis¹⁶. De Romeinen wonnen deze maar niet zonder slag of stoot (Thonissen, 1868: 569-574), zo lezen we in *la Biographie Nationale de Belgique* (1866-1986):

¹¹ In Griekse etno- en cartografie werd naar de volkeren van het verre noorden verwezen als Keltoi of Hyperboreërs (Maréchal, 1981: 47).

¹² De broek was een typerend kledingstuk van de Galliërs, Romeinen kenden dit niet en associeerden het automatisch met hun Keltische noorderburen.

¹³ De datering die Maréchal voorstelt voor de overgang van 'Transrhenani' naar 'Cisrhenani' voor deze stammen valt dus een eeuw later dan die van Nouwen, wat maakt dat de Eburonen en hun cliëntvolkeren nog maar twee à drie generaties op 'Belgische' bodem zouden wonen op het moment dat Caesar komt aankloppen. Wat toch onwaarschijnlijker mag heten en bovendien niet strookt met de voorstelling van Caesar (*DBG*, II, 4) van de Germani Cisrhenani als "Rhenum *antiquitus* traductos" terwijl de Kimbren en Teutonen "patrum nostrorum memoria" voor opschudding zorgden.

¹⁴ Hun coheldendom was vroeger te bewonderen op één van de poorten in de Antwerpse Brialmontvesting die beelden van beide leiders droeg, zie de foto in Addendum II. Deze poort heeft plaats moeten maken voor de Ring van Antwerpen (De Belder, 2014).

¹⁵ Deze twee Belgische stammen leefden in de Noord-Franse streken Artois (Artesië) en Vermandois (Vermandland) die etymologisch hun naam aan de volkeren te danken hebben.

¹⁶ Traditioneel werd deze Sabis-rivier met de Samber geïdentificeerd. Onderzoek heeft aangetoond dat het in feite om de Selle gaat en dat de slag te lokaliseren is bij het dorpje Saulzoir. Zie: Maurice-Aurélien Arnould, 'La bataille du Sabis (57

"Si l'héroïsme de Boduognat et de ses compagnons d'armes ne suffit pas pour préserver le sol natal de la souillure de l'invasion, ils eurent du moins la gloire de léguer un immortel exemple aux générations futures" (Thonissen, 1868: 572).

Hoewel hij tegenwoordig vergeten is, was Boduognat wel degelijk onderwerp van 19e-eeuwse mythificatie: staatsman Victor Van de Walle wijdde aan hem een literair werk *Boduognat: zangdicht* (Mechelen: Van Mol, 1898), Conscience noemde hem "de oudste held van België" en zijn volk de Nerviers waren in de woorden van historicus Théodore Juste "les plus belliqueux de la Belgique" (Verschaffel, 2008: 38). In Antwerpen werd in 1861 een standbeeld van de Nervische held opgericht van de hand van Joseph-Jacques Ducaju, een kunstenaar die ideologisch ten dienste stond van de jonge Belgische staat (Warmenbol, 2001: 53-55). Dit standbeeld op de Belgiëlei, niet toevallig bij de Nerviersstraat, heeft in 1954 plaats moeten ruimen voor koning auto¹⁷, 'Residentie Boduognat' herinnert nog aan zijn vroegere aanwezigheid. Het monument was een prachtig toonbeeld van Belgisch patriottisme, het opschrift luidde:

"Boduognat, opperhoofd der Nerviers. Moed en vaderlandsliefde. Oppericht in 1861. Onze voorouders, aangevallen door de Romeinen onder Julius Caesar 57 jaer voor Christus' geboorte, verdedigden dapper de onafhankelijkheid des Vaderlands" (Warmenbol, 2001: 55).

Bij de inauguratie verwoordt de krant *Le Précurseur* sprekend het nationalistische ideeëngoed:

"Boduognat est un des fondateurs de cette Belgique vénérée qui a joué un rôle si grand, si beau, si noble dans l'histoire" (Warmenbol, 2001: 56).

"Cet hommage rendu au héros populaire en qui s'identifient tant de nobles sentiments. Boduognat est le symbole du patriotisme, de l'indépendance nationale et du dévouement sacré au sol natal. C'est un héros qui appartient à la Néerlande aussi bien qu'à la Belgique" (ibid.).

Dit laatste getuigt van het tijdsclimaat: na de breuk met Nederland kwam er vrij snel een verzoening. De staatsideologie wilde komaf maken met de recurrente stelling (met name bij buitenlandse geleerden) dat in het noorden van het land afstammelingen van de Germanen en in het zuiden afstammelingen van de Galliërs zouden wonen (ibid.: 57-59). Onder het motto "l'Union fait la force" moest en zou men een historisch-etnische eenheid bepleiten. In de jaren 1850 en 1860 viel daarbij de keuze op een gedeelde Germaanse afkomst (hetgeen later dus ook Van de Weerd nog verdedigde), met een bewuste toenadering tot Nederland en de Duitse staten: een ideologische wapening tegen het imperialistische 'Gaule' van de nieuwe Franse keizer Napoleon III die mogelijk broedde op een annexatie van Luxemburg en België (ibid.). De kritiek uit Frankrijk op deze nationale mythologie, "propagande teuto-flamande", onthult haar artificieel karakter:

"La Belgique ne regrettera pas une nationalité factice et toute nouvelle qui ne doit son existence qu'à la jalousie de l'Europe contre la France" (Alexandre Le Masson, bij Warmenbol, 2001: 58-59).

Maar dergelijke kritiek valt natuurlijk even goed te uiten aan het adres van bijvoorbeeld de Fransnationalistische retoriek rond "nos ancêtres les Gaulois" (zie onder 3.1). Die 'voorvaderen' hebben alleszins in jaren 50 v.C. allemaal af te rekenen gekregen met de legers van Julius Caesar.

avant notre ère)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 20.1 (1941), 29-106 ; l'abbé Pierre Turquin, 'La bataille de la Selle (du Sabis) en l'an 57 avant J.-C.', *Les Études Classiques*, 23 (1955), 113-156.

¹⁷ Volgens Willy De Belder (2014) een drogreden, het rondpunt waar het beeld op stond ligt er immers nog steeds. Hij vermoedt dat na twee wereldoorlogen en in een klimaat van Vlaamse emancipatie een dergelijk 'nationaal symbool', bovendien een held afkomstig uit het land van Samber en Maas, niet meer wenselijk was. Hoe het ook zij, de laatste resten van het eens majestueuze beeld belandden als aankleding in de Antwerpse Zoo, zie de foto's in Addendum II.

Na de Romeinse verovering en het installeren van een bestuurlijke indeling in talrijke 'civitates' (veelal stamgebonden gemeenschappen met een bepaald leefgebied), kwam de werkelijke rijksincorporatie van Gallië er door Augustus' inspanningen (Vosch, 2001: 11). Het uitgestrekte door Caesar onderworpen gebied vormde nog één provincie, Gallia Comata ("langharig Gallië"), maar om deze bestuurbaar te maken voerden Augustus en Agrippa het concept van de "Tres Galliae"¹⁸ in: een simpele driedeling van de provincie in Aquitania, Lugdunum en Belgium. Deze evolueerden tot drie autonome provincies ten tijde van Tiberius: Gallia Aquitania, Gallia Lugdunensis en Gallia Belgica (ibid: 11-12). Het niveau van de civitates bleef bestaan binnen het provinciaal kader, zo bestond het antieke Belgica uit 17 civitates, het grootste deel daarvan valt buiten het huidige België, namelijk in Noord- en Oost-Frankrijk. In hoofdzaak¹⁹ valt het Belgisch grondgebied samen met drie van deze civitates (ibid: 11-13): de Civitas Menapiorum²⁰ (ten westen van de Schelde), de Civitas Nerviorum (ruwweg tussen Schelde, Rupel, Dijle en de Ardeense wouden) en de Civitas Tungrorum (de oostelijke helft van het land, zie onder 2.2.2).

2.2. *Ambiorix, Aduatuca en de Civitas Tungrorum*

Over Boduognat spraken we reeds, de andere beter herinnerde 'nationale held' zal hier onderwerp vormen van een meer uitgediepte casus: Ambiorix. Dit gewiekst stamhoofd lokte in 54 v.C. Cotta en Sabinus in de val en moordde de legati en al hun manschappen uit waarna een algemene opstand uitbrak onder de Belgische stammen²¹ die Caesar zeer bloedig neersloeg. Hij werd actief geheroïseerd in de jonge Belgische staat. Patriotisme werd door de regering beloond en schrijvers²² of kunstenaars die zich ermee inlieten konden op prijzen en opdrachten rekenen, zo wordt Jan Nolet de Brauwere van Steeland gelauwerd voor zijn lyrische epos *Ambiorix* (1842) over de dappere Belg (Warmenbol, 2001: 52). De staatsideologie schoof hem naar voren als patriottische vrijheidsstrijder en romantische held, "als een zinnebeeld van dapperheid en van zelfverloochening voor het vaderland" in de woorden van 19^e-eeuws historicus en staatsmans Louis Hymans (Verschaffel, 2008: 40). In populaire media blijft deze figuur ook nu opduiken (we spraken al over 'de Grootse Belg') en in het Belgisch straatbeeld is zijn naam goed vertegenwoordigd met een eigen bier, een schoenenmerk, een plein in de hoofdstad, een studentencafé in Leuven enzovoort. De opvallendste reminiscentie aan Ambiorix als nationale held is evenwel zijn standbeeld²³ (1866) van de hand van Jules Bertin op de Grote Markt van 'de oudste stad van België', Tongeren. De Limburgse stad heeft zich met dit beroemde beeld en het Gallo-

¹⁸ De "Tres Galliae" kunnen aanleiding geven tot verwarring. Er waren immers ook drie provincies met de naam Gallia: Gallia Cisalpina, Gallia Transalpina of Narbonensis en Gallia Comata. Het is echter dat laatste waar de indeling in drie "Galliae" betrekking op heeft.

¹⁹ De grenzen van deze civitates vallen erg moeilijk met precisie af te bakenen (Vosch, 2001: 13), voor ons kan een globaal zicht op de 'Belgische' situatie hier echter volstaan. Zie hiervoor Addendum I, kaart 1.

²⁰ Vanhaegendoren wijst op het Franstalig gebruik van "Ménapiens" als een scheldwoord voor Vlamingen (we merken op dat het historische Graafschap Vlaanderen inderdaad grotendeels met de antieke Civitas Menapiorum samenvalt. De extrapolatie van 'Vlaming' naar alle inwoners van het huidige Vlaanderen wordt in de historisch gemotiveerde scheldtaal dus ook voor de Menapiërs doorgevoerd). Zo verwijst men in Brussel wel eens naar de autostrade van de hoofdstad naar de kust (E40) als "le trans-ménapien" (1980: 25), ook andere verkeersassen door 'het Vlaamse land' konden wel eens deze spotnaam krijgen.

²¹ Andere grote leidsmannen in de opstand waren zijn mede-stamhoofd Catuvolcus en Indutiomarus van de Treveri (een stam uit de streek van Trier waarvan de naam is afgeleid uit 'Augusta Treverorum').

²² Enkele andere voorbeelden zijn de historische roman *Ambiorix, roi des Éburons* (1843) van Gaspard de Cort en het gedicht *César et Ambiorix* (1851) van Denis Sotiau (Verschaffel, 2008: 41).

²³ Voor het 19e-eeuwse België spreekt men wel eens van "statuomanie" omdat alom beelden van grote historische figuren werden opgericht (Verschaffel, 2008: 36), zo ook bijvoorbeeld Godfried van Bouillon in Brussel, Karel de Grote in Luik, Jakob van Artevelde in Gent, Jan Breydel en Pieter de Coninck in Brugge etcetera.

Romeins museum twee straten verder definitief geprofileerd als hét centrum voor (pre-)Romeins België. Dit is een prachtige illustratie van hoe nationale en lokale trots verenigd worden²⁴, hetgeen de heldencultus des te meer versterkt: Ambiorix was in de woorden (1851) van historicus Frans Driesen "héros éburon et presque tongrois" (Verschaffel, 2008: 41). Het is door dat lokaal enthousiasme dat het beeld er gekomen is in 1866, met festiviteiten en literaire voordrachten in bijzijn van het koningspaar²⁵ (ibid: 43-44). Vooral dankzij zijn beeld geldt Ambiorix zonder twijfel als 'de Oude Belg bij uitstek' (ibid.).

De claim die Tongeren heeft gelegd op de grote nationale held is echter niet onbesproken. Historisch is de lokalisatie van de Eburonenhoofdstad Aduatuca en de kwestie van Tongeren en de Tungri een veelbediscussieerd onderwerp, wat kan getuigen van het ideologisch belang dat hieraan gehecht wordt.

2.2.1. Aduatuca Eburonum versus Aduatuca Tungrorum²⁶

"Pour nous, Belges, l'Atuatuca est un peu ce qu'est Alésia pour les Français"
(Grisart, 1981: 367).

Het centrale probleem betreft Aduatuca. Enerzijds is er de hoofdstad van Ambiorix' Eburonen, het Aduatuca waar Caesar over spreekt in zijn *De Bello Gallico*, anderzijds is er de hoofdplaats van de latere bestuurlijke civitas in het gebied, Aduatuca Tungrorum²⁷ dat aan de historische basis ligt van het moderne Tongeren. De vraag is of deze twee met elkaar geïdentificeerd moeten worden, of Ambiorix' stad en Tongeren dus inderdaad, zoals het beeld op de Grote Markt alleszins impliceert, dezelfde zijn.

Aduatuca was de vestingstad van de Eburonen, stam waarvan het uitgestrekte gebied in Caesars tijd door twee stamhoofden werd bestuurd: Ambiorix en Catuvolcus. Zij waren schatplichtig aan hun zuiderburen, de Aduatuci wat doet vermoeden dat de versterking in Ebuuroons gebied – met een toch wel erg gelijkaardige naam – door die laatste stam zou zijn gesticht (Van de Weerd, 1914: 6).

Aduatuca Tungrorum, het "caput civitatis" van de Civitas Tungrorum (2.2.2), was gelegen op één van de belangrijkste verkeerskruispunten van de antieke Lage Landen²⁸ waar grote heirbanen passeerden die de stad met de rest van Gallië en Rome verbonden en verder doorliepen naar de Rijn grens en de aldaar gelegerde garnizoenen (Van de Weerd, 1914: 32). De naam als dusdanig gaat terug op de stichting door Augustus in de periode 16-13 v.C. als hoofdstad van de civitas (Maréchal, 1981: 47). Vanvinckenroye (1985: 29) vermoedt sterk dat de stad aanvankelijk gegroeid is uit een Romeinse militaire basis²⁹. Onder Claudius ontgroeide Aduatuca haar militaire beginfase om een meer burgerlijk gelaat aan te nemen (Mariën, 1980: 104), dit stedelijk karakter werd bevestigd door de muur³⁰. Door

²⁴ Dit kan mede verklaren waarom Boduognat in Antwerpen, ver buiten zijn Nervische heimat, uiteindelijk toch geen vaste voet aan de grond heeft gekregen.

²⁵ Daarbij kon ook lof op de koning niet uitblijven, tekenend is de 'ode patriotique' *Ambiorix-Léopold II* van Ferdinand Caïmo bij deze gelegenheid: "Et l'histoire inscrira que sous Léopold deux, les fils d'Ambiorix vivaient libres, heureux!" (Verschaffel, 2008: 36).

²⁶ Behalve de ligging is ook de schrijfwijze omstreden, *Atuatuca* of *Aduatuca*. Bij wijze van conventie zullen wij, tenzij we een auteur citeren, over *Aduatuca* spreken.

²⁷ De bestuurlijke hoofdplaats Aduatuca wordt ook bij Ptolemaeus vermeld als *Ατουάτουκον*, in het Itinerarium Antonini als *Aduaca Tungrorum* en op de Tabula Peutingeriana als *Atuaca* (Van de Weerd, 1914: 8).

²⁸ Op kaart 1 (Addendum I) is te zien hoe verscheidene heirbanen samenkomen in het antieke Tongeren.

²⁹ Nouwen beaamt die theorie (1997: 15) maar wijst op het hypothetisch karakter, militaire archeologica ontbreekt immers. Van Heesch (2006: 337) bevestigt dat er amper sporen van vroege militaire aanwezigheid zijn.

³⁰ Deze stadsmuur, mogelijk een plan van Vespasianus dat een aantal decennia later verwerkelijkt werd, had een omtrek van maar liefst 4500m. Ter vergelijking: die van de machtige Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen) was 3900m (Mariën, 1980: 116). In realiteit oversteeg die muur de noden en ook de militaire capaciteiten van de provinciestad: "de par sa configuration, cette muraille ressemble plus à un symbole qu'à une défense effective" (Nouwen, 1997: 78). Bij Frankische strooptochten in de 3e eeuw werden de stad, evenals hoeses in de wijde omgeving, verwoest, daarna verrees een kleinere en stevigere muur (Mariën, 1980: 341-357).

haar positie als hoofdplaats³¹ en dus spil voor handel en diensten en centrum van cultuur en godsdienstbeleving werd verstedelijking in de hand gewerkt (Nouwen, 1997: 124). Ondanks monumentale wallen en architecturale verfraaiingen was volgens Mariën (1980: 205) Aduatuca Tungrorum toch geen 'stad' in de Romeinse juridische zin. Zich baserend op epigrafisch materiaal kan van Heesch (2006: 337) echter aantonen dat het vanaf de 2^e eeuw wel degelijk een 'municipium' was. Als verdedigingspunt dichtbij de Germaanse grens was Tongeren van groot tactisch-militair belang (Kelles, 1965: 8), het was tevens een vroeg centrum voor kerstening in de Lage Landen (van Heesch, 2006: 337) als lokale bisschopszetel³². Maar valt deze Romeinse provinciestad – onbetwistbare voorloper van Tongeren – ook te identificeren met de gelijknamige Ebufoonse vesting uit Caesars tijd?

In zijn eerder vermelde werk legt Van de Weerd de vinger op de wonde: geen enkele van de talrijke voorgestelde lokalisaties³³ van Caesar's Aduatuca komt exact overeen met zijn beschrijving wat betekent dat ofwel de ware lokatie onontdekt is ofwel Caesars beschrijving onnauwkeurig (1914: 11). De ligging is bijzonder omstreden en al sinds de 19^e eeuw bestond bij Belgische maar ook bij Nederlandse en Duitse geleerden grote verdeeldheid over de kwestie, allemaal wilden ze de eer van Ambiorix opeisen (ibid: 6). Zelf neigt Van de Weerd, die aan het Tongers Atheneum les gaf, naar een identificatie met Tongeren, hierin bijgestaan door de mening van grote oudheidkundigen en geografen als Walckenaer, Mommsen, T. Rice Holmes en Camille Jullian, maar zijn besluit blijft sceptisch: eenzelfde naam hoeft niet per se op eenzelfde plaats betrekking te hebben en zekerheid inzake blijkt onmogelijk (ibid: 7-8). We overlopen met hem (1914: 10-12) Caesars topografische indicaties betreffende Aduatuca en hun eventuele verzoenbaarheid met Tongeren:

- [DBG, V, 32] twee mijl ten zuiden ligt een lange diepte waardoor de baan naar de legerkampen liep, identificeerbaar met de vallei tussen Koniksem en Lauw;
- [DBG, VI, 36,37/48] de vesting ligt op een berg met minimum één heuveltop, een natuurlijk versterkte plaats in een vruchtbare vlakte, identificeerbaar met Berg (Tongeren) dat centraal in de Haspengouw ligt;
- [DBG, VI, 37] de voorpoort moet ongeveer op gelijke hoogte met het omliggende land hebben gelegen, aangezien de ruitery van de Sicambri er vanuit het bos op afstormt, dit stelt topografisch geen probleem;
- [DBG, V, 26] de vesting lag blijkens de nabijgelegen kampen van Caesar ook dicht bij de grenzen, als deze "fines regni sui" betrekking hebben op de grens tussen de respectievelijke territoria van Ambiorix en Catuvolcus en niet op de buitengrens, is ook dit verdedigbaar;
- [DBG, V, 17 ; VI, 33] Aduatuca ligt op twee dagen van de Rijn en vrij ver van de Schelde, dit lijkt te kunnen kloppen met Tongeren;
- [DBG, VI, 32] de stad ligt "fere in mediis Eburonum finibus" en dat stelt serieuzere problemen, het centrum van hun gebied zou tussen Maas en Rijn moeten vallen. Tenzij meer naar de bevolking dan naar de oppervlakte werd gekeken, want het "pars maxima" van de stam woonde wel degelijk op de linkeroever van de Maas. Of als "finibus" niet op het 'gebied' maar op de '(buiten)grenzen' slaat of misschien duidt Caesar met "in mediis finibus" op een verkeersknooppunt...

³¹ Romeinse provinciesteden vormden ook de politieke kernen in hoofdzakelijk 'achtergestelde' gebieden waardoor civitates ook wel eens als stadstaten worden gezien: een centraal, stedelijk bestuur door Romeinen en een ruraal, Keltisch hinterland (Vosch, 2001: 12).

³² Later wordt die verplaatst naar Maastricht en uiteindelijk naar Luik (Kelles, 1965: 8), vandaar ook het Prinsbisdom Luik.

³³ Van de Weerd somt de verschillende hypothesen op (1914: 7). In België: Tongeren, Luik, Montroux, Wandre, 's Gravenvoeren, Esneux, Limbourg, Embourg, Herve, Verviers, Voroux, Julemont, Hoei, Mont-Falaise, Gemblours, Amerloup en Vieux-Virton. In Nederland: Maastricht, Valkenburg, Wittem, Houthem en Rolduc. In Duitsland: Aachen, Rheinbach, Vetschau en Gressenich. Een lijst die nu, honderd jaar later, uiteraard verder kan worden aangevuld.

Van de Weerd is er alleszins vrij goed in geslaagd de gegevens met elkaar in overeenstemming te brengen, zij het soms met enig gehypothetiseer om alles netjes te doen uitkomen. Anderen zijn de Tongerse these niet zo welgezind. Volgens Maréchal (1981:48) moet Caesars Aduatuca op de rechteroever van de Maas gelegen hebben aangezien de Sicambrische ruiters er toegang toe hadden: Caesar vermeldt hun oversteek van de Rijn, niet die van de Maas. Hij vervolgt dat Caesars repesailles na Ambiorix' aanval en revolte georganiseerd werden vanuit Aduatuca waarna de Romeinse veldheer dit bolwerk ontmantelt, later wordt dan een nieuw 'Aduatuca' gesticht door de Romeinen (een gelijkaardig patroon vinden we bij Bibracte en Gergovia, zie onder 3.2.2). Maréchal vermoedt dat die naam, 'Aduatuca', een lokale generische term was voor een versterkt kamp. Vanvinckenroye (1985: 31) deelt die mening: "de aloude benaming voor *versterking*, *atuatuca*". Aanvankelijk (ibid: 19) was hij echter voorzichtiger in zijn verwoording, Aduatuca hield evidentelijk verband met de Aduatuci aan wie de Eburonen schatplichtig waren, maar de auteur vraagt zich af of het hier om een plaatsnaam gaat die op de plek of de versterking aldaar duidt of eerder om een zaaknaam³⁴. Alleszins is wat hem betreft de identificatie met Tongeren "enkel gebaseerd op de gelijkkluidendheid der namen" (ibid.), want voor de lokalisatie van Aduatuca biedt Caesars contradictorische informatie geen uitsluitel, zelfs niet voor oost- of westoever van de Maas (ibid: 18). En voor Tongeren bewijst "het totaal ontbreken van voor-Romeinse bewoningssporen" (ibid: 25) dat de oudste stad van België niet door de Romeinen op een inheemse nederzetting en burcht is gebouwd³⁵. Dit laatste in combinatie met de incompatibele beschrijving van Caesar volstaat ook voor Nouwen (1997: 44) om te besluiten dat Aduatuca Eburonum en Aduatuca Tungrorum op twee verschillende plaatsen terugslaan.

Grisarts taalkundige hypothese (1981: 368) drijft het debat nog verder op de spits: *atuatuca* is volgens hem inderdaad een Ebuoonse term voor "castellum", *atuatuci* zou dan een verwant woord zijn met betekenis 'stam', in het meervoud omdat het eigenlijk betrekking heeft op de inwoners van de *atuatuca(e)*. Door Caesars misinterpretatie van de lokale terminologie als eigennamen zouden de zaken dan hopeloos ingewikkeld geworden zijn. De juiste lokalisering van de plaats die Caesar als Aduatuca heeft beschreven, blijft een strijdpunt. Grisart (1981) bepleitte Chaudfontaine³⁶ en zette daarbij andere archeologische pistes opzij als "d'autres *atuatucae éburonnes*": het Plateau van Caestert in het Limburgse Kanne³⁷, Mont-Falaise (Hoei), Battice (Herve) en Duitse sites te Eschweiler en Nideggen (dit laatste werd uitgebreid verdedigd door Müller (1943)). Men mag inderdaad niet vergeten dat er een uitgebreide Duitse wetenschappelijke traditie is die Aduatuca in het Duitse Rijnland situeert, Greven (2012) vat heel wat van die hypothesen samen. Een sluitend antwoord op deze vraag lijkt dus haast niet te bepalen; dat het alleszins niet Tongeren was, mag echter vaststaan.

2.2.2. Geografische afbakening van de Civitas Tungrorum

Caesar laat een veroverd en gemilitariseerd gebied achter, zonder het op orde te hebben gesteld (Van de Weerd, 1914: 29). Pas na de burgeroorlogen komt er door toedoen van Augustus en Agrippa een serieuze organisatie van wat ooit Ambiorix' territorium was. Het beeld van pacificatie dat hier vaak aan verbonden wordt is fout (het hele proces gaat gepaard met opstanden en inheemse weerstand)

³⁴ Naar een interpretatie van *DBG*, VI, 32 "id castelli nomen est" met onbepaald lidwoord dus niet "de versterking in casu" maar "een versterking in het algemeen".

³⁵ Hoewel dit laatste als 'argumentum ex silentio' een ontkrachting door archeologische vondsten riskeert, is dat evenwel onwaarschijnlijk gezien de intensieve opgravingen in Tongeren.

³⁶ En passant wees hij ook op andere sites waar men in de voorgaande jaren naar had gekeken: Balmoral, Dolembreux en Battice (Grisart, 1981: 367).

³⁷ Voor Vanvinckenroye (1998: 250) is de lokalisatie te Kanne de juiste, dendrochronologisch onderzoek heeft bovendien aangetoond dat de Romeinen deze vesting nogmaals als uitvalsbasis gebruikt hebben rond 31-30 v.C. toen er in Noord-Gallië verschillende opstanden tegen de Romeinen waren, onder andere van de Treveri en hun clientes (die twee decennia voordien ook een drijvende kracht achter Ambiorix' revolte waren geweest).

getuige tevens de werkelijke context van de koortsachtige aanleg van wegen, kampen en versterkte steden in de regio: het opvoeren van de militaire concentratie aan de Rijnrens (Nouwen, 1997: 45-53). Het gebied was essentieel voor Augustus' offensieve Germaniëpolitiek (de mislukte verlegging van de grens van Rijn naar Elbe) en later voor de grensverdediging, wat maakt dat het militair apparaat (ibid: 58-63) in de vroege ontwikkeling van de civitas met vele kampen en 'viae militares' erg belangrijk is geweest (denk ook aan Tongeren dat naar alle waarschijnlijkheid uit een militaire basis gegroeid is). In Belgica en wel vooral in de Civitas Tungrorum was er een erg intensieve landbouw, de gebieden worden wel eens "de graanzolders van de Rijnkampen" genoemd (Mariën, 1980: 155). Er was, dankzij de dooradering met heirbanen, ook heel wat geromaniseerde beschaving (ibid: 135) buiten de steden: talrijke 'vici' (dorpjes), in het zuiden grote 'villae'³⁸ (hereboerderijen en landerijen) en in de Haspengouw had Rome veteranenpercelen verdeeld (ibid: 148). Daarnaast was de streek bezaaid met grafheuvels, een van de zaken die het archeologisch zo interessant³⁹ maken (ibid: 295).

Over het precieze gebied⁴⁰ dat de civitas dekte, bestaat veel literatuur, al kunnen de grote lijnen wel bepaald worden aangezien het diocees Luik ruwweg dezelfde begrenzing overnam⁴¹ (Kelles, 1965: 20). Kelles (1965: 19-21) schetst de ruwe grenzen: in het noordoosten vormde de rivier de Geul (Nederlands Limburg) de grens met de Civitas Cugernorum (met als caput civitatis Xanten), in het oosten grensde ze aan de Civitas Ubiorum (hoofdplaats Keulen) vermoedelijk met de rivier de Worm, in het zuiden grensde de Civitas Tungrorum aan de Civitas Treverorum (hoofdplaats Trier) met het Ardennenwoud en in het westen moeten de Dijle, de Schelde en de Striene⁴² de grens hebben afgebakend. Van Heesch (2006: 336) vult aan dat dit gebied in het zuiden ook nog grensde aan de Civitas Remorum (hoofdplaats Reims), in het westen aan de Civitas Menapiorum (Kassel, later Doornik) en Civitas Nerviorum (Bavay, later Cambrai) en in het noorden aan de Civitas Batavorum (Nijmegen), Civitas Cananefatium (het Zuid-Hollandse Voorburg) en Civitas Frisiavorum (het Zeeuwse Colijnsplaat). Van de Weerd vat het uitgestrekte bestuursdistrict in moderne termen samen als de oostelijke helft van België (langs de lijn Antwerpen-Chimay, met uitzondering van het zuidoosten van Luxemburg dat Treviers gebied was), Nederlands Limburg, (een groot stuk van) Noord-Brabant en een smalle strook van het Duitse Rijnland (1914: 3-4). Over de noordgrens bestaat discussie omdat men moeite heeft de Frisiavones juist te plaatsen, als⁴³ ze een eigen civitas hadden, zou deze een groot deel van Noord-Brabant uit handen van de Civitas Tungrorum gehouden hebben (Nouwen, 1997: 53). Mariën (1980: 59-60) treedt meer in detail aangaande de lokale grensscheiding⁴⁴, maar of dat allemaal te verifiëren valt, is een heel ander verhaal. Grosso modo (ibid: 367) spreekt hij over de streken van Dijlevallei en Beneden-Schelde tot Beneden-Maas en Hoge Venen (west-oostas) en van Noord-Brabant tot de contreien van Bouillon en Esch-sur-Sûre (noord-zuidas).

³⁸ Een blijvende getuige hiervan zijn de vele dorpsnamen op *-ville* of met *Villers* in Wallonië (Mariën, 1980: 172).

³⁹ Een andere reden is de numismatiek, in Tongeren en wijde omstreken werden grote en ook vroege (1^e eeuw v.C.) vondsten gedaan (Van de Weerd, 1914: 9).

⁴⁰ Kaart 1 en kaart 2 (Addendum I) geven een beeld van wat de civitas geweest kan zijn.

⁴¹ Bij de oprichting van de bisdommen in Gallië werd doorgaans rekening gehouden met de bestaande bestuurlijke indeling (Kelles, 1965: 20). Van de Weerd (1914: 31) wijst erop dat ook het oude bisdom Tongeren ongeveer die grenzen vertoonde met Maas (N), Keulen (O), Trevierengebied (Z) en Nervisch gebied (W).

⁴² De Striene is een verdwenen verbinding tussen de Oosterschelde en de Maas en het is waarschijnlijk deze watergrens die Ptolemaeus met *Ταβόβλας* en de Tabula Peutingeriana met *Tablis* bedoelden (ibid: 19-20).

⁴³ Nouwen (1997: 53) wijst op Tacitus' vermelding van die civitas, Kelles (1965: 23) zal daarentegen de gangbare theorie volgen dat de Frisiavones op het grondgebied van de grote Civitas Tungrorum woonden.

⁴⁴ In het noorden tussen Rupel, Beneden-Schelde, Striene en Beneden-Maas, in het oosten de lijn van Maastricht tot Aken en van Eupen tot Saint-Vith, in het zuiden de Sûre vanaf het Luxemburgse Bourscheid, verder tussen Libramont en Neufchâteau tot Bouillon om vandaar de Semois te volgen tot het Noord-Franse Revin, in het westen dan de Belgische staatsgrens volgen tot voorbij Chimay, noordwaarts langs Beaumont, de Samber bij Thuin, dan langs Nijvel om met de Lasne en de Dijle tot aan de Schelde te komen, zo valt Leuven in de civitas, Heist-op-den-Berg en Mechelen vallen er net buiten.

Er is tenslotte enig debat over de provincie waartoe de Civitas Tungrorum behoorde. Aanvankelijk maakte ze deel uit van Gallia Belgica, daarover bestaat geen twijfel, maar ergens in de geschiedenis is haar volledig grondgebied overgeheveld naar Germania Inferior⁴⁵ (Kelles, 1965: 19-23). Van Heesch (2006: 337) dateert die overgang ten tijde van Domitianus⁴⁶, bij Diocletianus' herorganisatie van het rijk krijgt deze provincie dan de naam Germania Secunda. Of de civitas bij Domitianus' hervormingen in de jaren 80 bij Gallia Belgica is gebleven of is overgegaan naar Germania Inferior staat echter ter discussie (Nouwen, 1997: 63-70), er is geen sluitend bronnenmateriaal dat het tweede kan bewijzen. De vermelding "in Germania in Tungris" van Hyginus (2^e eeuw) kan zowel etnografisch als staatkundig bedoeld zijn, terwijl voor de vermelding "apud Tungros in Gallia" in de *Historia Augusta* (4^e eeuw) over Diocletianus (3^e eeuw) hetzelfde opgaat ten voordele van Gallia Belgica. Wat wel vaststaat is dat wanneer Diocletianus ca. 293 het noorden van het rijk hertekent met de nieuwe provincies Gallia Belgica Prima, Gallia Belgica Secunda, Germania Prima en Germania Secunda, de Civitas Tungrorum bij die laatste hoort (ibid: 70). Mariën geeft voor die aanhechting als mogelijke datering het jaar 297 (1980: 349). Van de Weerd meent daarentegen uit Hyginus te kunnen opmaken dat de civitas wel degelijk al deel uitmaakte van Germania Inferior (later Germania Secunda), maar die overgang kan er pas na Ptolemaeus gekomen zijn die het nog in Belgica plaatst, dus: onder Trajanus (1914: 30). De dochter van senator Van de Weerd wijdde een artikel aan deze specifieke materie. Ten aanzien van Hyginus legt zij (net als Nouwen) serieus scepticisme aan de dag en voor Ptolemaeus doet ze hetzelfde (1935: 177-178): de indeling bij Gallia Belgica is dan wel ondubbelzinnig, de datering van de beschreven toestand is dat niet, mogelijk is Ptolemaeus' beschrijving op voorbijgestreefde bronnen gebaseerd. Haar grondige analyse van de epigrafische bronnen betreffende de Civitas Tungrorum is vruchteloos aangezien provinciale aanduidingen hierin niet vermeld worden (ibid: 179-183). De vermelding van militaire passages en optredens in een regio zo dicht bij de kritieke Rijngrens kan nauwelijks verbazen en zegt niets over de provincieverdeling (ibid.). Schaarse vondsten van bakstenen (het leger stond in voor de productie hiervan) met het zegel van Germania Inferior hebben geen bewijskracht: ze kunnen even goed (in die tijd al of later) vervoerd zijn buiten de provinciegrenzen (ibid: 183-185). Dat Tongeren bovendien een heuse stadsmuur heeft zonder ook maar één baksteen met het label zou toch wel erg vreemd zijn moest de stad inderdaad onder de bescherming gestaan hebben van het leger van Germania Inferior. Daarnaast kan opgemerkt worden dat bewoners van de civitas in hun militaire dienst in verre uithoeken van het Imperium opduiken, maar weinig of niet in Germania Inferior, onwaarschijnlijk indien ze daar bestuurlijk onder geressorteed hadden (ibid: 189). Dat in het licht van de veranderende machtsverhoudingen en oplopende druk op de grenzen in Gallië en Germanië de civitates herverdeeld zijn, met voor de Civitas Tungrorum een overgang van Gallia Belgica naar Germania Secunda, lijkt haar verdedigbaar. De precieze toewijzing aan Diocletianus is bij gebrek aan bronnenmateriaal een brug te ver, het kan evenzeer het werk van een andere grote hervormer als Constantijn zijn geweest (ibid: 188-189). Ammianus Marcellinus rekent de Civitas Tungrorum in de 2^e helft van de 4^e eeuw alleszins tot 'Germania Secunda' (Van de Weerd, 1935: 176).

⁴⁵ "Dit zou gedaan zijn om deze provincie [Germania Inferior] een grotere omvang en betekenis te geven" (Kelles, 1965: 23). Dit aloude argument wordt door Van de Weerd (1935: 1987) van de hand gedaan, de bestuurders van de Germaanse provincies waren immers 'legati Augusti pro praetore' die in de eerste plaats een militaire functie bekleedden: hun macht beruiste op de getalsterkte van het leger op hun grondgebied, de oppervlakte was daarbij volkomen onbelangrijk.

⁴⁶ Vosch (2001: 12) laat deze herindeling van de civitas ook simpelweg samenvallen met de creatie van de provincies Germania Inferior en Germania Superior in de Flavische periode, rond het jaar 84.

2.2.3. *Etniciteit van de Tungri*

Een laatste discussiepunt waarover heel wat inkt gevloeid is, betreft de Tungri, het volk waarnaar de civitas en haar hoofdstad vernoemd zijn⁴⁷. Er rijzen heel wat vragen bij de etnische achtergrond van deze stamnaam die in de keizertijd opduikt op wat in Caesars tijd het grondgebied was van een heel aantal andere stammen (Van de Weerd, 1914: 5-17): ten eerste de Eburonen⁴⁸, maar ook de Condruzen en de Segnen⁴⁹, de Caerosi en de Paemani: twee moeilijk te plaatsen volkeren die samen met de voorgaande de eerder vermelde groep 'Germani Cisrhenani' vormden⁵⁰, een deel van de Menapiërs, de schimmige Ambivariten en tenslotte ook de Aduatuci. Die laatsten, een sterke stam in het land van Namen⁵¹, heetten Germanen te zijn, immers rechtstreekse nazaten van achtergebleven Kimbren en Teutonen (ibid: 13-16) die zich met geweld in de streek gevestigd hadden (Maréchal, 1981: 46), op die manier strikt onderscheiden van de Germani Cisrhenani die op andere Germaanse migraties teruggingen (Nouwen, 1997: 35). Met Caesars onderwerping van de stam komt ook een einde aan hun dominantie over de Eburonen die zo terug zelfbeschikkingsrecht krijgen, de Aduatuci blijven echter opstandig en met Catuvolcus en Ambiorix op kop verraden de Eburonen de Romeinse bevrijder-bezetter (met de eerder vermelde hinderlaag en daaropvolgende volksopstand). Na Caesars bloedige antwoord hierop verdwijnen beiden uit de geschiedschrijving (Vanvinckenroye, 1985: 15-17). Een spoor van al deze vroegere stamverbanden heeft mogelijk overleefd in de "pagi"⁵², een verdere bestuurlijke indeling binnen de civitas (Kelles, 1965: 2). Voor een duidelijker beeld op al deze stammen en waar ze bij benadering leefden, verwijzen we naar de kaarten 3 en 4 in Addendum I.

Het traditionele beeld⁵³, ingegeven door de 6^e-eeuwse Procopius, is dat ten tijde van Augustus de Overrijns Germaanse "Thoringi" of Tungri ingeplant zijn in de door Caesars moordlust ontvolkte landstroken (Van de Weerd, 1914: 57 ; Kelles, 1965: 14-15). Gelijktijdig heeft Augustus immers noordelijker in de civitas, in de Kempen, de Texuandri (Taxandriërs) gevestigd (Vanvinckenroye, 1985: 20). Het oostelijk stamgebied van de Eburonen, tot aan de Rijn, was al eerder terug bevolkt, door Agrippa rond 37 v.C., met de Ubii⁵⁴, Germanen die het gebied kregen toegewezen en in ruil als buffer tegen de andere Overrijnse Germanen⁵⁵ moesten fungeren (Kelles, 1965: 20-21). Parallel vermoedt Mariën dat het ook voor de Tungri gaat om een Germaans stammenamalgam⁵⁶ vanuit het noorden ingeplant in "verwoest en verlaten" gebied (1980: 54-59). Die amalgam-gedachte deelt Vanvinckenroye (1985: 20) voor wie het duidelijk niet om één stamverband gaat maar meer om een verzamelterm, al is hij voorzichtiger met het etnisch etiket. Dit is een kwestie die Kelles (1965: 10-13)

⁴⁷ Dit is een evolutie die op vele plekken duidelijke sporen heeft nagelaten (Van de Weerd, 1914: 39): Soissons (van de Suessiones), Amiens (van de Ambiani, verliest haar oorspronkelijke Keltische naam Samarobriua), Nantes (van de Namnetes, ten koste van de oude naam Condevincum), Trier (van de Treveri) enzovoort.

⁴⁸ Het Ebuuroons stamgebied strekte zich uit van Schelde tot Rijn, was bezaaid met wouden en moerassen en was dunbevolkt met verspreide landelijke gemeenschappen (Van de Weerd, 1914: 5-6).

⁴⁹ De Condroz is een blijvende herinnering aan de aanwezigheid van die eersten, deze twee kleinere stammen leefden tussen de Eburonen en de Trevieren, in de Ardeense bossen tussen Ourthe en Semois (ibid: 12).

⁵⁰ Etnografisch blijft die verzamelnaam – zoals gezegd – moeilijk hard te maken, de naamkunde en met name de toponymie wijst op overwegend Keltische invloeden maar dat sluit niet uit dat zich op die oudere Keltische plaatsen Germanen hebben gevestigd, wat de antroponymie dan weer deels bevestigt (ibid: 17).

⁵¹ Vanvinckenroye (1985: 14) preciseert: de Naamse Maasvallei en de Famenne.

⁵² Deze zijn slecht of niet betuigd, al is wel een "pagus Condrustis" bekend: in het gebied van de Condruzi (Kelles, 1965: 22).

⁵³ Ook bij van Heesch (2006: 336) vinden we de idee dat de Tungri het Ebuuroons gebied gingen bewonen nadat Caesar de oorspronkelijke inwoners van de kaart had geveegd.

⁵⁴ Met de Ubii (vanwaar Civitas Ubiorum) zouden ook de Sicambri hier gebied toegewezen gekregen hebben onder Augustus (Van de Weerd, 1914: 57).

⁵⁵ Met name om een antwoord te bieden op de druk van de Suebi (Nouwen, 1997: 46), het volk Ariovistus (zie 5.1).

⁵⁶ Vosch (2001: 13) brengt de theorie ter sprake dat dit vacuüm, een grote lege oppervlakte, werd opgevuld met een heel aantal volkeren-restjes.

eveneens onder de loep neemt waarbij uit toponymie en epigrafie vooral het gemengde karakter van deze Kelto-Germaanse bevolking spreekt.

Wat problematisch mag heten is dat Caesar geen gewag maakt van een volk met de naam Tungri en dat wanneer Suetonius over de Germaanse volkstransplantaties in Noord-Gallië handelt wel van Ubii en Sicambri maar niet van Tungri spreekt (Kelles, 1965: 16). De eerste vermeldingen van het volk vinden we bij Plinius de Oudere (die waarschijnlijk gouverneur van Gallia Belgica geweest is) en Tacitus, een eeuw na de vestiging van de Civitas Tungrorum. Zij moeten volgens Vanvinckenroye (1985: 13) bronnen uit de tijd van Augustus gehad hebben. De sleutelpassage wordt gevormd door Tacitus' woorden: "nunc Tungri, tunc Germani" (*Germania*, II, 5). Dit lijkt te impliceren dat het niet om een geïmporteerde stam zou gaan maar om een nieuwe naam voor wat Caesar "Germani" noemde, namelijk de Germani Cisrhenani (Kelles, 1965: 13). De Keltische etymologie⁵⁷ (herinneren we ons dat wat Caesar hier Germani noemde inderdaad eerder Kelten moeten zijn geweest) van Tungri zou teruggaan op de stam **tong-* (zoals in *Tongeren* en *Tongerlo*, op het grondgebied van de Tungri) die "zweren" betekent (Zimmer, 2006: 336). Zo komt de Keltische naam Tungri in feite neer op "eedgenoten" (Vanvinckenroye, 1985: 20) of "bondgenoten, fédérés" (Van de Weerd, 1914: 58) en moet de Civitas Tungrorum in oorsprong "district der verbonden volksstammen" beduid hebben (ibid: 59). Een confederatie van een aantal autochtone stammen (wat de ongewoon grote oppervlakte van de civitas meteen verklaart) die met een nieuwe verzamelnaam uit de duistere post-Caesardecennia tevoorschijn komen (Vanvinckenroye, 1985: 13-20). Die naamsverandering was wenselijk aangezien de Romeinen met Germani steeds exclusiever de vrije volkeren op de rechter Rijnsoever aanduiden (Van de Weerd, 1914: 59). Ook Maréchal (1981: 48-49) is ervan overtuigd dat de talrijke overlevers zich na Caesars uitroeiingsoperaties met elkaar en met Germaanse nieuwkomers verenigen in een nieuw 'volk': "la confédération des Tongres", die de regio herbevolkt.

Die inheemse herbevolking gaat gepaard met een intensieve romanisering van de streek, met name van de vruchtbare gronden⁵⁸ van de Haspengouw, de Condroz en het land van Namen, allen doorsneden met een dicht net van heirbanen en secundaire wegen (Van de Weerd, 1914: 35). Tongeren als hoofdplaats wordt al gauw een bonte etnische smeltkroes waar inheemse bewoners, inwijkelingen uit het noorden en bestuurslieden en handelaars uit mediterrane en oosterse oorden door elkaar liepen (Mariën, 1980: 104). Zo gaat de Kelto-Germaanse bevolking geleidelijk door onderlinge 'vermenging' over op een Gallo-Romaanse⁵⁹ bevolking (Van de Weerd, 1914: 60).

Een heel andere hypothese vinden we bij historicus Robert Nouwen⁶⁰. Deze auteur heeft een andere kijk op wat Caesar als Germani Cisrhenani bestempelt, de Romeinse generaal vermeldt volgens hem enkel de stammen die hij onderworpen had (1997: 10). Bij de Germaanse migraties in de 3^e eeuw v.C. waren echter ook andere volkeren meegekomen die hij niet vermeldt zoals Baetasii en Tungri: waren deze te onbeduidend, veroorzaakten ze hem geen moeilijkheden of werkten ze zelfs mee (ibid: 43)? "Tungri" lijkt hem dus geen simpele omdoping van "Germani Cisrhenani" aangezien beide groepen niet identiek zijn: de Tungri, een lang voordien reeds ingeweken Germaanse stam(menconfederatie),

⁵⁷ Zimmer (2006: 336) geeft ook een Germaanse etymologie: van de stam **tung-* waarmee Tungri zoveel zou betekenen als "de bijtenden, teruggrijpenden, duwenden".

⁵⁸ De Kempen vormen een uitzondering, met de ontoegankelijke moerassen en dorre zandgronden (Van de Weerd, 1914: 35).

⁵⁹ Dat de Romeinse identiteit het hoogste prestige geniet blijkt uit het overgewicht aan Romeinse of Romeins gestileerde namen in de epigrafie (Nouwen, 1997: 86).

⁶⁰ Deze auteur besteedt uitvoerige aandacht aan de aanwezigheid van Tungri in het Romeinse leger, in de verschillende auxilia en met name de 'Auxilia Tungrorum' (Nouwen, 1997: 165-294). Ook bij Van de Weerd (1914: 85-86) en van Heesch (2006: 337) werd melding gemaakt van de legercompartimenten en dappere strijders die de Tungri leverden aan het Romeinse leger.

werd na de razzia's tegen de Eburonen de belangrijkste bevolkingsgroep in de regio⁶¹ (ibid: 55-57). Ongehinderd door het stilzwijgen over de Tungri van Caesar en alle bronnen van de eerstvolgende honderd jaar, bepleit Nouwen de waarschijnlijkheid van een pact tussen hen en Caesar (ibid.). Doorheen zijn werk blijft de auteur terugvallen op deze originele en ongefundeerde these van "de Tungri als collaborateurs" die hij als diensthof van het Tongerse Gallo-Romeins Museum ook in de museumgids terecht deed komen, hetgeen een vlijmscherpe (postuum gepubliceerde) reactie van archeoloog Willy Vanvinckenroye heeft uitgelokt (1998: 249-251). Hij verontwaardigt zich over de verregaande theorie van Nouwen met haar anachronistisch gebruik van de naam "Tungri" en de onbewezen aanname van een verdrag en bondgenootschap met Caesar. Verder laat hij niet na te wijzen op de herhaaldelijke opstanden in de regio (Ambiorix en de zijnen in 54 v.C. en de Treveri in 30 v.C.), voor de befaamde Batavenopstand (in 68-69) met de ditmaal wel historisch betuigde steun (bij Tacitus) van de Tungri, kort samengevat:

"Moeten wij uit dit alles niet besluiten dat de Tungri, aanvankelijk "Germani Cisrhenani", al van meet af aan goede patriotten zijn geweest. Een volk dat, zodra het de kans kreeg, nooit gearzeld heeft zich te ontdoen van de Romeinse bezetter. Maar uiteindelijk hebben ze zich, zoals trouwens alle Gallische stammen, moeten neerleggen bij de overmacht van de Romeinse kolonisor" (Vanvinckenroye, 1998: 251).

De Bataafse Opstand, die het 1^e-eeuwse Aduatuca Tungrorum in vlammen deed opgaan, werd aangevoerd door Iulius Civilis, held van de Batavi. Dat volk wordt gelijkgesteld met de Nederlanders (getuige 'de Bataafse Republiek'), ook daar immers vinden we nationale mythevorming rond de Romeinse aanwezigheid en Caesar. Een groot discussiepunt blijft of Caesar zelf ooit zo noordelijk als Nederland gekomen is en zo ja: hoe noordelijk dan wel, maar de Nederlandse kwestie gaan we in deze verhandeling niet uitdiepen⁶². Ze zal evenwel aan bod komen bij de besproken commentaren, met name Ortelius' bemerkingsen zullen voor de Noordelijke Nederlanden interessante gegevens bevatten. Beginnen doen we evenwel met de iets jongere commentaren van Vossius en Brantius.

⁶¹ Vandaar zullen onder de Civitas Tungrorum een heel aantal stamgebieden vallen, onder andere die van de door Caesar uitgemoorde of uitgedunde Germani Cisrhenani (Nouwen, 1997: 53). Voor de institutie van deze bestuurlijke situatie betreurt de auteur het verlies van Agrippa's *Commentarii* die ongetwijfeld veel hadden kunnen opklaren (ibid: 55).

⁶² Verwijzen we slechts naar Vondels toneelstuk *Batavische Gebroeders of Onderdrukte Vryheit* (1663) of naar enkele spraakmakende publicaties: Cornelius Rudolphus Hermans, *Betoog dat er uit de Commentarii De Bello Gallico van Julius Caesar volstrekt geen bewijs kan getrokken worden dat die veldheer of zijne krijgsoversten in Noord-Nederland oorlog gevoerd hebben* ('s Hertogenbosch: Muller, 1839) ; Albert Delahaye, *De Ware Kijk Op... Deel I* (Zunder: Delahaye, 1984), bekend geleerde die elke historische aanwezigheid van Caesar in Nederland of België volledig ontkende en Germani Cisrhenani, Batavi enzovoort naar Frans-Vlaanderen en ruimer Noord-Frankrijk verhuisde.

2.3. Sporen in de commentaren

2.3.1. Vossius

Dionysius Vossius (1612-1633), één van de zonen van bekend Hollands humanist Gerardus Vossius (1577-1649), heeft rond 1630 een commentaar op Caesar verzorgd, waarvoor we een 18e-eeuwse Nederlandse Caesareditie geraadpleegd hebben: *C. Iulii Caesaris, A. Hirtii aliorumque Commentarii cum integris notis Dionysii Vossi, Ioannis Davisii, Samuelis Clarkii* (Leiden: Samuel Luchtmans, 1737). De uitgever Franciscus van Oudendorp (1696-1761) heeft hiervoor tientallen manuscripten, edities en commentaren geraadpleegd. Drie uit die laatste categorie worden integraal weergegeven onder de tekst (Vossius, Davies en Clarke), afgewisseld door zijn eigen bedenkingen. Op een pagina staat zo telkens een stuk tekst van Caesar, een klein blok "variae lectiones" en een groter blok "notae" (doorgaans twee derde of meer van de bedrukte oppervlakte). Voor de overgrote meerderheid handelen deze notae over tekstkritische kwesties: taalkundige opmerkingen, het afwegen van handschriftelijke lectiones, fouten in de transmissie en mogelijke conjecturen. Wij zijn toch op zoek gegaan naar inhoudelijke opmerkingen die iets over 'nationale' geschiedenis en de mentaliteit hieromtrent kunnen onthullen in de Noordelijke Nederlanden, 17^e-18^e eeuw.

Vossius' commentaren zijn overwegend taalkundig en zelfs bij passages waaraan enig 'nationaal belang' zou kunnen gehecht worden, zijn inhoudelijke opmerkingen schaars en zijn de Engelse commentatoren niet zelden sterker vertegenwoordigd in de notae. Bij een gedetailleerde lectuur schemeren evenwel bepaalde denkbeelden door waarin rechte lijnen getrokken worden tussen de Gallische Belgen en 'ons'.

Zo analyseert hij een levendig debat over de taal van de Kelten, die is uitgestorven volgens Duits (Elzasser) humanist Beatus Bild 'Rhenanus' (1485-1547) en Zwitsers humanist Johannes Müller 'Rhellicanus' (1488-1542), zij noemen de resttalen Germaans. Niet zo volgens Vossius, die daarin niet toevallig Cluverius volgde.

"Hi omnes lingua. [...] Eadem lingua, caeterum diversa dialecto, usos fuisse Celtas omnes, id est Gallos, Germanicos, Illyrios, Hispanos aliasque gentes et hanc maiorem partem hodieque in nostra et Britannica, aliisque his non absonis linguis exstare suffissime ostendit magnus geographus Philippus Cluverius"⁶³ (Oudendorp, 1737: 4).

Deze Philipp Clüver (1580-1622) was een Pruisische geleerde met aanstelling in Leiden wiens *Commentarius de tribus Rheni alveis et ostiis, item de quinque populis quondam accolis, scilicet de Toxandris, Batavis, Caninefatibus, Frisiis ac Marsacis* (Leiden: Lodewijk Elsevier, 1611) een bron van nationale trots was voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hierin konden de Nederlanders hun antieke voorvaderen terugvinden, bijgevolg werd dit werk als enige van Cluverius' grote geografische traktaten naar het Nederlands vertaald (van der Heijden, 2002: 232).

Aangaande Galba, koning van de Belgische Suessones (*DBG*, II, 4), roeit Vossius tevens in tegen buitenlandse commentatoren met een andere, duidelijk 'Nederlandse' (etymologische) interpretatie:

⁶³ "Zij allen wat betreft taal. [...] Dat alle Kelten, te weten de Galliërs, Germanen, Illyriërs en Spanjaarden en andere volkeren, dezelfde taal hebben gebruikt, echter met wisselend dialect, en het grootste deel daarvan – ook vandaag – in onze streek en in Brittannië en dat er geen andere, niet met deze overeenkomstige talen bestonden heeft de grote geograaf Philippus Cluverius meer dan voldoende aangetoond".

"Ait Ciacconius Galbam esse Romanam familiam. Atqui disertim Gallicum nomen esse ait Suetonius. Et nos hodie retinemus dum pinguem 'een kalf' vocamus"⁶⁴ (Oudendorp, 1737: 91).

Kort daarop legt Vossius in een inhoudelijk schijnbaar overbodige noot (immers een uitgebreide herneming van wat Caesar reeds letterlijk zegt) wel heel erg de nadruk op hoe snel de Nerviers de Romeinen bestormden, die nog geen tijd hadden om hun helmen op te zetten "quibus induendis sane haud multum temporis requiritur"⁶⁵ (ibid: 116). Ook van de Aduatuci, nog een Belgische stam, zet hij de strijd lust en verzetsgeest in de verf naar aanleiding van een tekstkritisch probleem in II, 29. Moet niet "ipsi erant Cimbri" verkozen worden boven "ipsi erant ex Cimbris"?

"[...] Aduaticos et genere et lingua Cimbros fuisse; quod quamvis verum credam, retineo tamen lectionem vulgatam. Nam vult Dio ut genere Cimbri erant ita nec animo minus Cimbros, id est hostiles et insensos Romanis fuisse"⁶⁶ (ibid: 123).

Wanneer het over "Belgium" gaat, toont hij bijzondere interesse voor de geografische afbakening hiervan, Cluverius verschaft weerom de fundamenten voor de hypothese:

"Sed quaeri possit ubi et quibus terminis clausa fuerit regio illa: Cluverius claudit eam Sequana, Esiaque fluminibus, hinc linea ab Esia ad Samarim flumen et Samari inde Oceano ac postremum linea recta Belgas a Caletibus ac Velocassibus discernit: sane non arbitrator accuratius describi potuisse"⁶⁷ (ibid: 240).

Met deze eigenaardige beschrijving wordt "Belgium" dus klaarblijkelijk een welbepaald en beperkt deel van Gallia Belgica, namelijk dat deel tussen Seine, Oise, Samber en zee waar Caleti en Veliocasses woonden, blijkbaar geen Belgae (immers van hen onderscheiden). Toevallig of niet komt dit vrij goed overeen met het deel van het antieke Gallia Belgica dat onder de Franse kroon viel in de 17^e eeuw terwijl de gebieden benoorden de lijn Samber-Noordzee onder de (Zuidelijke en Noordelijke) Nederlanden vielen, nog inclusief Kamerijk, Artesië en Frans-Vlaanderen die pas decennia later door Louis XIV van de (Spaanse) Nederlanden zijn afgesnoept.

Verder zal Vossius bij enkele opmerkingen omtrent de Belgische opstand in boek V af en toe toch een lans(je) breken voor deze Galliërs. Zo sturen de Romeinen officiersbrieven in het Grieks wat de Galliërs niet kunnen lezen. Vossius is het echter oneens met Italiaanse commentatoren als Titius (Roberto Titi, 1551-1609) en Ursinus (Fulvio Orsini, 1529-1600) dat 'de' Galliërs geen Grieks kenden, bij de "Gallos Massiliae propiores" was er ongetwijfeld wel een ruime kennis van de taal. Toegegeven, verder naar het noorden lag dat anders:

"Aut si quis longius sitis quoque notam fuisse linguam arbitretur, Gallis proprie dictis, sive Celtis. [...] At in Gallia Belgica nullus unquam veterum dixit floruisse Graecam linguam. Nedum apud Nervios homines ferissimos"⁶⁸ (ibid: 270).

⁶⁴ "Ciacconius zei dat Galba een Romeins geslacht was. Suetonius zei integendeel dat het overduidelijk een Gallische naam was. Ook wij behouden dat vandaag wanneer we een stompzinige (*of* een dikkerd) 'een kalf' noemen". Ciacconius is de Spaanse theoloog Pedro Chacón (1526-1581) die trouwens ook een commentaar op *De Bello Gallico* schreef, opgenomen in de Frankfurter editie van 1606.

⁶⁵ "Voor het opzetten waarvan inderdaad helemaal niet veel tijd vereist is".

⁶⁶ "[...] dat de Aduatuci zowel qua herkomst als qua taal Kimbren waren; en hoewel ik dat als waarachtig beschouw, behoud ik toch de algemene verbrede lezing. Want Dio wil dat, zoals ze van afkomst Kimbren waren, ze evenzo niet minder in de geest Kimbren waren, dat wil zeggen dat ze vijandig en onbewogen stonden tegenover de Romeinen".

⁶⁷ "Maar men kan zich afvragen waar die streek lag en door welke grenzen ze omsloten werd: Cluverius sluit haar af met de Seine en de Oise, hiervandaan door een lijn van de Oise tot aan de Samber en van de Samber naar de Oceaan en tenslotte scheidt hij door een rechte lijn de Belgen van de Caletes en Velocasses: ik denk absoluut dat dit niet correcter beschreven had kunnen worden".

⁶⁸ "Of als iemand zou menen dat ook verder van die plaatsen de taal bekend was, bij de eigenlijke Galliërs oftewel Kelten. [...] Maar geen enkele van de Ouden heeft ooit gezegd dat in Belgisch Gallië de Griekse taal opbloede. Laat staan bij de Nerviers, grote woestelingen".

Bij de ontzetting van Quintus Cicero (*DBG*, V, 51) zegt Caesar dat de Galliërs op de vlucht zijn gejaagd door een grootschalige uitval. Hier gaat Vossius toch op de rem staan, zo simpel was het namelijk niet geweest om de dappere Belgen klein te krijgen, daarvoor had Caesar het vuil gespeeld:

"Simul e castris exercitum et e superiore loco prorupisse Caesarem ut a fronte ac tergo hostes clauderentur. Et *hac* ratione victos Gallos"⁶⁹ (*ibid*: 274).

Ook uitgever Oudendorp beperkt zich tot het vergelijken van zijn manuscripten en commentaren en het verschaffen van allerlei lezingen en taalkundige bedenkingen, uitzonderlijk kunnen die echter eveneens interessante implicaties bevatten. Zo is er de kwestie van Ambiorix' hinderlaag, zijn Eburonen waren volgens Caesar "et virtute et numero pugnando pares" (*DBG*, V, 34). Hierbij rapporteert Oudendorp de conjectuur "superiores" voor "pares", aangezien de Ebuuroonse meerderheid bij dit treffen een evidentie is – in zijn ogen toch alleszins. Maar dit feit wordt verdonkeremaand door de zinsopbouw die "superiores" hier onmogelijk maakt, want

"quis credat Caesarem scripsisse Eburones suis militibus de quibus tam egregia praedicat, virtute fuisse superiores?"⁷⁰ (*ibid*: 253).

Eén van Caesars meest problematische geografische opmerkingen, "flumen Scaldim quod influit in Mosam" gaat ook niet onopgemerkt voorbij. Davies had hierbij de theorie opgerakeld van een Luiks humanist en historicus, Hubert Thomas (1495-1555), ook bekend als 'Leodius'⁷¹ (de Luikenaar):

"Hubertus Thomas locum hunc depravatam esse censet et pro Scalde legendum Sabin quod hic iuxta Namurram et in finibus Arduennae sylvae in Mosam influat"⁷² (*ibid*: 329).

Oudendorp haalt de actie daarentegen een stuk verder naar het – Nederlandse – noorden en verdedigt dat het wel degelijk om de Schelde gaat en niet de 'Sabis'⁷³ (zij het met enige verwringing van de werkelijkheid aangezien Maas en Schelde uiteraard niet in elkaar maar slechts relatief dicht bij elkaar beide in de Noordzee uitmonden⁷⁴):

"Extremas Arduennae partes non fuisse ad confluentes Sabis et Mosae ubi potius meditullium fuerit, sed longe inferus mare versus ibi et hodie Scaldis in Mosam infunditur ad Menapios et Zelandos"⁷⁵ (*ibid.*).

In dezelfde passus was ook Aduatuca aan de orde waar we reeds uitgebreid over spraken, deze plaatsnaam vormt evenwel het onderwerp van een ernstig probleem in de teksttransmissie. Davies vat samen (*ibid*: 328): "Atuatum" is een conjectuur van Orsini, ingegeven door de 2^e-eeuwse geograaf

⁶⁹ "Tegelijkertijd stormde uit het kamp het leger naar voren en van op een hoger gelegen plaats Caesar zodat zijn vijanden langs voor en langs achter werden ingesloten. En door deze handelswijze zijn de Galliërs overwonnen".

⁷⁰ "Wie zou kunnen geloven dat Caesar had geschreven dat de Eburonen in deugd verhevener waren dan zijn eigen soldaten waarover hij zoveel schitterende dingen naar voren brengt".

⁷¹ Voor Thomas Hubertus Leodius raadplege men het artikel in het Nationaal Biografisch Woordenboek (NBW) van Gilbert Tournoy (1983), alsook de thesis van Caroline Fabry (1987) waarvan hij de promotor was. De Luikse humanist komt ook verder – m.n. in noot 102 – nog ter sprake, laat ons hier reeds wijzen op zijn enthousiasme voor de geschiedenis van zijn thuisstad en -streek in onder meer *De Tungris et Eburonibus* (Fabry, 1987: 19).

⁷² "Hubert Thomas meent dat deze passage corrupt is en in plaats van Schelde Samber moet worden gelezen die op deze plek, langs Namen en in het gebied van het Ardeense woud, in de Maas uitmondt".

⁷³ We hadden het eerder over het later topografisch debat hieromtrent. Traditioneel werd de Sabis met de Samber gelijkgesteld, die inderdaad in de Maas uitmondt. Tegenwoordig gelooft men dat het om de Selle ging, welke in de Schelde uitmondt hetgeen het voorstel van Leodius effectief ontkracht.

⁷⁴ De Westfaalse humanist Glandorp (cf. 5.2.1) gaat Oudendorp voor in deze redenering en schrijft in gelijke trant: "vastum ibi mare cerni, eoque fieri ut fluviorum ostia [...] internosci vix queant" (Jungermann, 1606: 146): "dat daar een uitgestrekte zee te zien is en dat daarom gebeurd is dat de mondingen van de rivieren nauwelijks kunnen worden onderscheiden".

⁷⁵ "De verste uithoeken van de Ardennen waren niet bij het samenvloeien van Samber en Maas dat veeleer in het binnenland gelegen is, maar veel lager gelegen richting de zee waar ook vandaag de Schelde zich in de Maas uitstort bij de Menapiërs en Zeeuwen".

Claudius Ptolemaeus, terwijl in de "vetustissimi codices" steevast "ad Vatucaam"⁷⁶ te lezen stond, Frans historicus Adrien Valois 'Hadrianus Valesius' (1607-1692) maakte er "Aduaticam" van, Lambertus Paschalis (cf. noot 380) stelde "ad Ratucaam" voor en Hubert Thomas "ad Varucaam". Oudendorp voegt hier nog een extra mogelijkheid aan toe: "ad Varutam". Dit slechts om aan te geven hoezeer de hele topografische en ideologische discussie waarover we spraken op losse schroeven staat. Voor Thomas' Luikse opeising van de stof kunnen we nog de noot van Brant (cf. infra) toevoegen:

"Atuatucaam. [...] Nonnulli ad Varucaam. Probat Hubertus Thomas Leodius [...] additque extare Varucaam etiam nunc hodie eius nominis castellum haud amplius medio milliari Germanico ab urbe Leodio vetustate et bello fere demolitum"⁷⁷ (Jungermann, 1606: 506bis⁷⁸).

2.3.2. *Brantius*

Iets ouder en zuidelijker zijn de *Ad C. Iulii Caesaris Commentarios notae politicae et criticae* van de Antwerpse jurist en raadsheer, Jan Brant (1559-1639), ook wel Brandt, Brants of Joannes Brantius⁷⁹. Zijn commentaar verscheen in 1606, opgenomen in de grote Caesareditie van Gottfried Jungermann (1581-1610), *C. Iulii Caesaris quae exstant. Notae, Adnotationes, Commentarii* (Frankfurt: Claude de Marne & Jean Aubry, 1606)⁸⁰. Van deze editie hebben we een exemplaar geraadpleegd voor onze observaties. Jungermann geeft hierin het volledige tekstcorpus van Caesar weer, *De Bello Gallico* zelfs tweetalig (telkens in twee kolommen, Latijn en Grieks⁸¹), gevolgd door *De Bello Civili*, *De Bello Alexandrino*, *De Bello Africano*, *De Bello Hispaniense* en 'fragmenta' (verdere aan Caesar toegeschreven geschriften, zoals enkele brieven uit het Ciceroniaans corpus). In de tweede helft van het werk volgen dan verschillende reeksen notities, per auteur doorlopend weergegeven in kolommen, met eventuele voor- en nabeschouwingen en appendices.

Brant richt zich in zijn praefatio tot de "consules et senatus populusque Antverpiensi" en looft de "iustitia" en "res militaris". Zijn motivatie voor het becommentariëren van Caesar krijgt een uitgesproken nationaalhistorisch kantje, hij spreekt tot de Antwerpse bestuurslieden die "Res Belgas curant"⁸² en zal zich toeleggen op de "historia" zoals Caesar die heeft opgetekend.

"Commentarii quos equidem eo libentius in manus sumsi quod res nostras, hoc est Belgarum propius tangant. Hi enim sunt quos Caesar de universa Gallia loquens omnium fortissimos una cum Nervii praedicat. Hi sunt qui omni Gallia vexata, Teutones Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerunt"⁸³ (Jungermann, 1606: 426-427).

⁷⁶ Er is een analogo geval in boek I met Ariovistus' historische overwinning bij Admagetobri(g)a (63 v.C.), Johann Glandorp annotteert: "In quibusdam libris est Magetobria, rursus in aliis Admagetobria" (Jungermann, 1606: 134). Ook hier is de vraag of inderdaad in de teksttransmissie het voorzetsel van richting is gaan aangevoeld worden als deel van de eigenaam. Voor Aduatuca lijkt ons dit overigens, gezien de getuigenissen van Ptolemaeus en in het *Itinerarium Antonini*, eerder onwaarschijnlijk.

⁷⁷ "Naar Atuatuca. Sommigen lezen 'naar Varuca'. Hubert Thomas keurt dit goed en voegt toe dat Varuca vandaag nog altijd bestaat, een versterking met die naam niet verder dan een halve Duitse mijl van Luik verwijderd, zo goed als vernield door ouderdom en oorlog". Varuca zou i.c. verwijzen naar Varoux, op vandaag Voroux (in Voroux-Goreux en Voroux-lez-Liers).

⁷⁸ Door een fout in de paginanummering, lang niet de enige in Jungermanns editie, is dit de tweede pagina 506: na p.508 begint het immers opnieuw vanaf 501 te tellen.

⁷⁹ Naast deze Caesarnoten is Brant, een rechtstreekse mannelijke afstammeling van hertog Jan III van Brabant, bekend van zijn filologische arbeid op Apuleius, zijn *Senator, sive de perfecti et veri senatoris officio*, brieven aan Justus Lipsius en het feit dat hij de schoonvader was van niemand minder dan Pieter Paul Rubens.

⁸⁰ In de editie zijn uiteraard alle namen gelatiniseerd, zo heet de editor 'Gothofridus Iungermanus' en is het werk gedrukt bij 'Claudius Marnius et heredes Ioannis Aubrii'.

⁸¹ Jungermanns eigen commentaar, die volgt op die van Brantius, bevat uitsluitend noten bij de Griekse vertaling die hij had voorzien bij Caesars zeven boeken. Bij de Duitse commentatoren zullen we daarom op hem ook niet verder terugkomen.

⁸² "De Belgische zaken verzorgen".

⁸³ "De commentaren die ik trouwens des te liever ter hand heb genomen daar zij vrij nauw raken aan de zaken die ons aanbelangen, dat zijn die van de Belgen. Zij zijn het immers die Caesar wanneer hij over heel Gallië spreekt samen met de

De identificatie met de Oude Belgen wordt met andere woorden expliciet gemaakt en het later in België zo populaire "horum omnium fortissimi" klinkt anno 1606 al stevig door. In één van de eerste noten, over die bekende zinsnede, noemt Brant deze een "praeclarum Belgarum elogium"⁸⁴ (ibid: 428). Met zo'n inleiding verwacht men zich alleszins aan meer dergelijk patriotisme. Dat blijft echter grotendeels achterwege.

Brants noten zijn in twee delen ingedeeld, de "notae politicae" en de "notae criticae". Dat tweede deel is volledig gewijd aan problemen in verband met de teksttransmissie, "criticus" slaat hier dus op tekstkritiek. Het eerste deel bevat al bij al beperkte inhoudelijke commentaar met veel verwijzingen, zowel intern (binnen *De Bello Gallico*) als naar andere, meestal antieke, auctores. In vergelijking met de hevig politieke praefatio, biedt Brant in zijn eigenlijk werk eerder objectieve wetenschappelijke informatie over historische gebeurtenissen, de nadruk ligt daarbij op wat elders te lezen staat over diezelfde evenementen, slechts in mindere mate neemt de commentator zelf het woord. Af en toe zien we hem toch de zaken actualiseren of vergelijken met feiten van latere datum, zo wordt onder andere bij Germaanse invasies ook gealludeerd op de latere Goten, Hunnen, Vandalen en Longobarden en wordt gewag gemaakt van de oorlog van "Carolus Burgundiae dux contra Ludovicum XI Galliarum regem"⁸⁵ (ibid: 431-432), i.e. tussen Karel de Stoute en Lodewijk XI de Voorzichtige van Frankrijk⁸⁶. Wanneer Brant het dapper strijden "in conspectu omnium" (*DBG*, VII, 80) stoffeert met verschillende historische voorbeelden, zorgt hij voor een verrassing wanneer tussen Scipio, Antigonos, Eumenes en Philippus van Macedonië plots Godfried III van Brabant zijn opwachting maakt (ibid: 465). Misschien niet onbelangrijk: een rechtstreekse voorvader in mannelijke lijn van de commentator⁸⁷.

Brabant komt nogmaals ter sprake bij "Oppidum Bratuspantium" (*DBG*, II, 13), hoofdplaats van de Belgische Bellovacii. Dit Gallisch bastion was (is⁸⁸) één van de talloze plaatsnamen uit Caesar die voor discussie zorgden:

"Sunt qui a Bratuspantio unica e medio vocis detracta syllaba nostrae Brabantiae nomen mansisse volunt quibus haut ego credulus, illis magis qui putant esse Clermont en Beauvois quamvis alii malunt Beaumont sur Oyse"⁸⁹ (ibid: 438).

Brant laat (voorvaderlijk) Brabants of 'Belgisch' patriotisme echter geenszins zijn intellectuele voorkeur voor een lokalisering aan de Oise in Noord-Frankrijk in de weg staan. Desalniettemin reageert hij als volgt, wanneer in boek VIII diezelfde Bellovacii finaal verslagen worden, op de woorden "nam in acie sedere Gallos consuesse"⁹⁰:

"Credi potest maiores nostri in acie et pugna sedisse? Dum quaero, ecce commodum te offers, clarissime Iuste Lipsi, ex centuria prima epistolarum tuarum ad Belgas epistulam tertiam. «[...] Id est, ut in castris et tempore belli maiores nostri sederint: [...] Gallos cum otiosi etiam

Nerviërs de dappersten van allemaal noemt. Zij zijn het die toen heel Gallië terneergeslagen was, hebben verhinderd dat de Kimbren en Teutonen voet zetten binnen hun grenzen".

⁸⁴ "Zeer bekende lofspreuk op de Belgen".

⁸⁵ "Karel, graaf van Bourgondië, tegen Lodewijk XI, koning der Galliën".

⁸⁶ De haast evidente gelijkstelling van Fransen en Galliërs spreekt meer dan eens in de noten, bijvoorbeeld: "plura de Gallis Gallus ipse Ioannes Bodinus" (Jungermann, 1606: 460) over Frans filosoof Jean Bodin (1530-1596), 'die Galliër'.

⁸⁷ Eigen genealogisch onderzoek bracht aan het licht dat Jan Brant via zijn afstamming uit het geslacht Brant zijn mannelijke lijn kon terugvoeren op heer Johannes Brant (1327-1371), een bastaardzoon van hertog Jan III.

⁸⁸ De grensverleggende Franse archeoloog Roger Agache (1926-2011) verrichtte vorige eeuw nog onderzoek rond de site, zie 'Découverte aérienne de retranchements nivelés aux abords du site présumé de Bratuspantium près de Breteuil-sur-Noye (Oise)', *Bulletin de la Société préhistorique française*, 59.5 (1962), 357-366.

⁸⁹ "Er zijn er die willen dat uit Bratuspantium, nadat één lettergreep uit het midden van het woord is weggehaald, de naam van ons Brabant overblijft; tegenover hen sta ik helemaal niet lichtgelovig, hen geloof ik eerder die menen dat het Clermont-en-Beauvaisis is, hoewel anderen liever Beaumont-sur-Oise willen".

⁹⁰ "Want de Galliërs hadden de gewoonte in de slaglinie te gaan zitten".

in ipsis castris plurimum sedisse. Quid miri? inquires. Imo est, pro Romanis moribus, nam sessio minus apus eos crebra: ambulabant magis aut iacebant »⁹¹ (ibid: 467).

Dit is één van de weinige instanties waar Brant de vooropgestelde aanname, dat de Oude Belgen de voorouders zijn van de moderne 'Belgen' (wat dat dan ook juist mocht inhouden zo in het midden van de Tachtigjarige Oorlog), expliciet maakt. Een ander voorbeeld:

"Observatu dignum ut maiores nostri Druidas religionum ac iudicorum arbitros esse voluere"⁹² (ibid: 454).

Die genealogische redenering wordt ook linguïstisch 'hard' gemaakt:

"Mercurius [...] Wodam dixerunt [...] Wondam vel Wonstam [...] et hinc Belgis nobis Mercurii diem appellari Wonstdach"⁹³ (ibid: 456).

En al lijkt hij toch een bijzondere interesse op te brengen voor wat met de Belgen te maken heeft, het waardeoordeel dat men op basis van de praefatio zou verwachten, blijft uit. Zo ook, bij "in Belgio" (*DBG*, V, 24):

"Quid Belgii nomine hic Caesar significet, investigat Abraham Ortelius in parergo theatri Belgarum, ubi de vocis etymo de quo et Ioannes Goropius Becanus quaerit in Atuatucis"⁹⁴ (ibid: 450).

Diezelfde Becanus⁹⁵ wordt ook in de notae criticae geciteerd als "Ioannes Goropius Becanus Belgarum ingeniosissimus" (ibid: 496), wat lijkt te bevestigen dat er een soort bewustheid was van 'Belgische' nationaliteit. Niet te verwarren met de hedendaagse invulling, Jan van Gorp 'Becanus' – zijn naam verraadt het – was immers afkomstig uit Beek, meer bepaald Gorp: nu Hilvarenbeek, in Nederland dus.

Bij de finale teloorgang van het Gallisch verzet, laat Brant zich enkele – 'onpatriottische' – bedenkingen bij de militaire grootsheid van Rome en de spreekwoordelijke verdeeldheid van de Galliërs ontvallen:

"Et certe Gallia cum decem legionibus ac ne decennio quidem tot ab adversariis deleri potuisset nisi propriis simultatibus, factionibus et divisionibus se ipsa consumpsisset et denique Romanis cesseret"⁹⁶ (ibid: 462).

⁹¹ "Kan geloofd worden dat onze voorouders in de slaglinie en het gevecht gingen zitten? Terwijl ik het vraag, bied ik u, allerbeste Justus Lipsius, voor de handigheid ziehier de derde brief uit het eerste honderdtal van uw brieven aan de Belgen: «[...] Dat betekent dat onze voorvaders in legerkampen ook in oorlogstijd gingen neerzitten: [...] dat de Galliërs wanneer ze tijd vrij hadden zelfs in die legerkampen erg veel neerzaten. Waarom is dit verwonderlijk, zal je vragen. Dat is inderdaad zo naar Romeinse gewoonte, want bij hen was het zitten minder veelvoorkomend: ze wandelden meer of gingen liggen »".

⁹² "Het is het waard om op te merken dat onze voorouders gewild hebben dat de Druïden rechters waren in zowel religieuze als juridische aangelegenheden".

⁹³ "Mercurius noemden ze Wodan, Wondam of Wonstam en vandaar wordt Mercurius' dag door ons Belgen Wonstdach (woensdag) genoemd".

⁹⁴ "Wat Caesar hier bedoelt met de naam Belgium onderzoekt Abraham Ortelius in zijn annex van het *Theatrum Belgarum* waar hij zich bezighoudt met het etymon van het woord waarover ook Joannes Goropius Becanus vragen stelt bij de (kwestie van de) Aduatuci".

⁹⁵ Deze humanist zal nog meermaals ter sprake komen. Bij Van Hal (2010) wordt in hoofdstuk III (pp. 77-138) dieper ingegaan op de beruchte taalkundige theorieën van Becanus. Recent publiceerde dezelfde auteur ook een biografie van de Brabander, een herwerking van de doctoraats thesis (1973) van wijlen Eddy Frederickx: *Johannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015).

⁹⁶ "En zeker, met 10 legioenen had Gallië zelfs op minder dan een heel decennium door zijn tegenstanders vernield kunnen worden als het zich niet zelf met zijn eigen vetes, partijzucht en verdeeldheden ten gronde had gericht en als het niet tenslotte voor de Romeinen was geweken".

2.3.3. *Ortelius*

In de derde plaats keren we voor de Lage Landen ook nog terug naar de 16^e eeuw met de Caesareditie van Abraham Ortelius (1527-1598), de befaamde cartograaf Ortelius⁹⁷, die we hebben geraadpleegd via Google Play. In 1593 verscheen zijn *C. Iulii Caesaris Omnia quae extant* in Leiden, “ex officina Plantiniana”: de drukker was immers Platijns schoonzoon Franciscus van Raphelingen (1539-1597) en Ortelius’ openingsbrief is gericht aan Christoffel Plantijn zaliger (1520-1589). Op het titelblad staat eveneens te lezen dat “accessere [...] tabulae [...], summaria insuper singulis libris praefixa et ad marginem notae rerum indices”⁹⁸. Het cartografisch materiaal gaat onmiddellijk vooraf aan de tekst, de marginale notities zijn voor ons onderzoek zonder waarde. Het vormen slechts occasionele korte herformuleringen, als het ware tussentitels of periodieke samenvattinkjes, zonder enig oordeel, zonder enige aanvulling of zonder wat voor ideologische claim dan ook. Toch bevat deze editie bijzonder relevante informatie voor wat betreft de nationalistische Caesarreceptie in de commentaartraditie. Achteraan immers, voorafgaand aan de afsluitende “Index Rerum et Verborum”, bevindt zich nog een “Nomenclator Geographicus [...] Abrahami Ortelii” (Ortelius, 1593: 426-434): een encyclopedische oplijsting van Caesars geo- en etnografische termen met een door Ortelius verzorgd woordje uitleg. Maar al te vaak worden stammen geduid met hun “qui hodie”-tegenhanger waarbij de auteur duidelijk een meer uitgesproken interesse heeft voor de “Belgicae populi” en daarnaast trouwens ook voor plaatsen “in Belgio”. Uiteraard vallen heel wat van die Oude Belgen evenwel in het noorden en noordoosten van Frankrijk te situeren (Metz, Toul, Sens, Reims, Noyon...). Over het algemeen valt toch op hoe Ortelius sterk de nadruk legt op situeringen in Vlaanderen – volgens de grenzen van de hedendaagse deelstaat – en Nederland, vaak via het meegeven van de meningen van andere grote geleerden. Wanneer de Antwerpenaar zelf iets voorstelt, twijfelt hij tussen de eerste en de derde persoon:

“Ambivariti: Antwerpen mihi et P. Divaeo. Becanus vero eos D’lant van Rijen interpretatur dicitque ea Brabantiae opidula comprehendi quae in Berg terminantur, quae sunt Bergen op Zoom, Steenberg, Zevenbergen, Geertruyden-bergen, inter Mosam et Scaldim sita”⁹⁹
(Ortelius, 1593: 426).

“Menapii: Morinis contermini. Quos Marlianus et Leodius Geldrenses, Iuliacenses et Clivenses putat, Ortelius Brabantos et Flandros”¹⁰⁰ (ibid: 431).

Bij deze twee voorbeelden zien we telkens hoe Ortelius in zijn voorstel zijn eigen stad (Antwerpen) en zijn eigen streek (Brabant) voordraagt tegen de voorstellen van anderen. Hierin bijgestaan door zijn mede-Brabander, de humanistische historicus Petrus Divaeus¹⁰¹: Pieter van Dieve (1535-1581) uit Leuven. Divaeus’ patriotische gevoelens, zowel lokaal, regionaal als nationaal, mogen spreken uit zijn publicaties: *Rerum Lovaniensium libri IV*, *Annalium Oppidi Lovaniensis libri VIII*, *Rerum Brabantiarum libri XIX* en *De Galliae Belgicae Antiquitatibus* (van der Aa, 1858: IV, 200). Marliano die Ortelius was voorgegaan in het opstellen van een soortgelijk compendium is een 15^e-eeuws Italiaans humanist. Diens Noord-Rijnse situering van de Menapii wordt door Ortelius gevoelig naar

⁹⁷ Ute Schneider (2012³) verzorgde een moderne editie van Ortelius’ befaamde *Theatrum Orbis Terrarum*.

⁹⁸ “Daar komen nog kaarten [van ...] bij, samenvattingen aangebracht boven het begin van elk boek en notities in de kantlijn ter aanwijzing van zaken”.

⁹⁹ “Ambivariti: volgt mij en Petrus Divaeus Antwerpen. Becanus verklaart hen echter als de mensen van het Land van Rijen en zegt dat die stadjes van Brabant eronder vallen die eindigen op Berg, dat zijn Bergen op Zoom, Steenberg, Zevenberg, Geertruidenberg, gelegen tussen Maas en Schelde”. Allemaal in het huidige Noord-Brabant gelegen.

¹⁰⁰ “Menapii: grenzend aan de Morini. Marlianus en Leodius meenden dat zij de mensen van Gelderland, Gulik en Kleef waren, Ortelius denkt Brabanders en Vlamingen”.

¹⁰¹ Voor een recentere behandeling van deze figuur in de wetenschappelijke literatuur kan men terecht bij het NBW-artikel van Raymond Van Uytven (1964) en bij de editie van Lipsius’ *Lovanium* door Papy (2000), waarin de Leuenaar ook een rol speelt (Papy, 2000: 21-22).

het zuidwesten getrokken, richting Antwerpen. Becanus is natuurlijk ook een Brabander die in Antwerpen actief was, al moet gezegd worden dat zijn situering van de Ambivariti net als zijn geboorteplaats iets meer naar het oosten tot noordoosten ligt, met de Noord-Brabantse steden die hij vermeldt en het ‘Land van Rijen’: een oude benaming voor een deel van de Netevallei (o.a. Lier, Nijlen en Zandhoven). Tenslotte wordt Leodius nog aangehaald, we spraken reeds over deze weinig bekende humanist uit Luik. Hij was werkzaam in Heidelberg¹⁰², wat volgens Van den Auweele en Tournoy (1979: 104-105), gezien de nationale motivatie van veel academisch onderzoek (het fenomeen dat we onderzoeken betreft niet slechts humanisten), de beperkte aandacht¹⁰³ voor deze geleerde verklaart:

“Né à Liège, Leodius a fait carrière à Heidelberg. Ainsi, ni en Belgique, ni en Allemagne, on ne s’est guère intéressé à un dépaysé ou à un étranger”.

Ortelius’ afwegen van de vigerende opinies en het centraal stellen van de Nederlanden is een constante bij de bespreking van talloze stammen van en in Gallia Belgica, wat steevast gepaard gaat met identificaties met moderne steden en streken in de Nederlanden. Hier volgt een overzicht:

“Aduatici: Becano sunt hodie ii Brabantiae populi qui Cameracensi dioecesi subsunt et urbem Atuaticum Antwerpianam esse. Alii Bosleducenses Atuaticos faciunt”¹⁰⁴ (Ortelius, 1593: 426).

“Batavii: Ptolemaeo, Tacito et Caesari Germaniae inferioris regio est, ad ostia Rheni posita, quam hodie Holland vocant. Sed improprie. Ea enim Hollandiae pars quae hodie inter veterum Rhenum et Vahalim fluvios a Lobico ad Oceanum usque quasi duobus brachiis constringitur, olim Batavia dicta fuit. Atque hic tractus etiamnum veteris nomenclaturae vestigia retinet, nam Betuwe ab incolis vocatur”¹⁰⁵ (ibid: 427).

“Caeresi: Germaniae populi. Nunc Ripenses appellantur, inquit Hubertus Leodius, ubi arx Cerey nuncupata ad Mosam. Namur est Vigenereo”¹⁰⁶ (ibid: 428).

“Catuaci: Belgae. Marlianus et alii putant eos esse qui Duacum, Douay vulgo, habitant. Aduatici legendum docet Divaeus”¹⁰⁷ (ibid.).

¹⁰² Hij was eerst klerk bij het *Reichskammergericht*, de Keizerlijke hofhouding in het Heilige Roomse Rijk, en kon later dankzij zijn kennis van het Frans doorstromen naar het hofapparaat van de rijke Paltsgraven. Hij was een gewaardeerd lid van de universitaire en humanistische middens in Heidelberg met vrienden als Beatus Rhenanus, Masius – de Brabander Andreas Maes – en de Italiaanse humaniste Olympia Fulvia Morata (Van den Auweele-Tournoy, 1979: 109-111).

¹⁰³ Dit ondanks zijn grote eruditie en succesvolle historiografische publicaties, zoals *De Franciscu a Sickingen Rebus Gestis* en *Annales Frederici II Electoris Palatini*, respectievelijk over Reformatiestrijder Franz von Sickingen en Frederik II van de Palts (ibid: 106-108).

¹⁰⁴ “De Aduatici: voor Becanus zijn dit vandaag die volksgroepen van Brabant die onder het bisdom van Kamerijk vallen en is de Aduatiekerstad Antwerpen. Anderen maken van de Aduatici de mensen van Den Bosch”. De Bosleducenses zijn namelijk de inwoners van ‘Bois-le-Duc’ oftewel ’s Hertogenbosch. Een wel erg noordelijke claim tegenover Becanus die opteert voor het uitgestrekte oude bisdom Kamerijk (dat tot 1559 zowel Bergen, Brussel als Antwerpen omvatte; bij de contrareformatorische hervormingen kwamen er heel wat nieuwe bisdommen en werd Kamerijk een aartsbisdom).

¹⁰⁵ “De Bataven: voor Ptolemaeus, Tacitus en Caesar is hun streek er één van Germania Inferior, gelegen aan de monding van de Rijn, wat we vandaag Holland noemen. Maar dat klopt niet. Want dat stuk van Holland dat vandaag tussen de oude Rijn en de Waal van Lobith helemaal tot aan de Oceaan als door twee armen omstremgeld wordt, werd ooit Batavia genoemd. En deze landstreek behoudt nog steeds sporen van de oude naamgeving, want door de bewoners wordt het Betuwe genoemd”. Dit helpt Ortelius dan om in zijn verdere uitleg Caesars “Batavorum insula” te verklaren: namelijk tussen twee rivieren. Betuwe is heden ten dage een historische streek binnen de provincie Gelderland, tussen Waal en Nederrijn.

¹⁰⁶ “De Caeresi: een volk van Germanië. Nu worden ze ‘les Rivageois’ genoemd, zegt Hubert Leodius, terwijl hun burcht aan de Maas Seraing genoemd wordt. Volgens de Vigenère is het Namen”.

¹⁰⁷ “De Catuaci, Belgen. Marlianus en anderen denken dat dit de mensen zijn die Duacum, in volkse termen ‘Douai’, bewonen. Divaeus leert dat Aduatici gelezen moet worden”. Douai of Dowai was een invloedrijke Vlaamse stad met een kersverse en eind 16e eeuw reeds belangrijke universiteit, pas onder Louis XIV werd het ingelijfd bij Frankrijk.

“Centrones: Nerviorum clientes, Caesari in Gallia Belgica. S-Truyden opidum Brabantiae, quod a Gallis hodie Centron vocatur, dioecesis Leodiensis putat H. Leodius. Becanus vero Cortrijck, Flandriae ad Scaldim opidum”¹⁰⁸ (ibid: 429).

“Eburones [...]. Horum urbs hodie Leodium dicitur, vulgo apud Gallos Liège, Teutones Luyck sive Luttich”¹⁰⁹ (ibid.).

Voor de obscure “Essui” blijken nogal wat verschillende identificaties mogelijk, onder andere “Bovillus eos in Belgica ponit, atque Tirache et Teresse appellavi vult, quasi dicas Terram Essuorum. Hubertus Leodius Hanoniae urbem Aeth eos occupasse existimat”¹¹⁰ (ibid.).

“Gorduni: Belgae sub Nerviorum imperio. Gandavum, seu Gendt putat Marlianus”¹¹¹ (ibid: 430).

“Levaci: Belgae, Nerviorum clientes. Loven, Brabantiae urbem, interpretatur Marlianus. Becano vero sunt qui Slusam, Ardenburgum, Axellam et Oostburgum, Flandriae opida, inhabitant”¹¹² (ibid.).

“Morini: Belgae. Terovanne indigetant Marlianus et alii. Bovillus Monstreeel”¹¹³ (ibid: 431).

“Nervii: bellicosissima Belgicae gens. Becanus Oudenaerde interpretatur. Ceteri Tournoy vel Doornick”¹¹⁴ (ibid.).

“Paemani: Belgii populi. Peelanders (hi in Brabantia sunt) vertit Divaeus. H. Leodio in Arduenna silva sunt, ubi nunc Pemont vicus est”¹¹⁵ (ibid: 432).

“Pleumosii: Belgae, sub Nerviiis. Flandri Marliano, sed Becano proprie ea Flandriae occidentalis plaga ubi Ipera, Uverna, Honstenta et Dixmuda. H. Leodio Cortrijck tantum est ad Legiam opidum”¹¹⁶ (ibid.).

¹⁰⁸ “De Centrones, schatplichtig aan de Nerviërs, volgens Caesar in Gallia Belgica. Leodius is van mening dat ze leefden in Sint-Truiden, Brabantse stad in het bisdom Luik, dat door de Franstaligen de dag van vandaag ‘Centron’ (Saint-Trond) genoemd wordt. Becanus denkt daarentegen aan Kortrijk, de Vlaamse stad aan de Schelde”. Sint-Truiden was het toneel van een eeuwenlange machtsstrijd tussen het Hertogdom Brabant en het Prinsbisdom Luik. De keuze van de Brabander Ortelius om de stad die de Luikenaar erbij had gehaald uitdrukkelijk Brabants te noemen, terwijl het wel degelijk één van de ‘Goede Steden’ van het Prinsbisdom Luik was, lijkt dus ideologisch gekleurd te zijn.

¹⁰⁹ “De Eburonen [...], hun stad wordt vandaag Leodium genoemd, onder ‘t volk Liège bij de Franstaligen, Luik of Lüttich bij de Germanofonen”. “Teutones” dekt blijkens de inhoud zowel Duits- als Nederlandstaligen, vandaar deze woordkeuze.

¹¹⁰ “Bovillus plaatst hen in Belgica en hij wil dat hun gebied Thiérache of Tierasse genoemd wordt, alsof je ‘Land van de Essui’ zou zeggen. Hubert Leodius meent dat ze Aat (Ath), de stad in Henegouwen, bewoond hebben”. Thiérache of Tierasse is een grensstreek, deels Wallonië, deels Frankrijk, gekenmerkt door de heuvelachtige uitlopers van het Ardennenmassief.

¹¹¹ “De Gorduni: Belgen onder het oppergezag van de Nerviërs. Marlianus meent hen Gandavum, ofwel Gent, te kunnen toewijzen”. Het idee van een ‘imperium Nerviorum’ lijkt op het eerste gezicht een grootse claim voor de Belgische stam, we moeten evenwel opletten geen dingen te willen zien die er niet staan. Het is in deze context veel logischer “imperium” als puur ‘de macht, het gezag’ te interpreteren en niet als een soort groot, gecentraliseerd machtsgebied (wat in elk geval al een afgeleide betekenis is).

¹¹² “De Levaci: Belgae, schatplichtig aan de Nerviërs. Marlianus verklaart hen als bewoners van Leuven, de stad in Brabant. Voor Becanus echter zijn zij de mensen die Sluis, Aardenburg, Axel en Oostburg, stadjes van Vlaanderen, bewonen”. De plaatsen in kwestie zijn allemaal gelegen in Zeeuws-Vlaanderen. Becanus lijkt wel vaker locaties in (het oude Graafschap) Vlaanderen te prefereren, dit ondanks zijn oer-Brabantse voorouders, die wij met hem delen (langs Petronella Horevoorts-van Gorp (1833-1902), de moeder van onze betovergrootvader).

¹¹³ “De Morini, Belgae. Marlianus en anderen verwijzen hen naar Terwaan. Bovillus kiest Montreuil”. Waarschijnlijk heeft Bovillus het over Monsterole in Frans-Vlaanderen, daar ligt immers ook Terwaan of Théroüanne (tot kort voor Ortelius’ tijd één van de grote bisschopszetels in de Nederlanden).

¹¹⁴ “De Nerviërs: het meest oorlogszuchtige volk van Belgica. Becanus plaatst hen in Oudenaarde. De overigen kiezen voor Tournai ofte Doornik”.

¹¹⁵ “De Paemani: een volk van Belgium. Divaeus maakt er de Peelanders van (die bevinden zich in Brabant). Volgens Leodius zitten ze in het Ardeense woud, daar waar nu het gehucht Piedmont is”. Peelland is het deel van het huidige Noord-Brabant rond Sint-Oedenrode en Helmond. Het Piedmont in kwestie is naar alle waarschijnlijkheid een Frans dorpje bij Longwy aan het drielandpunt Frankrijk-België-Luxemburg.

¹¹⁶ “De Pleumosii: Belgae, onder het Nervisch juk. De Vlamingen volgens Marlianus, maar volgens Becanus die streek van Vlaanderen waar Ieper, Veurne, Oostende en Diksmuide liggen. Volgens Leodius ligt enkel Kortrijk nabij de vestingstad

“Segni, Belgae. Nomen retinere eos vult Marlianus, vocantur enim Sinei, ut Leodius, aut Segney, ut Divaeus tradunt. Limburch interpretatur Vigenereus”¹¹⁷ (ibid.).

“Sicambri, Belgicae populi. Olim fuisse videntur ubi hodie Gelriae Ducatus est [...]. Zutphaniae Comitatum eos obtinuisse nonnulli volunt [...]. Iunius in sua *Batavia* putat Sigem opidum, Sigenburch arcem et Sigenberch coenobium in Bergensi Comitatu, gentis servare nomen”¹¹⁸ (ibid.).

“Tenchteri [...] Tungri Ptolemaeo,” Ortelius daarentegen situeert hen in de buurt van Willich (bij Düsseldorf), “H. Iunio sunt qui Drentam incolunt, non abludente vocabulo”¹¹⁹ (ibid: 433).

“Usipetes: [...] ut censet H. Iunius in sua *Batavia*, ubi eos *Zutphen* hodie vocari, quidquid alii dicant, affirmat”¹²⁰ (ibid: 434).

Bij die drie laatste stammen valt op hoe deze Germanen (over die etnische identiteit laat Caesar geen twijfel bestaan) vakkundig een ‘Belgische’ nationaliteit krijgen, in de zin van Gallia Belgica. Hadrianus Iunius¹²¹ is hier duidelijk de belangrijkste geleerde die Ortelius gebruikt: deze humanistische dichter, Adriaen de Jonghe (1511-1575), was dankzij Willem van Oranje officieel historicus¹²² van Holland geworden, in welke hoedanigheid hij werkte aan zijn postuum (1588) gepubliceerde *Batavia* (van der Aa, 1860: IX, 235-243). Dit werk is een mijlpaal in de geschiedenis van de ‘Bataafse mythe’, waarvoor de vroegste Noord-Nederlandse humanisten reeds de basis legden: Erasmus van Rotterdam (-1536) en vooral ‘Aurelius’, Cornelis Gheritsz. Lopsen (-1531) uit Gouda. Deze Augustijner¹²³ monnik legde de grondslagen voor de identificatie van Batavia met Holland en Gelderland, met zijn *Defensio Glorae Bataviae* en *Elucidarium variarum quaestionum super Batavina regione* (van der Aa, 1852: I, 435-436). Om terug te komen op Ortelius, Iunius en de Germaanse stammen in de Lage Landen, is het opmerkelijk dat waar Iunius de Sicambri duidelijk in Duitse streken situeert, Ortelius met een vrij uitgebreid lemma aantoonde dat ze toch in Belgica woonden, namelijk in de streek van Gelre. Bij de Tenchteri zien we exact het omgekeerde: Iunius situeert hen in Drenthe, Ortelius opteert daarentegen voor een Duitse locatie. Veel systematiek moeten we hier ongetwijfeld niet achter zoeken, maar het toont aan hoe verschillende humanisten een vaak uiteenlopende invulling geven aan hun patriottisch gestuurde interpretatie van Caesars gegevens. Hetzelfde kan gezegd worden voor Becanus (die regelmatig erg precieze, lokale identificaties in Brabant en Vlaanderen aandraagt), Divaeus en Leodius (wiens interesse voornamelijk in zijn

Luik”. Weerom is Becanus bijzonder gedetailleerd als het op Vlaanderen aankomt, Kortrijk had hij trouwens ook antieke wortels toegedicht, cf. supra: de Centrones.

¹¹⁷ “De Segni, Belgae. Marlianus beweert dat ze hun naam nog bewaren, ze worden immers ‘Sinei’ genoemd, zo levert Leodius over, ‘Segney’ volgens Divaeus. De Vigenère verstaat er Limburg onder”. De stad waar Marlianus, Leodius en Divaeus op doelen is Ciney, een belangrijk centrum (één van de ‘Goede Steden’) in het Prinsbisdom Luik.

¹¹⁸ “De Sicambri, volk van Belgica. Ze lijken eertijds geleefd te hebben waar nu het Graafschap Gelre is [...]. Sommigen beweren dat zij het Graafschap Zutphen bekomen hebben [...]. Iunius, in zijn *Batavia*, is van mening dat de stad Siegen, de burcht van Siegburg en het klooster Sigenberg in het Graafschap Berg de naam van het volk bewaren”. Het verdwenen klooster zou net als beide steden nabij Keulen gelegen hebben.

¹¹⁹ “De Tenchteri, bij Ptolemaeus de Tungri. [...] Volgens Iunius zijn zij het die in Drenthe wonen, aangezien het woord er niet erg van afwijkt”.

¹²⁰ “De Usipetes” krijgen een opvallend lang lemma in Ortelius’ *Nomenclator Geographicus*. “Zoals Hadrianus Junius in zijn *Batavia* van mening is, wanneer hij bevestigt, wat anderen ook mogen zeggen, dat hun woonplaats vandaag Zutphen genoemd wordt”. De Gelderlandse stad met rijke geschiedenis.

¹²¹ Voor moderne inzichten over de Hoornse humanist, zie o.a. Dirk van Miert (ed.), *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511-1575). Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age* (Leiden: Brill, 2011) ; Nico de Glas (vert.), *Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011).

¹²² *De Palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002), onder de redactie van Tollebeek, Verschaffel en Wessels, biedt een overzicht van de historiografie in en van de Lage Landen.

¹²³ De minder bekende humanist ‘Cornelius Aurelius’ wordt uitgebreid behandeld door Haitsma Mulier (2002), in zijn artikel over humanistische geschiedschrijving in de Nederlanden, en door Bedaux (2006) in zijn editie van Aurelius’ epische gedicht *Marias*.

vaderland ligt, het Luikse Prinsbisdom: Luik, Seraing, Ciney, Sint-Truiden). Andere experts die Ortelius erbij haalt zijn daarentegen minder gevoelig voor die ‘nationalistische’ tendensen. Het was immers de Italiaan Raimundo Marliano die als eerste Gent, Leuven, Dowai en Terwaan bij *De Bello Gallico* betrok. ‘Blasius Vigenereus’ is de Franse hofdiplomaat en vertaler Blaise de Vigenère (1523-1596). ‘Carolus Bovillus’ tenslotte is eveneens een Fransman, namelijk de wiskundige Charles de Bovelles (1479-1566), zijn bijdragen in dit kader (Thiérache en Montreuil) vallen – toevallig of niet – beiden in het noorden van Frankrijk te situeren (de huidige ‘région Hauts-de-France’), waar ook Bovelles zelf leefde. Om onze lezer niet te misleiden, moeten we er wel op wijzen dat hier uiteraard een selectie wordt gepresenteerd uit het werk van Ortelius (idem voor de andere commentatoren) en wel met het oog op het blootleggen van een mogelijks nationalistische Caesarreceptie. Er worden dus evengoed Franse en Zwitserse steden en streken ten berde gebracht door de Antwerpse cartograaf, die zijn hier simpelweg niet weerhouden. Dit neemt niet weg dat Ortelius wel degelijk bijzondere aandacht besteedt aan de antieke en moderne Lage Landen. Zijn uitgebreide lemma bij “Belgium” (1593: 427-428), waarin het onderscheid met “Belgica” wordt opgeklaard, is veel langer dan de uitleg bij bijvoorbeeld “Galli” of “Celtae” en de modernisering gebeurt er in preciezere termen, “quo hodie Hollandiam, Zelandiam, Brabantiam, Flandriam, Gelriam et Cliviam habemus”¹²⁴. Wat hem ook lang bezighoudt, is de identificatie van “Iccius Portus”, waar Caesar oversteekt naar Engeland. Voor het opklaren van deze “Morinorum in Belgica navale”¹²⁵ doet hij beroep op “P. Oudegeest in suis *Flandrorum Annalibus*”¹²⁶, dit zijn de *Chroniques et Annales de Flandres* (1571) van de Rijkselse rechtsgeleerde Pieter d’Oudegherst¹²⁷. Deze vormden een verdere uitwerking van de Vlaamse annalen die zijn streekgenoot Jacob ‘Meyerus’ De Meyere (1491-1552)¹²⁸ reeds had verzorgd (van der Aa, 1867: XIV, 263-264), ook in de 16^e eeuw kende men al (een) Vlaamsnationalisme.

Ortelius nam naast stammen, ook enkele stedelijke nederzettingen van Belgica onder de loep:

“Nemetocerna: in Belgica opidum. Bovillus Namur urbem, quam Teutones Namen vocant”¹²⁹ (1593: 431).

“Samarobrina: Belgicae urbs in Ambianis, quam H. Leodius Cambray, Divaeus et Becanus Amiens, Bovillus et Chastenaeus S-Quentin, Ortelius vero Bray ad Somnium flumen afferunt”¹³⁰ (ibid: 432).

Leodius heeft die tweede, een belangrijke Gallische metropool (waar Caesar tweemaal winterkamp opsloeg en eveneens tweemaal de afgevaardigden van alle Gallische stammen samenriep), duidelijk in de Nederlanden willen situeren. Kamerijk werd immers pas door Louis XIV bij Frankrijk gevoegd. Alle andere geleerden opteren voor een Franse locatie, ook Ortelius met een eigen voorstel (ongeveer middenin tussen Amiens en Saint-Quentin). Naast de menselijke aanwezigheid gaat in de *Nomenclator Geographicus* ook nog aandacht uit naar de natuurlijke geografie van de gebieden, zo bijvoorbeeld de

¹²⁴ “waarvoor we de dag van vandaag de namen Holland, Zeeland, Brabant, Vlaanderen, Gelderland en Kleef hebben”.

¹²⁵ “haven van de Morini, gelegen in Belgica”.

¹²⁶ “Oudegeest in zijn *Flandrorum Annales*”.

¹²⁷ Het auteurschap van deze Vlaamse kroniek werd lange tijd foutief (en postuum) toegeschreven aan Jan d’Oudegherst (1511-1559), vader van de eigenlijke auteur (Van Rompaey, 1972: 666-667).

¹²⁸ Over Meyerus en zijn geschiedkundig werk kan men meer lezen bij Haitsma Mulier (2002), in het NBW is hij voorlopig nog niet opgenomen.

¹²⁹ “Nemetocerna, versterkte stad in Belgica. De Bovelles identificeert deze met de stad Namur die de Germanofonen Namen noemen”.

¹³⁰ “Samarobrina, stad van Belgica in het gebied van de Ambiani, dewelke Leodius Kamerijk toeschrijft, Divaeus en Becanus Amiens, de Bovelles en Chastenaeus Sint-Kwintens (Saint-Quentin), Ortelius echter Bray-sur-Somme”. De obscure ‘Chastenaeus’ is mogelijkwijze Chrétien Simonin, bekend als Chrétien de Chastenoy [een in de adel verheven adviseur van René II, hertog van Lotharingen (1473-1508)] waaraan – minstens deels – ten onrechte de *Chronique de Lorraine* (1544) wordt toegeschreven.

waterwegen. Onder de “Belgicae fluvii” vinden we “Sabis”, “Scaldis” en “Mosa” die van de andere rivieren (inclusief o.a. Seine en Marne) onderscheiden als “celebris fluvius”. En dan is er ook nog:

“Confluens Mosae et Rheni in Belgica non longe ab opido Bommel”¹³¹ (ibid: 429).

Als laatste geven we nog Ortelius’ lemma “Arduenna” mee:

“Galliae maximus saltus in Belgio, nomen fere retinet, Ardenne enim nominant. Franciscus Irenicus ‘Achterwalt’ appellat, ‘Lütticherwalt’ Rhenanus quali Leodiensium nemus dicas”¹³² (ibid: 427).

We onthouden dat het grootste woud van Gallië zowaar Belgisch is. Verder ontmoeten we hier twee belangrijke figuren uit het patriottische Duitse humanisme, grondleggers van de ‘Germanenmythos’ (zie onder hoofdstuk 5): de eerder vermelde Beatus Rhenanus en Franz Friedlieb ‘Irenicus’ (1495-1553) wiens jeugdwerk – en hoofdwerk – *Exegesis Germaniae* (1518) geboekstaafd staat als één van de grote 16e-eeuwse exempla van nationale geschiedschrijving (Horawitz, 1881: XIV, 582-583)¹³³. Deze opmerkingen kunnen perfect dienen om onze beschouwingen bij Ortelius af te sluiten. De eerder schaarse eigen aanvullingen van de Antwerpenaar zijn namelijk minder belangwekkend dan het veelvuldig aanhalen van grote (patriottisch ingestelde) humanistische denkers, uit de Nederlanden maar ook uit de Duitse staten, Frankrijk en Engeland (zie onder 6.2.2). Daarmee is het dan ook hoog tijd geworden om ons systematisch te verdiepen in de nationalistische Caesarreceptie buiten de Lage Landen, te beginnen met Frankrijk.

¹³¹ “De samenvloeiing van Maas en Rijn, in Belgica, niet ver van de vestingstad Bommel”. Dit gaat wel te verstaan over de Maas en de Waal (een belangrijke Rijnarm), Maas en Rijn vloeien vóór de delta’s niet samen. Ortelius heeft hier niet het Sint-Andries kanaal kunnen bedoelen, op het nauwste punt tussen Waal en Maas, dat pas (kort) na de publicatie van deze commentaar werd gegraven, ongeveer midden tussen Maas**bommel** (aan de Maas, ca.10km stroomopwaarts) en Zalt**bommel** (aan de Waal, ca.10km stroomafwaarts). Waarschijnlijk wordt hier dus verwezen naar de plek (bij Slot Loevestein, 20km stroomafwaarts van bij Zaltbommel) waar de – inmiddels Afgedamde – Maas met de Waal samenvloeit om de Merwede te vormen. Dit ‘eiland’ tussen de eigenlijke samenvloeiing van de Afgedamde Maas en de Waal en de quasi-samenvloeiing (waar men het Sint-Andries kanaal heeft gegraven) staat bekend als ‘de Bommelerwaard’, naar haar belangrijkste vestingstad Zaltbommel of kortweg Bommel.

¹³² “Het grootste bos van Gallië, gelegen in Belgium, haar naam blijft zo goed als behouden, ze noemen het immers ‘Ardenne’. Franciscus Irenicus noemt het ‘Achterwalt’, Rhenanus ‘Lütticherwalt’ alsof je Woud der Luikenaren zou zeggen”.

¹³³ Deze informatie uit de verouderde ADB (*Allgemeine Deutsche Biographie*) wordt slechts herhaald en bevestigd in de moderne NDB (*Neue Deutsche Biographie*): “Aufsehen erregte bei den Zeitgenossen sein Jugendwerk [...], ein Zeugnis des Patriotismus und der nationalen Begeisterung” (Csáky, 1974: X, 178).

3. FRANKRIJK

3.1. *Vercingetorix en "Nos ancêtres les Gaulois"*

3.1.1. *Het ontstaan van een nationale mythologie*

In het vroege Frank(en)rijk was het Gallische verleden in de vergetelheid geraakt. De eind 6e-eeuwse *Decem libri historiarum* van Gregorius van Tours, die doorgaan voor de eerste globale geschiedenis van Frankrijk (avant la lettre), laten "les ancêtres Gaulois" onvermeld. Dat de nadruk elders gelegd werd, mag blijken uit de meer courante titels voor dit werk: *Historia* of *Gesta Francorum*. Gedurende de lange en diepchristelijke Middeleeuwen was Clovis, de gekerstende Frankische koning, de nationale held bij uitstek (Meijer, 2004: 92-93). Afgezien van eerder schaarse uitzonderingen (zie onder 3.4. *Antecedenten*) blijven Vercingetorix en zijn volk marginale figuren in de nationale geschiedschrijving, die ook in 17^e en 18^e eeuw op Clovis¹³⁴ en de Franken blijft focussen (Meijer, 2004: 96). De uit Engeland overgewaaid keltomanie brak eind 18e, begin 19e eeuw nog geen lans voor Caesars Galliërs. Uiteindelijk is het de opschudding van de Revolutie en het Eerste Keizerrijk die met enige vertraging aanleiding zal geven tot "un renouveau des études historiques" (Duval, 1979: 9). Amalvi (1988: 70-72) maakt melding van de fascinerende theorie van "eeuwige strijd tussen Franken en Galliërs". In de 18e eeuw bestond de idee dat de aristocratie haar bloedlijn kon terugvoeren op de Frankische veroveraars van de late Oudheid terwijl "le petit peuple" slechts afstamde van de overwonnen Gallo-Romeinen. Vervuld van volksnationalistische trots en afkerig van aristocraten en hun privileges draait men deze hiërarchie na 1789 om. Ook in het werk van 19e-eeuwse "écrivains du peuple" als Hugo en Balzac zien we die associatie van de opstandige, vrije Galliërs met het Franse volk bevestigd worden.

Het beleg en de inname van Parijs in 1814 door Russische en Pruisische "landveroveraars" en de begeesterende Napoleon die het hoofd moet buigen, boden – door de parallellen met Alesia (zie onder 3.2.3) – dan weer het perfecte kader voor Vercingetorix om uit de coulissen¹³⁵ van de geschiedenis te komen (Meijer, 2004: 97). Als tragische held past hij ook perfect in het kraam van de opkomende Franse Romantiek (Duval, 1979: 10), een beweging die tevens een voorliefde koestert voor primitivisme. Het is in deze socioculturele context dat de Galliërs de nationale geschiedschrijving bestormen, een evolutie die wordt ingeluid door de Bretoense broers Thierry (Røsvik, 2008: 13). Augustin Thierry (1795-1856) bepleit in zijn *Lettres sur l'histoire de France* (1820) om de natie bij de Galliërs te laten beginnen en niet langer bij de Franken, een idee dat groot werd gemaakt door zijn jongere broer Amédée Thierry (1797-1873). Diens bestseller *Histoire des Gaulois depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'entière soumission de la Gaule à la domination romaine* (1828) biedt een geromantiseerd heroïsch beeld van de Galliërs en hun leider Vercingetorix (Meijer, 2004: 97-98). Niettemin vormt het met zijn diverse bronnenmateriaal en taalkundig onderzoek een grondig historiografisch werk. De bekende eigentijdse historicus Goudineau noemde hem "le digne

¹³⁴ In zijn recente publicatie *Clovis. In de schaduw van twee vrouwen* (Leuven: Davidsfonds, 2016) onderzoekt Raoul Bauer deze figuur in al zijn facetten, inclusief de grote 19^e-eeuwse aandacht die hij genoot: "de negentiende-eeuwse kunstenaars hebben het optreden van Clovis [...] met veel ijver op doek gezet, in steen uitgehouwen of op toneel met woord of gezang opgevoerd. [...] Dat de Frankische koning goed in de markt lag, bewijst het succes van enkele vrome en/of conservatief-monarchistische geschriften" (Bauer, 2016: 31). In contrast met die laatste ideologische accaparatie kunnen we Vercingetorix als grote, republikeinse held beschouwen (cf. 3.1.2).

¹³⁵ Al is hij ontegensprekelijk de grootste Gallische verzetsleider in *De Bello Gallico*, een echte "glansrol" krijgt Vercingetorix niet van Caesar. Doorheen de eeuwen en het werk van Plutarchus, Florus en Cassius Dio groeit de figuur. Zijn zelfverzekerde, eervolle overgave en gruwzaam lot – zes jaar in de Romeinse kerkers om uiteindelijk na een vernederende triomftocht ter dood te worden gebracht – bieden meer dan genoeg stof voor een geromantiseerd martelaarschap. Een beeld dat mijlener afstaat van Caesars oorspronkelijk relaas (Meijer, 2004: 85-91).

prédécesseur de Camille Jullian" (Røsvik, 2008: 14), verwijzend naar de grote geschiedschrijver van de Galliërs, die bij wijze van kleine casestudy onder 3.3 aan bod zal komen. In zijn opwaardering van het Gallische ras en erfgoed legt Thierry de nadruk op de Gallische onafhankelijkheid, dat zij geen barbaren waren die de Romeinen nodig hadden om hen te cultiveren¹³⁶ (Røsvik, 2008: 14-15).

Jules Michelet (1798-1874) dacht daar anders over. In zijn monumentale *Histoire de France* (1833) beargumenteert hij dat de Kelten de Romeinse en Frankische overheersing juist nodig hebben gehad om vooruitgang te maken. En al bewondert hij Caesar meer dan Vercingetorix (die in zijn ogen geen heldenstatus verdient), het is zijn beeld van een Keltisch ras aan de basis van het Franse¹³⁷ dat zich vastzet in de Franse geesten (Røsvik, 2008: 15-16). En zo wint het spreekwoordelijke idee van "nos ancêtres les Gaulois" zienderogen terrein. Henri Martin (1810-1883) bevestigt dit met de verheerlijking van de Galliërs in verscheidene publicaties¹³⁸ (Meijer, 2004: 101). Hij populariseerde de thesen van Thierry (met name in de tweede helft van de eeuw) en wordt wel eens "le véritable créateur du mythe gaulois" genoemd. Tekenend in die nationale mythografie: "le patriotisme l'emporte sur la science" (Røsvik, 2008: 17-18).

Martin wijdde tevens een monografie aan de nieuwe held des vaderlands, *Vercingétorix* (1865). Deze was naderhand een geliefd onderwerp geworden bij romantische kunstenaars en stond centraal in menig schilderij, beeldhouwwerk, toneelstuk en gedicht (Meijer, 2004: 102). Zo verovert Vercingetorix zich een plaats in het collectief geheugen van de natie (Duval, 1979: 10). Ook de naam van de veelbesproken Arverner zal een interessante kwestie blijken te zijn, Jullian vat samen (1979: 69): het prefix *ver-* kan met het Latijnse *super-* worden gelijkgesteld, *rix* met *rex* ("koning") en *cingeto-* betekent zoveel als "van de krijgers", met andere woorden "opperkoning van de krijgers". Dat dit opvallend is gezien zijn overeenkomstige functie mag duidelijk zijn, de vraag is of dit toevallig zijn eigenaam¹³⁹ is of het om een symbolische vorstentitel¹⁴⁰ gaat. Aangezien Caesar uitsluitend grote leiders bij naam noemt, kan dit wat Jullian betreft niet met zekerheid worden uitgemaakt.

3.1.2. Fransnationalisme en de Galliërs

"Dans cette grandiose perspective finaliste, la Gaule c'est la France en puissance, le berceau, le nid de notre nationalité" (Amalvi, 1988: 53).

De grote doorbraak (Meijer, 2004: 104-105) voor dit 'Gallisch nationalisme' komt er onder keizer (1852-1870) Napoleon III. In zijn eigen geschiedkundige *Histoire de Jules César* (1866) tracht hij een eerlijke afweging te maken tussen de Romeinse beschaving en de Gallische, terwijl hij voor die laatste heel wat archeologische inspanningen¹⁴¹ levert (denken we met name aan de grote sites, besproken onder 3.2). Daarnaast heeft hij Vercingetorix actief gepromoot als nationale held, getuige het beroemde beeldhouwwerk¹⁴² waarvoor hij opdracht gaf aan Aimé Millet¹⁴³ (1865, op de site van

¹³⁶ Niettemin verkiest hij de Romeinse invloed zonder meer boven de Germaanse invallers (Røsvik, 2008: 15).

¹³⁷ Eckstein (Røsvik, 2008: 16) vat "l'héritage français selon Michelet" samen: "les Français tiennent presque tout des Celtes, peu de choses des Romains et presque rien des Germains.

¹³⁸ Gelijktijdig met Michelet verscheen van hem ook een (meermaals herziene en aangevulde) *Histoire de France*, waarvan later ook een expliciet vulgariserende versie het licht zag: *Histoire de France populaire* (1867).

¹³⁹ Het staat epigrafisch vast dat alleszins in latere tijden Kelten van alle slag dergelijke betekenisvolle namen als geboortenaam droegen. En dat het toevallig kan zijn bewijst ook Demosthenes wiens naam zoveel betekent als "kracht van het volk" (Jullian, 1979: 69).

¹⁴⁰ Amédée Thierry was overtuigd dat het om eretitels ging, deze grote leiders "portaient des noms personnels qui nous sont inconnus" (Thierry, 1828: III, 97). Michelet was dezelfde mening toegedaan (Røsvik, 2008: 16).

¹⁴¹ De reeds vernoemde Henri Martin was verrukt door deze keizerlijke opgravingen, "[il] se passionne pour ces vestiges et les attribue tous aux Gaulois" (Røsvik, 2008: 17).

¹⁴² Meijer (2004: 105) vermeldt ook het verdwenen Vercingetorix-beeld van Jules Bertin als een opdracht van Napoleon III, voor de wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs. Na een weinig opzoekwerk bleek dit een veelgemaakte historische

Alesia). Niet enkel voor de beeldende kunsten maar ook voor de (romantische) literatuur vormt de Gallische leider voortaan een populair en inspirerend thema (Meijer, 2004: 106-108).

Na de pijnlijke Franse nederlaag bij Sedan (1870) tegen de Duitsers komen we in de geschiedenisboeken bij een nieuw hoofdstuk: de Derde Republiek. Meteen wordt de ondergang van de natie vergeleken met Alesia (zie ook onder 3.2.3), hetgeen voor ideologische botsingen zorgt. De verdedigers van de fatale Gallische nederlaag als een scharnier naar een hogere vorm van beschaving zullen al gauw uit de markt gedrukt worden door "un fort courant patriotique et revancharde" (Amalvi, 1988: 66-70) waarin de nadruk wordt gelegd op "une puissante patrie gauloise" (ibid: 56) en de inherente opstandigheid van de onderdrukte Galliërs. Hierbij richten de nationalistische hun pijlen ook op de overdreven aandacht voor en idealisering van het antieke Rome en 'de vijand' Caesar in het traditionele onderwijs. God en de monarchie waren gesneuveld bij Sedan, als nieuwe peiler voor de natie promoot de Derde Republiek "l'âme de la patrie" (Røsvik, 2008: 22). Met de befaamde onderwijshervorming van Jules Ferry (1880) vinden "nos ancêtres les Gaulois" hun weg naar de – voortaan seculiere – Franse schoolbanken, als nieuw startpunt voor de nationale geschiedenis (Amalvi, 1988: 75). Dit alles heeft een uitgesproken politieke betekenis, Røsvik¹⁴⁴ heeft aangetoond hoe schoolboeken als propagandamiddel bijdroegen aan de constructie van een nationalistische ideologie:

"Les frontières décrites par César définiront dès lors les frontières naturelles du territoire français dans la propagande officielle" (Røsvik, 2008: 24).

Met het verlies van de Frans-Duitse oorlog en de Elzas is de oorlogstaal in Frankrijk niet uitgedoofd, wel in tegendeel. Het voorvaderlijk opzet van de Rijn als verdedigingslinie tegen de 'Germaanse horden' krijgt veel aandacht (Amalvi, 1988: 56). Verder is er bijvoorbeeld de keltoloog Henri D'Arbois de Jubainville die in zijn *Premiers habitants de l'Europe* (1877) – niet lang na Sedan – zeer sterk de 'historische' passages uitwerkt die de voor-Romeinse Gallische dominantie over de Germanen behandelen, troostende en glorieus herinneringen (Mitchell, 1919: 307). In deze tijden van wonden likken en het (ideologisch) herbewapenen van een natie krijgt Vercingetorix een glansrol, als ultieme verpersoonlijking van "l'honneur de la France vaincue" (Amalvi, 1988: 53), "symbole de la résistance nationale à l'envahisseur" (Duval, 1979: 7) of sterker nog "martyr de l'indépendance nationale" (Meijer, 2004: 112). Zelfs na de fatale Gallische nederlaag bij Alesia verloor hij nooit zijn zelfrespect en bleef hij bewondering inboezemen, onder het motto "gloria victis" (ibid.) kon Frankrijk zich geen betere vertrooster wensen.

Daarbovenop was Vercingetorix ook de eerste die, met zijn 'pangallische' bondgenootschap, de "unité nationale" gerealiseerd had. Zo komt hij vooraan in een lange lijn martelaren en helden terecht hetgeen ook populaire associaties oplevert met andere grote (aspirant-)bevrijders van het vaderland, in het bijzonder Jeanne d'Arc¹⁴⁵ (Amalvi, 1988: 75-76). Als symbool van de Franse natie krijgt hij ook een rol in de bitse ideologische strijd met het Duitse Keizerrijk. Vercingetorix, symbolische voorganger van 'le président de la République', wordt voorgedragen als de patriot van het volk, de eerste democratisch verkozen leider, de voorvechter van de onafhankelijkheid waartegen de Duitse nationale

vergissing te zijn: het beeld van Bertin in Parijs anno 1867 was de Ambiorix zoals hij die het jaar van tevoren had gemaakt voor op de Tongerse Grote Markt. Zijn Vercingetorix is een spiegelbeeld van die eerste en is van latere datum (1889-1890), dit beeld werd vernietigd tijdens de Tweede Wereldoorlog.

¹⁴³ Voor een recente foto van dit bekende beeld, zie Addendum II.

¹⁴⁴ Haar openingszin, een citaat van de historica Suzanne Citron, vat deze dimensie van het Republikeinse 'enseignement laïc' prachtig samen: "l'histoire, inventée pour l'école, est le catéchisme d'une religion de la France" (Røsvik, 2008: 1).

¹⁴⁵ De diepchristelijke heldin van de Honderdjarige Oorlog was sterk gepopulariseerd in de 19e eeuw dankzij het werk van Jules Michelet, die eerder al ter sprake kwam.

held Arminius¹⁴⁶ schel afsteekt als stiekeme verrader en eerloze wildeman (Meijer, 2004: 115-118). Laat dit een duidelijke getuige zijn van de grimmige anti-Duitse¹⁴⁷ en anti-Italiaanse stemming in het toenmalige Frankrijk die zich vertaalt in een polarisering in de nationaalhistorische ideologie tussen Gallische vrijheid enerzijds en Romeinse onderdrukking¹⁴⁸ anderzijds, met een uitgesproken scepsis en kritiek tegenover Caesar (Meijer, 2004: 114).

Ook wanneer rond de eeuwwissel Caesar toch gerehabiliteerd werd als topgeneraal deed dit Vercingetorix' populariteit geenszins verbleken (ibid: 120). Integendeel, de sterke katholieke stroming die zich tegen de onderwijshervormingen en de verschuiving van de gekerstende Franken naar de heidense Galliërs gekant had, begon het 'Gallisch nationalisme' te omhelzen (Amalvi, 1988: 75-82). Eerst verschijnt Vercingetorix in de hoedanigheid van 'het Oude Testament van de Franse geschiedenis', een voorzichtige wegbereider voor het Nieuwe Testament onder Clovis. Die aanvankelijk geleidelijke bijstelling mondt in het interbellum uit op een regelrechte Christusidentificatie: Vercingetorix als de bovenmenselijke Redder die zichzelf opofferde voor de natie, parallel aan Christus' kruisdood voor de mensheid. Dit katholiek nationalisme bevestigt de door Amalvi opgemerkte (1988: 77) tendens waarbij de politieke connotatie rond Vercingetorix in de Derde Republiek sterk vergeleed, van links-progressief republicanisme naar rechts-conservatief nationalisme. Aansluitend wijst hij (ibid: 83) op de voorstelling van de Gallische vorst als 'sterke leider van een stuurloze natie' in de extreemrechtse retoriek van de jaren '30 met haar raciale ondertoon: ideeën als "la grande race gauloise" en "la Gaule aux Gaulois" (ibid: 80). Zoals in de Eerste Wereldoorlog¹⁴⁹, een nieuw hoogtepunt in de Frans-Duitse vijandschap, zal de nationale held ook in de Tweede Wereldoorlog ingeroepen worden in de oorlogsretoriek. Dit leidt tot contradictorische accaparaties vanwege verschillende partijen: bij het rechtse verzet (historische voorloper van het politiek gaullisme) wordt hij ingeroepen als "le premier résistant de notre histoire", bij het collaborerende Vichyregime (waarover meer onder 3.2.2) kijkt men naar de eervol overwonnen leider wiens overgave het begin was van een vruchtbaar pact van het Romeinse Rijk en Gallië tegen het Germaans gevaar. Zoals in de eigen tijd de Franse overgave het begin zou vormen van een samenwerking van Frankrijk en het Derde Rijk tegen het Sovjetgevaar (Amalvi, 1988: 58).

Vanouds¹⁵⁰ worden Fransen en Galliërs vereenzelvigd, met gedeelde karakteristieken zoals Caesar ze die laatsten had toegedicht: strijdlustig en dapper enerzijds, verdeeld en onberekenbaar anderzijds. Ook in de pijnlijke naoorlogse verzoening zal Charles de Gaulle in een toespraak (1946) teruggrijpen naar die patriottische gelijkstelling wanneer hij wijst op "notre vieille propension gauloise aux divisions et aux querelles" en herinneringen ophaalt aan Georges Clémenceau¹⁵¹, "vieux gaulois, acharné à défendre le sol et le génie de notre race" (Amalvi, 1988: 54-55). Kort na de oorlog (1948) wordt ook de 2000e verjaardag van Alesia herdacht, waarbij Vercingetorix officieel verheven wordt tot

¹⁴⁶ Dit is Tacitus' "haud dubie liberator Germaniae", de Cheruskenleider die in het jaar 9 de Romeinse troepen van Varus volledig verpletterde (meer hierover onder 5. *Duitsland*).

¹⁴⁷ Wanneer de bekende – Duitse – geleerde Theodor Mommsen zijn bedenkingen bij Vercingetorix' strategie formuleerde, kon hij dan ook rekenen op bakken kritiek uit Frankrijk (Meijer, 2004: 114).

¹⁴⁸ Rome als een keizerrijk met haar centrum in Italië laat toe tegelijk de twee grootste tegenspelers in de eigentijdse politico-militaire spanningen te spiegelen.

¹⁴⁹ *Sinfonia Brevis de Bello Gallico* (1916-1918) van componist Vincent d'Indy (1851-1931) is een tekenend voorbeeld van hoe ook muziek, i.c. krijgslustig en romantiserend, wordt aangewend in de ideologische propaganda-oorlog van Fransen tegen Duitsers (Kolb, 2014: 117-123).

¹⁵⁰ Zo schrijft Napoleon Bonaparte in 1803: "Ils [les Français] sont ce qu'étaient les Gaulois: fiers et légers. Ils n'ont qu'un sentiment: l'honneur" (Amalvi, 1988: 54).

¹⁵¹ Gevierd staatsman (1841-1929) die tijdens de Eerste Wereldoorlog één van de voornaamste politieke krachten was in Frankrijk. Zijn koers was er één van oorlog tegen de Duitsers zonder toegevingen en overwinning op de Duitsers zonder compromissen, wat hem de bijnaam "Père la Victoire" opleverde.

"le Premier Résistant de l'Histoire de France". Een titel die hem symbolisch in verband brengt met de talloze verzetsstrijders waar Frankrijk na de oorlogsjaren hulde aan bracht (Duval, 1979: 15).

3.1.3. Een post-ideologisch tijdperk?

Gedurende de 19e en vroege 20e eeuw viert de Fransnationale ideologie Vercingetorix en de Gallische vrijheid, terwijl Caesar voornamelijk als vijand voor de dag komt. Pucci (2007: 194-199) bevestigt dat dit "nos ancêtres les Gaulois"-gedachtegoed allesbehalve dood is, getuige het succes van Astérix.

In de tweede helft van de 20e eeuw voltrekt zich in de Westerse wereld evenwel een deconstructie van de grote mythen van het verleden. Ook de Gallische mythe moet eraan geloven: als men de fouten van Vercingetorix en het uitgesproken particularisme van de stammen eerlijk erkent, kan men niet langer een Gallisch patriottisme staande houden. De meer sceptische houding ten aanzien van Caesar als een propagandistische schrijver zet mede een kruis over deze mythe die haar wortels vindt in Caesars onterechte uitvergrotingen van zijn tegenstanders, erop gericht om zijn eigen prestige te vergroten (Duval, 1979: 17-18). Dat in *l'Art de la déformation historique dans les Commentaires de César* (1953) van Michel Rambaud voornamelijk de Galliërs voordeel hebben bij het scepticisme van de auteur, in de zin dat hun strijdvaardigheid en waardigheid door Caesar geminimaliseerd zouden zijn (Duval, 1979: 16), klinkt ons toch in de oren als een verdoken reminiscentie aan het 'Gallisch nationalisme' waarvan de Franse geesten zo doortrokken waren. Een kwarteeuw later verdedigt gerenommeerd historicus Paul-Marie Duval in de inleiding op zijn uitgave van Camille Jullians *Vercingétorix* (zie onder 3.3) het heroïsche discours van weleer: rond de charismatische en heldhaftige leider hadden de Galliërs zich verenigd en zij aan zij stredden zij, vol overgave, tot het bittere eind:

"Dans l'action commune, pendant ces dernières semaines de la lutte, la notion de patrie était en puissance, l'idée de nation était en marche pour la première fois" (ibid: 20).

Røsvik (2008: 2-11) biedt een analyse van de Gallische geest in de bekende strips van Goscinny en Uderzo. Vele historische mythen en oordelen over de dappere Galliërs worden hier komisch op de korrel genomen. Vercingetorix wordt er, zij het met een kwinkslag, wel degelijk opgevoerd als de fiere en bewonderenswaardige held die de Fransen kenden. Maar op de typische verdeeldheid en het particularisme van de stammen wordt eveneens gealludeerd¹⁵². Naast de humor en 'Gallische nostalgie' mag men niet uit het oog verliezen dat de albums van *Astérix et Obélix* ook steeds het contemporaine Frankrijk een spiegel voorhouden, met een karikatuur van de Fransen via hun 'ancêtres' en vaak ook zijdelingse knipoogjes naar relevante gebeurtenissen in de eigen tijd. De terloopse vaststelling van Røsvik (2008: 8) dat 'le monde gaulois' – die generaties lang basiskennis was – met de verdwijning uit het schoolprogramma niet langer een vast onderdeel van het collectief geheugen vormt bij jongere Franse generaties is tekenend, om niet te zeggen schrijnend. Gross (2005: 949-950) wijst daarentegen op een soort nostalgisch 'patriottisme astérixien'¹⁵³ in het francocentrische verzet tegen de Amerikaanse en Angelsaksische dominantie in het geglobaliseerde heden.

Een andere aspect van het 'Gallisch nationalisme' dat sinds de dekolonisatie sterk geproblematiseerd is, betreft het evidente etnocentrisme in de slagzin "*nos ancêtres les Gaulois*". Zoals onder andere

¹⁵² Een verder voorbeeld betreft allusies op de kwestie van de druïden, welke we niet besproken hebben. Tegenover het idealistische beeld van de goede, wijze leermeester staat de interpretatie van druïdisme als het fanatiek obscurantisme van magiërs die in hun ritens overvloedig (mensen)bloed deden vloeien (Røsvik, 2008: 10). Het mag ironisch heten dat uitgerekend denkers van de Verlichting (dé tegenpool van obscurantisme) verantwoordelijk zijn voor de creatie van die eerste, door keltofielen geclaimde en gepopulariseerde, opvatting.

¹⁵³ Haar citaat van de Franse striptekenaar Michel Faure vat dit schitterend samen: "In short, we are all Asterixes nostalgic for our Gallic villages and worried about ending up like Gaul, which became a province of Rome" (Gross, 2005: 950).

Léopold Senghor aangaf, hebben bewoners van de (voormalige) kolonies en etnische minderheden in Frankrijk zelf daar weinig boodschap aan (Amalvi, 1988: 77). Desalniettemin werd deze Fransnationale ideologie ten tijde van de kolonisatie ver buiten 'la Gaule' uitgedragen, wat absurd¹⁵⁴ mag heten (Gross, 2005: 950). Als neveneffect van de lokale nationale trots en de cultureel-ideologische 'négritude' heeft men zich in wat ooit 'l'Afrique française' was gewaagd aan een herschrijving van de pompeuze francocentrische geschiedenislessen (ibid: 951-955). "Nous, les Africains" pikken komisch in op het discours van "eux, les Gaulois" in wat de beroemde oriëntalist Edward Said "decolonizing cultural resistance" doopte. Met hun antiheroïsche en parodistische oeuvre halen artiesten als de Kameroener Francis Bebey¹⁵⁵ en de Algerijn Mohamed Saïd Fellag¹⁵⁶ het oude nationalisme onderuit: "both artists disarm difference through comic means to produce a reconciliation and a blurring of the sharp dividing line between *us* and *them*" (Gross, 2005: 956).

Ongeacht dit post-ideologisch klimaat blijft het Gallisch discours ook de dag van vandaag de Franse samenleving vervoeren, zo getuigen de vaak verhitte debatten rond "ces mystérieux et inconscients fondements de notre être collectif" (Amalvi, 1988: 86)¹⁵⁷, Vercingetorix' aanwezigheid in populaire media en de grote symboolwaarde die doorgaans gehecht wordt aan de archeologische sites van onder andere Bibracte, Alesia en Gergovia, vaderlandse "hauts lieux".

3.2. "Hauts lieux" de l'Hexagone

Het grondgebied van het moderne Frankrijk beslaat het kerngebied van het Gallië waar Caesar in de jaren '50 voor onze jaartelling oorlog voerde. Dat vele grote wapenfeiten uit deze veldtochten plaatsvonden op wat we 'Franse bodem' zouden kunnen noemen, zal dan ook niet verbazen. Zoals steeds met de plaatsnamen in Caesar – we zagen reeds voorbeelden bij de Lage Landen – biedt dit stof voor discussie over de juiste lokalisering. In het licht van het Gallisch geïnspireerd nationalisme krijgen deze plaatsen immers een bijzondere symbolische lading als voorvaderlijk strijdtoneel. Zo is er het beleg van Avaricum (52 v.C.) waar Caesar Vercingetorix en de zijnen belegert, dit Gallisch oppidum wordt met Bourges geïdentificeerd¹⁵⁸. Of nog Uxellodunum, waar in 51 v.C. het laatste Gallische verzet de duimen moet leggen voor de Romeinse generaal, dat met een site te Vayrac (aan de Dordogne) wordt geassocieerd¹⁵⁹. Hoewel al deze episodes aanleiding geven tot identificaties en patriotische trots, zullen we het hier hoofdzakelijk houden bij de belangrijkste sites: Alesia, Gergovia en Bibracte.

¹⁵⁴ In de woorden van Gross: "the absurdity of the French history lesson in African schools under the umbrella of the all-inclusive possessive adjective *nos*" (2008: 953).

¹⁵⁵ Bekend van hem is het liedje *Si les Gaulois avaient su...* waarin hij in de rol van naïeve zwarte schooljongen het lot van zijn blanke, blonde voorvaderen bejammert: "si les Gaulois avaient su, seraient pas restés dans la plaine. Si nos ancêtres les blonds Gaulois avaient été malins comme nous, il auraient loué un avion, ils seraient allés en Afrique parce que dans la forêt de Tarzan, Jules César ne les aurait pas vus" (Gross, 2005: 953).

¹⁵⁶ In zijn humoristische shows stak hij een betoog vol zelfrelativisme af over "nos ancêtres les Berbères", een parodie op het 'Gallisch nationalisme' (Gross, 2005: 954-955).

¹⁵⁷ Duval (1979: 20) vermeldt eveneens het oeverloze en levendige debat betreffende 'toute chose gauloise' dat voor hem een bewijs is van "la forte réalité du sujet", een argument dat bijna 40 jaar later amper verouderd is.

¹⁵⁸ In het hedendaagse Bourges wordt de herinnering levend gehouden, met een *Centre Commercial Avaricum* (<http://avaricum-bourges.com/>) en een *Parking Avaricum*. Daarnaast gaat in het centraal gelegen *Musée du Berry* uiteraard ook aandacht uit naar het glorieuze Romeinse verleden (<http://www.ville-bourges.fr/site/musee-berry>).

¹⁵⁹ Ook hier krijg het Gallische verleden een bijzondere plaats: in het historische *Palais de la Raymondie* in het naburige dorp Martel kan men het *Musée Gallo-Romain d'Uxellodunum* bezoeken (<https://www.musees-midi-pyrenees.fr/>).

3.2.1. *Bibracte*

Eén van de eerste grote veldslagen in Caesars *De Bello Gallico* vindt anno 58 v.C. plaats te Bibracte. Aldaar brengt hij de Helvetii en hun bondgenoten een verpletterende nederlaag toe. De Helvetii en de collectieve emigratie van dit volk (vanuit het huidige Zwitserland richting Atlantische kust) die de aanleiding heeft gevormd voor Caesars militaire ingrijpen in Gallië, zullen later meer in detail worden behandeld (onder deel 4. *Zwitserland*). Goudineau (1998: 65-82) bespreekt het topografische debat dat vanaf de Renaissance woedde waarbij men Bibracte meent te kunnen lokaliseren te Beaune, te Autun¹⁶⁰ of te Beuvrect (het huidige Mont Beuvray). De laatste optie biedt het voordeel ook een taalkundige verwantschap te vertonen. Niet toevallig ten tijde van Napoleon III zal het pleit archeologisch beslecht worden in het voordeel van die derde optie¹⁶¹, dankzij het opgraafwerk van Jacques Gabriel Bulliot (1817-1902).

Het is diezelfde Bulliot die in samenwerking met *la Société Éduenne*¹⁶² een archeologische gids redigeert, *L'Oppidum de Bibracte. Guide historique et archéologique au Mont Beuvray* (1876), waarin voornamelijk wordt ingegaan op de tot de verbeelding sprekende beschaving van de schitterende Gallische stad:

"Sur le faite de cette montagne, aujourd'hui en partie boisée, s'élevait jadis une des plus importantes cités de la Gaule: Bibracte, la capitale des Éduens, l'*oppidum maximae auctoritatis* de César¹⁶³" (Bulliot, 1876: 3-4).

De stad van de Aedui wordt gevierd om haar historisch belang, als strategisch fort, als de plek waar Vercingetorix tot chef van het Gallisch verzet werd uitgeroepen maar waar tevens de Romeinen overwinterden na het neerslaan van dat verzet, bij Alesia. De vaderlandse trots en verzetsgeest spreken sterk uit Bulliots beschrijving bij de verwoesting van het 'onneembare' fort (dat een al te makkelijk wapen zou vormen in de handen van lokale opstandelingen):

"Il est fort à croire que la forteresse éduenne ne fut point anéantie sans qu'il y ait eu quelque résistance de la part de la population indigène" (ibid: 16).

Dat deze plek, "haut lieu de l'histoire gauloise" (Camé, 1995), een hoge symboolwaarde heeft voor de Franse natie mag duidelijk blijken uit het plan van oud-president François Mitterrand om er zich te laten begraven. "L'Abbracourcix de la force tranquille" (ibid.) kocht er zelfs een perceel voor zijn tombe. Een aantal maanden later stierf Mitterrand en werd hij in zijn geboortedorp begraven, de voorbereidingen spreken echter al boekdelen over hoe nationale trots en historische plaatsen kunnen samenhangen.

3.2.2. *Gergovia*

Zonder twijfel één van de belangrijkste en bekendste wapenfeiten uit de Gallische Oorlogen is de slag bij Gergovia (52 v.C.) waar Vercingetorix en de vereende Gallische stammen, na de slepende belegering en afslachting bij Avaricum, Caesar weer weten terug te slaan. Voor de Fransen zal de Arvernische stad Gergovia dus des te meer symboolwaarde hebben als de plaats van een historische

¹⁶⁰ Lange tijd genoot Autun de voorkeur, hiervan getuigt tevens de tijdelijke naamsverandering van de stad naar *Bibracte*, kort na de Franse Revolutie.

¹⁶¹ Op de site is tegenwoordig een museum van de Keltische beschaving te vinden (<http://www.bibracte.fr/>).

¹⁶² Enkel de naam, verwijzend naar *les Éduens* (de Aedui), is al een prachtig voorbeeld van 19e-eeuwse keltomanie in Frankrijk (en Groot-Brittannië, onder deel 6).

¹⁶³ Deze woorden (*DBG VII, 55*) plaatst Bulliot ook uitgebreid in hun context, onmiddellijk na Gergovia wanneer de ruiters van de Aedui Caesar hadden verraden en waren gevlucht. Hij besluit hen niet achterna te gaan, voor Bulliot bewijs van "la position imprenable de cette forteresse et l'impossibilité d'un siège" (Bulliot, 1876: 9).

overwinning, in elke zin van het woord. Zoals Bibracte moet dit Gallisch fort er later ook aan geloven, Augustus sticht dan wel telkens een nieuwe stad in de nabijheid, Bulliot vat samen:

"Bibracte fut détruite avec Gergovie et remplacée comme elle par une ville de création romaine. Elles prirent l'une et l'autre le nom d'Auguste: *Augustodunum* et *Augustonemetum*; et Bibracte fut transportée à Autun, comme Gergovie à Clermont" (1876: 11).

De penibele lokalisatie van deze site onderzoekt Texier in zijn verhandeling, *La question de Gergovie: essai sur un problème de localisation* (1999). Twee plekken, beide in de nabijheid van Clermont-Ferrand (in de Auvergne, land van de Arverni), komen in aanmerking: 'le Plateau de Gergovie' en 'les Côtes de Clermont'¹⁶⁴. Het lijkt op het eerste zicht een banale kwestie¹⁶⁵ om het slagveld een paar kilometer noord- of zuidwaarts te verschuiven, toch tonen de talrijke wetenschappelijke referenties en dit volume zelf (met zijn 400 pagina's) aan dat het een onderwerp is dat op veel belangstelling kan rekenen als een "élément constitutif de notre imaginaire national" (Texier, 1999: 8), aangezien de Galliërs er hun enige grote overwinning op Caesar thuishaalden. Van humanisten, bestuurslieden en folkloristen doorheen de eeuwen tot 19e- en 20e-eeuwse wetenschappers en archeologen, allen bogen ze zich over de kwestie. Eeuwenlang leek de lokalisatie echter een beklonken zaak. Gedurende de Middeleeuwen geloofde men dat Clarus Mons (Clermont) – via het Romeinse Augustonemetum – uit de assen van Gergovia was herrezen, een zienswijze die onverdedigbaar bleek¹⁶⁶ (ibid: 231-232). De vraag stelt zich dan wat Gergovia was, Caesar noemt het "urbs" of "oppidum", handelt het hier misschien om de naam van een toevluchtsoord, een veilige burcht of eerder een generische benaming¹⁶⁷ voor zo'n constructie (ibid: 114). Een ommekeer komt er met Gabriele Simeoni, Florentijns humanist aan het begin van de 16^e eeuw, wiens precieze lokalisering wijdverspreid geraakt, met name door Ortelius. Deze treft de plaatsnaam 'Gergoye' aan (die tevens als 'Gergoia' en 'Girgoia' in akten vanaf de 10^e eeuw opduikt), een etymologisch verdedigbare evolutie vanuit Gergovia. Het is door zijn toedoen dat deze voortaan aanvaarde site de naam 'Plateau de Gergovie' ging dragen, een benaming die dus an sich geen bewijskracht heeft. Weerom onder Napoleon III vindt men hiervoor schijnbaar archeologisch bewijs, het nabijgelegen dorpje Merdogne heet sindsdien (1865) dan ook Gergovie (ibid: 12-15; 35-45). Problematisering van deze these komt er pas in de 20^e eeuw met een theorie van Maurice Busset (in 1932) en opgravingen van Paul Eychart (in 1960) die deze lijken te bevestigen, beiden kunstschilders. Het is die lokalisering, 'les Côtes de Clermont', die het pleit zal winnen in Texiers minutieuze analyse van de landschaps- en strijddetails die de onmogelijkheid van de toponymisch aantrekkelijke optie aantoonde en de perfecte conformiteit met Caesars relaas van de andere optie, die van de naam evenwel geen sporen draagt.

¹⁶⁴ Dat de publicatie er gekomen is in samenwerking met 'la ville de Clermont-Ferrand' zal niet verbazen. De samenwerking met *l'Association pour la Défense du Vrai Site de Gergovie* (i.e. 'les Côtes de Clermont') lijkt op het eerste gezicht de objectieve wetenschappelijkheid te schaden. Gezien de scepsis en onderzoekende geest van het werk lijkt het ons waarschijnlijker dat deze er gekomen is toen de wetenschappelijke these van Texier bleek aan te sluiten bij de overtuiging van deze vereniging. Op vandaag werken zij, samen met andere verenigingen en instanties, nog steeds mee aan de conservatie en exploitatie van "le vrai site" (<http://www.gergovie.fr>).

¹⁶⁵ Texier illustreert dit met een citaat van een grote Auvergnat, schrijver Henri Pourrat (1887-1959): "Que nous fait après tout que Gergovie soit au sud ou soit au nord de Clermont?" (Texier, 1999: 363).

¹⁶⁶ Strabo onderscheidde duidelijk twee steden, Nemossos (*Augusto-Nemetum*) en Gergovia, een ietwat verwarrende situatie die vele intellectuele lieden trachtten te verklaren. Daarbij was de algemene tendens Gergovia te beschouwen als het oude, hoger gelegen fort van de grote stad (Texier, 1999: 231-232). Ook archeologisch en topografisch bleken de twee steden onmogelijk vereenzelvd te kunnen worden (ibid: 11).

¹⁶⁷ Net als bij Aduatuca stelt zich namelijk het probleem van meerdere Gergovia's: Gergovia Boiorum en Gergovia Arvernorum. Door dubbelzinnige lezingen van Caesars partikels meent men soms te kunnen besluiten dat er geen Gergovia was bij de Arverni maar dat Vercingetorix gestreden zou hebben bij de stad van de Boii. Texier wijst elke lokalisering buiten de Auvergne echter krachtig af (ibid: 48-49).

In haar artikel *Gergovie, un "haut lieu" de la France?* (2003) bespreekt Ehrard het nationalistisch gebruik¹⁶⁸ van dit antieke slagveld in de propaganda van het Vichyregime, ironisch genoeg op de 'foute' site te Merdogne-Gergovie. Door selectief gebruik te maken van het nationaal verleden zochten de nieuwe bestuurders van het 'vrije Frankrijk' bevestiging voor hun politiek. Het pantheon van 'grands hommes' begint bij Vercingetorix en eindigt steevast met Pétain zelf, bij wijze van "jeu de la réincarnation héroïque" (Ehrard, 2003: 133-134)¹⁶⁹. Het uitgestrekte 'Plateau de Gergovie' vormt de uitgelezen plek, zowel praktisch als symbolisch¹⁷⁰, voor een grote nationalistische manifestatie ter ere van de tweede verjaardag van het *Légion française des combattants*¹⁷¹ in 1942. Daar, bij de wieg des vaderlands¹⁷², viert men de stokoude oorlogsheld Pétain en zijn Franse staat,

"vingt siècles après l'éveil du sentiment national en Gaule, au lieu même où l'âme française connut sa première gloire" (citaat uit de toenmalige toespraak, *ibid*: 136).

Met patriottische symboliek wordt tevens "l'Unité de la France"¹⁷³ benadrukt, van alle uithoeken van het land bracht men aarde tot op de historische hoogvlakte waar deze allemaal werd verenigd. De vraag is dan hoe Vercingetorix in dit plaatje past (*ibid*: 139-142). Subtiel wordt de overwinnaar van Gergovia naar de achtergrond verschoven, Pétain vermeldt hem niet. Ook Vercingetorix' tegenstanders, de Romeinen, worden in alle talen doodgezwegen. Zijn beeld in Clermont-Ferrand¹⁷⁴ met opschrift "j'ai pris les armes pour la liberté de tous" stamt uit een heel andere republikeinse context, een associatie die anno 1942 wringt. De heidense vrijheidsstrijder die het ultieme offer bracht, botst ideologisch met het centrale katholicisme en de nuchtere, opportunistische collaboratie in Vichy; al durft men de parallel met Pétain wel te maken ("le maréchal Pétain a pris le pouvoir pour le salut de tous"). Als de Arverner verschijnt is het als unificerende kracht, die faalde door Gallische verdeeldheid, met als programmatische boodschap aan de Fransen om zich na het recente trauma achter Pétain te verenigen en de grote nationale eenheid te verwezenlijken¹⁷⁵. Ehrard (*ibid*:141) merkt fijntjes op dat de site van Alesia geschikter was geweest, als de plek van een "heureuse défaite" (die namelijk het begin betekende van de bloeiende Gallo-Romeinse beschaving). Evenzo had de nederlaag van 1940 in de retoriek van Vichy het "ancien régime néfaste" buiten spel gezet en de deuren geopend voor de heilzame "révolution nationale". De overgave van Vercingetorix voor zijn volk rijmt – beter dan de overwinning bij Gergovia – met Frankrijks capitulatie onder Pétain, maar een dergelijke boodschap was niet wenselijk in de militaristische propaganda en over Alesia rept men dus met geen woord.

¹⁶⁸ In haar eigen woorden "l'instrumentalisation de l'Antiquité nationale". Ze focust daarbij voor een groot deel op de receptie van deze propagandistische evenementen, qua inhoud en ideologie, in de toenmalige pers.

¹⁶⁹ Allemaal in het teken van de (indertijd volkomen fictieve) Franse eenheid: van "la Gaule prenant conscience de son unité à l'appel de Vercingétorix" naar de unificerende strijdkreten van Jeanne d'Arc tot de eigentijdse grootsheid van 'le Maréchal'.

¹⁷⁰ "Gergovie a le mérite d'être connu de tous les français", ook ver buiten de Auvergne (waar, zoals we reeds zagen, publicaties van lokale onderzoekers over de site en haar geschiedenis in overvloed verschenen) getuige een anekdote over Edmond Giscard d'Estaing, vader van de oud-president, die hetzelfde jaar (1942) de zetel van zijn bedrijf in Parijs opluistert met twee grote schilderijen, van het Île de la Cité en van het Plateau de Gergovie: "lieu de la première victoire française" (Ehrard, 2003: 134-135).

¹⁷¹ Deze militaristische creatie van Pétain (1856-1951), in feite een grootschalige oud-strijdersvereniging, speelde een centrale rol in de natievorming, "avec pour mission de régénérer la Nation, par la vertu de l'exemple du sacrifice de 1914-1918".

¹⁷² Voor het idee van een 'patrie gauloise' putten de nationalisten uit het werk van Camille Jullian dat verderop besproken zal worden (*ibid*: 137).

¹⁷³ Een politieke eenheid, met inbegrip van koloniën, en een spirituele, christelijke, eenheid.

¹⁷⁴ Geïnaugureerd in 1903, van de hand van Auguste Bartholdi (die internationale faam genoot door het Vrijheidsstandbeeld), voor een recente foto zie de foto in Addendum II.

¹⁷⁵ "Notre défaite est venue de nos relâchements" waren de woorden van Pétain in juni 1940 (*ibid*: 142).

Ook de dag van vandaag blijft het 'Plateau de Gergovie' een plek met bijzondere nationale betekenis¹⁷⁶ waar jaarlijks hulde wordt gebracht, niet aan het Vichyregime, maar aan "la Résistance" (ibid: 143).

3.2.3. Alesia

Het tot de verbeelding sprekende, om niet te zeggen megalomane, beleg van Alesia (52 v.C.) is waarschijnlijk het bekendste van Caesars militaire exploitaties in Gallië. De facto luidt deze nederlaag voor de vereende Gallische strijdmacht en de overgave van hun bezielende leider Vercingetorix het einde van de Gallische Oorlogen in. Het is een breekpunt na een jarenlange¹⁷⁷ verzetsstrijd, in zijn politieke analyse beschrijft Ternes (1986: 39) Alesia als een zware nederlaag voor de reactionair traditionalistische vleugel binnen Gallië en bijgevolg een fatale inhuldiging van de pro-Romeinse koers die al jarenlang bepleit werd door o.a. de befaamde druide Diviciacus. De pijnlijke afgang van het laatste grote verzet¹⁷⁸, een jaar later bij Uxellodunum, bevestigt dit slechts. De Franse geschiedschrijving heeft vaak gesproken over "une défaite créatrice" die de deur heeft opgezet voor de welkome Romeinse beschaving. Deze, dankzij Vercingetorix' heldhaftige overgave, eervolle nederlaag is noodzakelijk gebleken voor de ontwikkeling van Gallië¹⁷⁹. Dapper en groots als ze mochten zijn, de Galliërs waren tevens ruwe heidenen¹⁸⁰ met een grote onderlinge verdeeldheid, zaken waar men niet blind voor was (Amalvi, 1988: 60-62).

Met talloze claims en publicaties is het topografisch debat rond Alesia erg geanimeerd. Eeuwenlang stelde echter niemand in vraag dat het ging om Alise-Sainte-Reine in Bourgondië. Deze plek was al vroeg een populair bedevaartsoord door de martelarendood die de Heilige Regina er in de 3e eeuw stierf. Vanaf de 9e eeuw gaat men tevens de associatie met de Gallische vrijheidsstrijd maken (Meijer, 2004: 94). Het is pas wanneer in de 19e eeuw de keltomanie losbarst dat men dit in vraag gaat stellen en andere mogelijkheden worden geopend zoals Alaise-Éternoz in de Jura, Alise-Izernore (nabij de grens met Genève) of Novalaise in de Savoie¹⁸¹. Dat de archeologische inspanningen¹⁸² onder Napoleon III beslissend zijn geweest zal nauwelijks verbazen: Alise-Sainte-Reine geldt als de echte site¹⁸³. Daarmee was echter het laatste woord niet gezegd, opgravingen en hypothesen volgden elkaar gedurende de hele 20e eeuw op om uit te monden op het heftig gemediatiseerd debat van de laatste jaren. Hierin staan verdedigers van de traditionele locatie tegenover de voorvechters van Chaux-des-

¹⁷⁶ Vlakbij is ook een museum, *La Maison de Gergovie*, waar Vercingetorix en de lokale archeologie aan bod komen (<http://www.ot-gergovie.fr/>) en waar men er, wars van Texiers these, niet aan denkt de claim op Gergovia te laten varen (cf. *L'Association du Site de Gergovie* (<http://www.gergovie.net/>), de polemische houding van de eerder vernoemde *Association pour la Défense du Vrai Site de Gergovie* mag duidelijk zijn).

¹⁷⁷ Voor Ternes (1986: 39) is de voorstelling van 52 v.C. als "das Jahr des allgemeinen Aufstandes in Gallien" dan ook een onterechte simplificatie. Hij wijst op de aanhoudende onrusten in de Gallische gebieden die de brandstof leveren voor nieuwe campagnes: nu eens geven de Belgae Caesar aanleiding tot represailles, dan de Usipetes weer enzovoort.

¹⁷⁸ Onder de leiding van Lucterios van de Cadurci en Drapès van de Senoni. Dit laatste volk gaf zijn naam aan Sens (hun antieke hoofdstuk Agendicum) waar een *Rue Drapès* en *Place Drapès* het statige stadhuis omsluiten, samen met de *Rue de la République* en *Rue de Brennus* (de Senoon die eeuwen vroeger de jonge Romeinse Republiek vernederd had).

¹⁷⁹ In de kolonialistische retoriek maakt men ook gebruik van dit beeld, waarbij de Fransen in Afrika beschaving en cultuur brengen aan volkeren "sauvages comme les Gaulois" (Amalvi, 1988: 62).

¹⁸⁰ In een schoolboek uit het interbellum staat alzo te lezen: "Nos ancêtres les Gaulois étaient donc de pauvres malheureux parce qu'ils ne connaissaient pas, comme nous, le Bon Dieu" (Guillemin, 1934: 9).

¹⁸¹ Enkele belangrijke werken in dit licht: Ernest Desjardins, *Alésia* (Paris: Didier, 1859), dat tevens een uitgave is van de aantekeningen van Napoleon (I) Bonaparte bij zijn Caesarlektuur; Alphonse Delacroix, *Alaise et Séquanie* (Besançon: A. Varigault, 1860), waarbij opgemerkt mag worden dat de site van Alaise toevallig vlakbij Besançon (de oude hoofdplaats van de Sequani, Vesontio) gelegen is; Victor Révillout, *Alaise, Alise: ni l'une ni l'autre ne peut être Alésia. Études Critiques d'Histoire et de Topographie* (Paris: A. Durand, 1856); Jacques Maissiat, *Jules César en Gaule* (Paris: J. Hetzel, 1865).

¹⁸² Geleid door generaal Eugène Stoffel die naast militaire voornamelijk archeologische dienst mocht verrichten onder Napoleon III.

¹⁸³ Men kan er op vandaag dan ook een groot museum met archeologisch park bezoeken (<http://www.alesia.com/>).

Crotenay in de Jura, naar de these van de bekende archeoloog André Berthier (1907-2000)¹⁸⁴. Met oudhistorica Danielle Porte¹⁸⁵ en schrijver-journalist Franck Ferrand¹⁸⁶ in de frontlinie trachten ze "les prétendus détenteurs du savoir"¹⁸⁷ te bestrijden en "la vérité historique" aan het licht te brengen (Ferrand, 2014). De academische wereld reageerde telkens vol verbijstering op deze oorlogsverklaringen, waarvan in verschillende collectieve verklaringen het ongefundeerd karakter en de onwetenschappelijke bluf uit de doeken werd gedaan. Op 20 oktober 2016 verscheen een welonderbouwde argumentering, voor Alise-Sainte-Reine en tegen Chaux-des-Crotenay, door 25 onderzoekers onderschreven, waarmee zij hopen "un débat parfaitement vain et exaspérant pour la communauté archéologique française" te kunnen afsluiten (Jimenez, 2016).

3.3. *Camille Jullian*

Met de grote bloeiperiode van deze Gallische ideologie, in wetenschap en kunsten, ontstaat geleidelijk ook een publiek debat (Duval, 1979: 12-13). Aanvankelijk waren het voornamelijk Duitse historici (zoals Theodor Mommsen) die kritiek leverden, terwijl de populariteit in Frankrijk ongecontesteerd bleef. Later groeide ook in l'Hexagone de oppositie tussen een meer kritisch-problematiserende strekking en een lovend-apologetische strekking, het is binnen deze tweede dat we Camille Jullian (1859-1933) moeten plaatsen. Jullian is een gevierd historicus voor zijn uitgebreid onderzoek naar het oude Gallië, met zijn literaire aanleg en rijke documentatie geldt hij als "spécialiste de la vulgarisation scientifique" (Røsvik, 2008: 19-20). Patriotisme, psychologische analyse en idealisme kenmerken zijn oeuvre. Het werk dat ons hier aanbelangt, *Vercingétorix* (1901), is een monument in de traditie rond de betreffende nationale held. Vertrouwend op Caesar als enige primaire bron heeft Jullian zijn onderwerp volledig uitgespit. Zijn heruitgever Duval (1979: 14) wijst evenwel op het ontbreken van archeologische documentatie en verwijt hem een al te flatterend beeld te schetsen.

Tijdens de lectuur viel ons meteen de zin voor detail op, in beeldende en klare taal worden alle aspecten van de historie geanalyseerd, al is de idealistische, heroïserende en nationalistische ondertoon evident. Jullian weet de geschiedenis te brengen als een groot geanimeerd verhaal, waarbij men zich soms durft afvragen in hoeverre francocentrische sympathieën en romantiserende denkbeelden hebben bijgedragen¹⁸⁸. Aan de hand van nobele vergelijkingen, lijkt de auteur ook de Gallische cultuur meer aanzien te willen verlenen:

"[...] une fédération de peuplades gauloises sous le principat de l'une d'elles, comme la ligue latine à l'âge des Tarquins ou les alliances grecques des temps troyens" (Jullian, 1979: 30).

Het Franse unitarisme en patriotisme worden ook anachronistisch teruggeprojecteerd op de Galliërs:

"[Ils] rêvaient d'une patrie collective, d'une grande Gaule, libre et fédérée" (ibid: 99).

¹⁸⁴ Naast talrijke artikels heeft hij dit vooral samengevat in zijn monografieën: André Berthier, *Bilan de vingt années de recherche archéologique sur le site jurassien présumé d'Alésia (1963-1983)*, Les Annales d'Alésia, 1 (Lons-le-Saunier: Association Lemme et Saine d'Intérêt Archéologique (A.L.E.S.I.A.), 1984) ; André Berthier - André Wartelle, *Alésia* (Paris: Nouvelles Éditions Latines, 1990).

¹⁸⁵ Haar werk *Alésia : la supercherie dévoilée* (Paris: Pygmalion, 2014) sloeg in als een bom onder Franse geschiedkundigen en archeologen.

¹⁸⁶ In zijn vulgariserend boek *L'histoire interdite, révélations sur l'Histoire de France* (Paris: Tallandier, 2008) brengt hij vijf grote onderwerpen uit de nationale geschiedenis aan bod. Het eerste is niet toevallig Alesia, naast een verwerping van de officiële site en de gesubsidieerde promotie ervan lanceert hij ook een warme oproep om aandacht voor Chaux-des-Crotenay.

¹⁸⁷ Jimenez (2016) citeert ook Ferrands uitlatingen over academici "depuis longtemps discrédités par plus d'un demi-siècle d'occultation systématique et de refus des évidences...".

¹⁸⁸ Een stelling als "en 125 avant notre ère, l'empire celtique était le plus brillant de l'Occident barbare" (Jullian, 1979: 44) doet toch enige empirische wenkbrouwen fronsen.

Dat de vertelling bij momenten dramatisch kan worden genoemd, mag blijken uit:

"Mais Vercingétorix retrouvait dans ces moments de danger, les décisions rapides et sûres qui faisaient alors de lui l'égal de César" (ibid: 236).

In zijn slothoofdstuk, *L'œuvre et le caractère de Vercingétorix* (ibid: 288-305), voegt Jullian aan lof en rechtvaardiging tevens een doortastende psychologie toe, een nationale held wordt hier gevierd:

"Mélange d'entraîn et de méthode, de verve et de calcul, l'intelligence de Vercingétorix était de celles qui font les grands manieurs d'hommes: je ne doute pas qu'elle ne fût de taille à organiser un empire aussi bien qu' à sauver une nation" (ibid: 291).

3.4. Antecedenten

Tot nu toe lag de nadruk voornamelijk op 19e en 20e-eeuwse accaparaties van de inhoud van Caesars *De Bello Gallico* voor Fransnationalistische doeleinden, er zijn echter ook heel wat antecedenten voor dit 'Gallisch nationalisme' in voorgaande eeuwen. Anders dan bijvoorbeeld Duitsland (zie onder 5) of Italië kent Frankrijk een lange geschiedenis als eenheidsstaat, als christelijk koninkrijk. Naast grote crises (Honderdjarige Oorlog, godsdienstoorlogen...) kent ze ook grote gloriemomenten (Jeanne d'Arc) en -perioden (Louis XIV). Er ontwikkelt zich dus in Frankrijk al veel vroeger een breed gedragen patriotisme en in die nationalistische ideologieën doorheen de eeuwen duikt ook Caesar¹⁸⁹ al wel eens op. De woorden van Kraus zijn in dit opzicht tekenend:

"unsurprisingly, most of the preservation of the *Bellum Gallicum* is owed to French copyists – a French interest in the history of Gaul that continues" (Kraus, 2009: 174).

Zoals we eerder al zagen was het traditionele beeld er één van Frankische voorvaderen, geleidelijk groeit echter belangstelling voor een 'Gallische' afstamming (Clark, 2009: 362). In de 15e eeuw duiken pseudo-genealogische documenten op die de voorvaderen van de Merovingers (waarvan ook de Capetingers en de regerende Valois afstammen) terugvoeren op de Gallische vorsten, waaronder Vercingetorix (Duval, 1979: 8). Niet toevallig tijdens de Renaissance beginnen de Fransen naar hun antieke wortels terug te grijpen en gaat men het 16e-eeuwse Frankrijk spiegelen aan Caesars Gallië. Étienne Pasquier (1529-1615) brak in zijn veelvuldig aangevuld en heruitgegeven levenswerk, *Recherches de la France*, een lans voor een waardigere status voor "les ancêtres gaulois" (Clark, 2009: 364). Met de sterke focus op de Grieks-Romeinse Oudheid bleef het echter een marginaal debat. Deze relatieve stilte werd van tijd tot tijd doorbroken, denken we maar aan *Histoire de la monarchie française* (1686) van Guillaume Marcel, diplomaat onder Louis XIV, waarin veel aandacht uitgaat naar de Galliërs en Vercingetorix (Duval, 1979: 8). Een eeuw eerder had Jean Villevault uit Clermont (hoofdstad van de Auvergne, 'het land van de Arverni') Vercingetorix al opgevist als grote held met het patriottische *Discours mémorable du siège mis par César devant Gergovie ancienne et jadis principale ville d'Auvergne et de la mort de Vercingétorix, roy des Auvergnats et général sur toutes les armées gauloises* (1589) waarvan de titel boekdelen spreekt. Zijn enthousiasme¹⁹⁰ is karakteristiek

¹⁸⁹ François Desmoulins de Rochefort (Molinus), de aalmoezenier van koning François I, wijdt aan zijn vorst een dialoogbewerking van Caesar waarin hij Fransnationalistische thema's verwerkt. Zo zou het, in de mond van (een wel erg profetische) Caesar, niet aan de Germanen zijn om een christelijk keizer aan te stellen, die macht ligt bij Christus zelf en François I lijkt de beste keus (Clark, 2009: 360).

¹⁹⁰ Heel anders klonk het bij de contemporaine essayist Montaigne – ook een lezer van Caesar – die Vercingetorix beoordeelde als een slechte strateeg (Meijer, 2004: 95). In verschillende artikels wordt de relatie tussen Caesar en Montaigne

voor de haast hagiografische traditie in de Auvergne rond hun heroïsche streekgenoot, een grote populariteit die echter beperkt blijft tot de streek evenals het succes van de ermee samenhangende literatuur (Meijer, 2004: 95-96).

Net als in de voorgaande eeuwen had Caesar ook tijdens de Verlichting een bijzondere plaats in de nationale Franse geschiedenis als heroïsche cultuurbrenger bij de Galliërs, al bleef de discussie over zijn dictatuur¹⁹¹ de gemoederen verhitten (Biskup, 2009: 403). Met de Caesarfiguur blijft men schermen tijdens de machtsstrubbelingen van het Ancien régime. Aan het begin van de 19e eeuw gaat de vergelijking met Frankrijks eigen 'imperator' Napoleon primeren (ibid: 408). Naast lof had de grote keizer echter ook kritiek op zijn geëerde voorganger, met name op de wreedheid van de Romein (Pucci, 2007: 190). Van dit soort 'nationalisme césarien' – waarin voornamelijk Caesar zelf, als groot generaal, heerser, keizer etc. centraal stond – komt het dan onder en mede dankzij Napoleons gelijknamige neef tot het eigenlijke, gepopulariseerde 'nationalisme gaulois' (cf. 3.1-3.3).

3.4.1. 'Li Fet des Romains'

Met Jeannette Beer en haar artikel, *French Nationalism Under Philip Augustus: An Unexpected Source* (1974), gaan we bijna zeven eeuwen terug in de tijd om zelfs daar al indicaties van een zekere 'Gallisch nationalistische' ideologie aan te treffen. Het werk waarover het hier handelt, de anonieme *Li Fet des Romains*, verscheen aan de vooravond van de Slag bij Bouvines (1214)¹⁹² en bundelt vertaalde teksten van Caesar, Sallustius, Suetonius en Lucanus over die eerste. Naast de – in de Middeleeuwen onvermijdelijke – moraliserende inslag heeft deze compilatie ook een politiek-propagandistische functie, getuige "the intensity of its nationalistic pride and anti-German sentiment" (Beer, 1974: 58). Het gelegde verband tussen Julius Caesar en de Capetinger Philippe Auguste en het "Gallic nationalism" zijn zonder meer opzienbarend in een tijd waarin aandacht voor antieke onderwerpen zich veelal beperkte tot Alexander-, Eneas-, Thebe- en Trojeromans.

De anonieme auteur heeft *De Bello Gallico* handig geactualiseerd waarbij Gallische steden en stammen door contemporaine equivalenten worden vervangen en romanocentrische justificaties en concepten als "transalpina" en "cisalpina" verdwijnen. De term "barbari" ondergaat hetzelfde lot¹⁹³. Deze 'vertaling' gaat gepaard met een anachronistisch idee van eenheid en nationalisme: in de openingszin geen sprake van drie delen maar slechts "France estoit molt granz au tens Juilles Cesar" (ibid: 59). Deze vervorming komt de imperialistische politiek¹⁹⁴ van de Capetingers goed uit. Verder poetst hij consequent het blazoen van de Galliërs op: onbetrouwbaarheid, barbarij en nederlagen worden gefilterd of verdraaid, terwijl de krijgslust¹⁹⁵ wordt uitvergroot en er ook extra lofzangen bijkomen. Terwijl "France" overdreven positief uit de verf komt, moeten de Germaanse 'lafaards' en

verder geanalyseerd: Louisa Mackenzie, 'Imitation Gone Wrong : the "Pestilentially Ambitious" Figure of Julius Caesar in Michel de Montaigne's *Essais*', in: Maria Wyke (ed.), *Julius Caesar in Western Culture* (Oxford: Blackwell, 2007), pp. 131-147 ; Raymond Chevallier, 'Montaigne lecteur et juge de César', in: Raymond Chevallier (ed.), *Présence de César* (Paris: Les Belles Lettres, 1985), pp. 91-107.

¹⁹¹ Montesquieu staat afkeurend tegenover Caesars usurpatie, terwijl Voltaire hem als verlicht despoot beschouwt (Biskup, 2009: 403). Dit spiegelt de Caesargerelateerde discussies in het Italiaans humanisme: lovend in het kader van de monarchale idealen bij o.a. de d'Estes en Gonzaga's, veroordelend bij republikeinsgezinde Florentijnen als Coluccio Salutati en Poggio Bracciolini (McLaughlin, 2009: 340-345).

¹⁹² Deze slag nabij Rijsel op 27 juli 1214 betekende een beslissende overwinning voor Frankrijk op Engeland, het Roomse Rijk, Vlaanderen en Boulogne in de slepende oorlog die vooral gericht was op het teruggedrijven van de Engelse bezittingen op Franse bodem (toebehorend aan de Angevijnse dynastie van de Plantagenets).

¹⁹³ Het woord blijft wel behouden voor andere volkeren zoals de Germanen of – ironisch genoeg – de Grieken. Dit laatste heeft te maken met de context van de recente Vierde Kruistocht (Beer, 1974: 61-62).

¹⁹⁴ "Philip Augustus' dreams of a larger, unified France" (ibid: 59).

¹⁹⁵ Merk op dat in zijn conceptualisering van militaire aangelegenheden de auteur in feite het middeleeuws ridderkader op de Galliërs projecteert (ibid: 62).

'trouweloze' Normandiërs¹⁹⁶ het ontgelden, "evidence of pre-Bouvines nationalistic hatred" (ibid: 64). Het naar zijn hand zetten van de geschiedenis (iets wat zijn bronauteur overigens ook deed) is tevens evident in het overbenadrukken van de samenwerking tussen Caesar en de Galliërs, de oorlogsbeschrijving als een epische strijd tussen twee kampen die aan elkaar gewaagd waren en politieke omkeringen in de richting van Gallische onafhankelijkheid.

Opvallend is dat figuren die veel later pas nationale helden zouden worden, ook in dit 13e-eeuws geschrift al in de schijnwerpers worden geplaatst. Simpele personages uit Caesars campagneverslag worden epische krijgshelden in de trant van de 'chansons de geste'. Vercingetorix¹⁹⁷ maar ook Dumnorix, Indutiomarus de Trevier, Correus de Bellovaak en Drapès de Senoon vormen het onderwerp van een dramatiserende en heroïserende herschrijving waarbij scènes met veel fantasie worden uitgeschreven¹⁹⁸ of zelfs volledig uitgevonden. Een cruciaal voorbeeld van dit laatste is de fictieve gevangenschap van Caesar die zich evenwel zodanig "cortoisement" gedraagt jegens "les princes de France" dat zij zich eervol onder zijn heerschappij besluiten te plaatsen: een erg ridderlijke scène waarbij militaire onderwerping plaats maakt voor een hoofse overeenkomst "and French honor remained intact" (Beer, 1974: 69).

3.4.2. Laatmiddeleeuwse Franse Caesarvertalingen

McLaughlin (2009: 352) wijst op het grote aantal Franse vertalingen, waarvan sommigen verrassend vroeg. Het zijn uitgerekend die oudste vertalingen, of eerder bewerkingen, die het onderwerp vormen van *Les traductions de la "Guerre des Gaules" et le sentiment national au Moyen Âge* (1977) van Schmidt-Chazan. Naast het 13^e-eeuwse document waar de voorgaande paragraaf reeds over handelde, bespreekt ze tevens de vertalingen van Jean du Chesne (1472, voor Karel de Stoute) en Robert Gaguin (1485, voor Charles VIII). Alle drie waren ze politiek geëngageerd en nationalistisch in hun opzet.

Li Fet des Romains genoot groot en langdurig succes. Twee en een halve eeuw later voer de Bourgondische hertog Karel echter een anti-Franse koers en daarvan getuigt een heuse "courant littéraire antifrançais" (Schmidt-Chazan, 1977: 401), waaronder het werk dat hij opdroeg aan Jean du Chesne uit Rijsel. Deze schrijver omkaderde zijn vertaling van *De Bello Gallico* met twee boeken over de voorgeschiedenis en de nasleep om zo Caesars hele leven te omvatten. De vooropgestelde trouw aan het antieke origineel maakt al snel plaats voor aanvullingen, weglatingen en aanpassingen allerhande waarbij de vertaling zich ontpopt tot vorstenspiegel voor Karel. Daarnaast is ook de politieke inslag onmiskenbaar, "la Gaule" – nooit "France" zoals in *Li Fet des Romains* – en "les Gaulois" staan lijnrecht tegenover "nous, les Belges" (ibid: 398). De grenzen van dit "partie belgienne" geven een voorafspiegeling van – en tegelijk rechtvaardiging voor – Karels gedroomde Bourgondische staat, eerder dan een weergave van de realiteit van Caesar. Hier zijn het de Belgische stammen die ten hemel worden geprezen en eigentijdse vijandschappen worden weerom teruggeprojecteerd. Spanningen met de kleine vrijstaten 'Doornik en het Doornikse' en het 'Land van Luik' en met Kamerijk (gebied van het Heilige Roomse Rijk) resulteren in tirades aan het adres van respectievelijk

¹⁹⁶ Naast Normandiërs kunnen ook Auvergnats en Bourgondiërs op weinig sympathie rekenen. Dit had te maken met politieke spanningen in contemporain Frankrijk tussen de royalistische en anglofiële strekkingen (Schmidt-Chazan, 1977: 395).

¹⁹⁷ Schmidt-Chazan (1977: 392-394) interpreteert de Vercingetorixfiguur in *Li Fet des Romains* anders dan Beer. In haar ogen blijft het een vrij negatief beeld (versterkt door de nationaliteit van Vercingetorix als Auvergnat) dat nog veraf staat van de held van de 19e eeuw, anders dan Drapès die de grote held is in de verzonden campagne waarbij Caesar wordt gevangen gezet. Een eigenaardig detail is dat dit Gallisch stamhoofd ook in verband wordt gebracht met de Arthuriaanse verhaalstof, die vanaf eind 12e eeuw een bijzonder grote populariteit genoot. "C'est en lui, bien plus qu'en Vercingetorix, que l'auteur a projeté l'image idéalisée des Français" (ibid: 394).

¹⁹⁸ "The translator judiciously selects those passages with high dramatic potential and rewrites them in direct speech" (Beer, 1974: 68).

de Nerviërs, de Eburones en de Aduatuci. Verder staan uiteraard ook de "Gaulois", voorvaderen van "ce meisme peuple à nous tant ennemi" (ibid: 401), in een negatief daglicht, met slechts een nederige rol voor Vercingetorix. Door deze wel erg sterke politieke oriëntatie kende het werk vrij weinig verspreiding en succes.

Een heel andere toon kenmerkt *Les Commentaires de César sur le fait de la conquête du pays de Gaule*, door de humanist Robert Gaguin¹⁹⁹ aan de Franse koning aangeboden, "servant à la gloire du pays de Gaule et de vostre royaume" (Schmidt-Chazan, 1977: 403). Alvorens zijn eigen werk aan te vatten, had hij al een manuscript van *Li Fet des Romains* geannoteerd. Net als zijn voorganger beschouwt hij de Galliërs als de voorvaderen van de Fransen en hun perikelen als deel van de nationale geschiedenis. Anders dan die 13^e-eeuwse klerk en Jean du Chesne blijft deze erudiet veel dichter bij het origineel en zijn ingrepen zijn subtieler. Hij verbloemt de Gallische zwaktes, stuurt Caesars oordelen wat bij, voert de intensiteit van het verzet op en elimineert in zijn vertaling onder andere de term "barbari", zij het niet voor "les Germains/Allemands" die "sauvaige" heten te zijn. De lichtzinnigheid en wispelturigheid, met andere woorden de verdeeldheid van de Galliërs is echter een negatief punt waarop Gaguin wel hamert. Volgens Schmidt-Chazan (1977: 405) spiegelt de auteur met dit "défaut majeur" impliciet de verovering van Gallië door Caesar aan de (quasi-)verovering van Frankrijk door de Engelse koning Henry V aan het begin van de 15e eeuw, waarbij telkens onderlinge verdeeldheid hen de nek omdeed, en niet zozeer de vijand:

"Ces thèmes [...] permettent d'expliquer les défaites françaises sans remettre en cause la *fortitudo Francorum*" (ibid: 405).

Van deze beginstadiën van het Franse humanisme, gaan we nu meteen verder naar het einde van de 16e eeuw, wanneer antiquarisme de intellectuele wereld doordrongen heeft. Daarbinnen zullen we enkele eigen(aardig)heden van drie Franse Caesarcommentaren onderzoeken: ligt in het werk van geleerden uit de 16^e en 17^e eeuw ook reeds het sterke Franse chauvinisme verscholen?

¹⁹⁹ Gaguin was een vurig literair verdediger van zijn vaderland, met zijn grote koninklijke kroniek *Compendium de Francorum origine et gestis* (1500). Net als vele Franse humanisten wilde hij voor eens en altijd de gezaghebbende woorden van Petrarca weerleggen waarin die de Fransen laatdunkend had uitgemaakt voor barbaren (Schmidt-Chazan, 1977: 405). In haar studie (1996) over het Latijns proza van Gaguin heeft Sylvie Charrier het ook over Caesar als één van de bronteksten voor het *Compendium* en de context van Frans-Italiaanse rivaliteit, meerbepaald de 'Italiaanse oorlogen' die eind 15e eeuw waren uitgebroken. Daarnaast merkt ze ook op: "*Compendium de Francorum origine et gestis* est aussi un éloge de la nation dans son ensemble. Un *exterus calumniator* reprocha à Gaguin de traiter ses compatriotes avec trop de faveur" (Charrier, 1996: 530).

3.5. Sporen in de commentaren

3.5.1. Hotmanus

De Franse jurist François Hotman (1524-1590) – 'Franciscus Hotmanus iuris consultus' – staat vooral bekend om zijn rol als vooraanstaand protestants polemicus in de harde Franse godsdienstoorlogen, hetgeen meteen ook verklaart dat hij als balling in Zwitserland heeft gewoond en aldaar is gestorven. Hotman kwam uit een streng katholieke familie van Silezische afkomst die het gemaakt had in Parijs. Gezien deze ideologische en biografische achtergrond (Baird, 1896) valt te verwachten dat hij niet sterk Franspatriottisch uit de hoek zal komen in zijn *In C. Iulii Caesaris Commentarios de Bello Gallico et Civili Notae Renovatae* (1574). Die notities zijn mee opgenomen in de Frankfurter editie (1606) van Jungermann. In hoofdzaak houdt Hotman het dan ook bij feitelijke opmerkingen, verhelderingen, tekstuele verwijzingen en tekstkritische noten in een neutrale toon zonder de stof te willen opeisen of actualiseren. Als we een eerste persoon tegenkomen, is dat bijna altijd in de trant van "noster antiquus [manuscriptus]", "nostra coniectura", "ut credo", "obscurus mihi locus" en dergelijke meer.

Bij onze analyse mogen we echter Hotmans meest ophefmakende werk²⁰⁰ niet vergeten, *Franco-Gallia* (1573), waarin hij een anti-absolutistisch en representatief democratisch politiek programma uitwerkt. De titel van dit werk doet ons reeds enige antiek etnografische insteek vermoeden en hij historiseert zijn theorie inderdaad met politieke analyses van de pre-Romeinse Gallische bestuursvormen, de Romeinse onderdrukking en de bevrijding dankzij Overrijnse drukking²⁰¹ (Baird, 1896: 620). Het feit dat het daaropvolgend jaar zijn Caesarcommentaar verscheen, kan erop wijzen dat er wel eens meer politieke en etnografische agenda in verscholen zou kunnen gaan.

Over "solduriis" merkt hij op: "Vox Germanis et Gallis veteribus communis quae usque ad hanc diem a nostris retinetur"²⁰² (Jungermann, 1606: 354). De toevoeging van het adjectief "veteribus" en het bezittelijk "nostris" lijkt te impliceren dat deze *oude* volkeren nog bestaan in nieuwe hoedanigheden, namelijk *onze* Germanen en Galliërs: de Duitsers en de Fransen. En meer dan eens zal Hotman – als geboren en getogen Fransman (de verdere afkomst daargelaten), zoon van een Frans staatsman – het opnemen voor deze oude Galliërs. Wanneer Caesar spreekt over "infirmiorem Gallorum" zoekt hij een preciezer en minder minachtende lezing, die het idee van een algehele zwakheid probeert weg te poetsen: "infirmiorem passim pro levitate et perfidia usurpat"²⁰³ (ibid: 355). En Caesars woorden, "virtute belli omnibus gentibus praeferebantur"²⁰⁴ (DBG, V, 54) laat Hotman niet voorbijgaan zonder ze te herformuleren:

"Notandus locus. Galliorum gentem virtute belli gentibus omnibus praecelluisse"²⁰⁵ (ibid: 363).

Ondanks dit 'te noteren' feit, leert de geschiedenis dat Caesar de oorlog won, hetgeen Hotman verklaart aan de hand van een citaat uit Tacitus:

"Ita dum singuli pugnant, universi vincuntur. Itaque dum diuturnis civilibus bellis Galli inter se conflictati essent, Caesar hanc occupandae Galliae occasionem sumpsit"²⁰⁶ (ibid: 364).

²⁰⁰ Voor een moderne uitgave van dit werk, zie: Antoine Leca (ed.), *François Hotman "Franco-Gallia. Traduction française de 1574". Introduite et annotée* (Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1991).

²⁰¹ De extensie van de naam van de Franken naar heel Frankrijk hadden deze Germanen in Hotmans visie te danken aan hun essentiële rol in de bevrijding van Gallië, zoals de mensen van de Alpine regio Schwyz door eenzelfde bevrijdingsimpuls hun naam hebben gegeven aan wat voordien Helvetië heette (Baird, 1896: 620).

²⁰² "Een woord gemeenschappelijk aan de oude Germanen en Galliërs dat tot op deze dag door de onzen behouden wordt".

²⁰³ "Hij gebruikt van tijd tot tijd *zwakheid* in plaats van *lichtzinnigheid* en *trouweloosheid*".

²⁰⁴ "In oorlogsdeugd werden ze boven alle volkeren gesteld".

²⁰⁵ "Een passage om in te prenten. Het geslacht der Galliërs muntte in oorlogsdeugd uit boven alle volkeren".

Dat hij deze fatale zwakte van de Galliërs, hun onderlinge verdeeldheid en burgerwisten, niet probeert te verdonkeremen, kan gezien de sociomaatschappelijke context – twee jaar na de Bartholomeusnacht om slechts één voorbeeld te geven – nauwelijks verbazen. Maar ook andere elementen van de Gallische erfenis overleefden in 16e-eeuws Frankrijk, zo bijvoorbeeld de druiden (al blijft het vrij mysterieus wat we ons hierbij moeten voorstellen):

"Nonnulli eruditi viri observarunt veterem illam Gallorum consuetudinem etiamnunc multis Galliae locis retineri"²⁰⁷ (ibid: 365).

Topografie kon uiteraard niet ontbreken, de Gallische bolwerken van Caesars tijd bestaan voort in contemporaine Franse steden en dorpen:

"Noviodunum: non dubito esse vicum qui hodie appellatur Neuvy neque mihi displiceret hoc loco reponi Nevidunum"²⁰⁸ (ibid: 371).

"Avaricum esse quo Burges lingua Gallica dicimus"²⁰⁹ (ibid.).

In het eerste geval maakt Hotman een erg eigenaardige linguïstische Hineininterpretierung waarbij de Latijnse naam wordt aangepast op basis van de moderne Franse plaatsnaam. De tweede overeenkomst wordt vervolgens uitgebreid gelegitimeerd aan de hand van de overeenkomstige beschrijvingen, de nabijgelegen rivier ("Avaro", de Yèvre), de naam die uit het tweede element van "Avaricum Biturigum" gepuurd is en met het citeren van de gelijkkluidende conclusies van Gregorius van Tours en "Amonius Monachus"²¹⁰. Het feit dat Hotman, tot de escalatie van de godsdienstoorlogen (na de Bartholomeusnacht), jarenlang heeft gedoceed te Bourges kan de opvallende interesse op dit specifiek punt zeker mee helpen verklaren. Bij het begin van Aulus Hirtius' achtste boek komt Hotman nogmaals terug op het machtige Gallische volk in de streek van Bourges, de Bituriges (merk op dat trouwens ook Noviodunum een stad van de Bituriges was):

"Intellegi possit magnam admodum Biturigum potentiam fuisse, praesertim amplius XX opidis uno die incendio absumptis"²¹¹ (ibid: 394).

Maar Hotman blijft niet steken in regionalisme, hij neemt het op voor alle Galliërs bij de kwestie van het Grieks (*DBG*, V, 48) waarover na hem ook Dionies Vossius een uitgesproken mening had (cf. 2.3.1):

"Docet hic locus quam absurdum sit existimare Gallos Graeca lingua volgo usos esse. Sed tamen negare nonnullos litterarum studio deditos eius linguae peritos fuisse, aequè absurdum est"²¹² (ibid: 362).

²⁰⁶ "Zo worden ze, terwijl ze elk op zich aan het vechten zijn, allen tezamen overwonnen. Zo ook, terwijl de Galliërs onderling overhoop lagen met eindeloze burgeroorlogen, heeft Caesar die mogelijkheid om Gallië in te nemen gegrepen".

²⁰⁷ "Verscheidene geleerde lieden merken op dat zelfs nu nog die oude gewoonte van de Galliërs op vele plaatsen in Frankrijk in stand wordt gehouden".

²⁰⁸ "Noviodunum: ik twijfel niet dat dit het dorp is dat vandaag Neuvy genoemd wordt en het zou het me niet mishagen dat op die plek Nevidunum werd geplaatst". Dit dorpje in Loir-et-Cher (nabij Blois) ligt op 16km van Neung-sur-Beuvron waarmee Noviodunum Biturigum heden ten dage doorgaans wordt geïdentificeerd (Delétang, 1988: 194-195).

²⁰⁹ "Avaricum is wat wij in de Franse taal Bourges noemen".

²¹⁰ Deze wordt erg vaak geciteerd door Hotman als bron voor realia allerhande. Het gaat om de kroniekschrijver Aimoin (eind 10e eeuw, begin 11e eeuw), een benedictijnermonnik te Fleury-sur-Loire die naast geschriften over het leven en de orde van Sint-Benedictus vooral herinnerd wordt om zijn *Historia Francorum*: één van de eerste belangwekkende kronieken over de Franse (of eerder Frankische) geschiedenis (Molinier, 1901: I, 69).

²¹¹ "Dat de macht van de Bituriges zeer groot was geweest kan worden opgemaakt, in het bijzonder toen op één dag meer dan twintig versterkte steden van hen door brand zijn verteerd".

²¹² "Deze passage leert hoe dwaas het zou zijn te menen dat de Galliërs algemeen gebruik maakten van de Griekse taal. Maar het is toch even dwaas om te ontkennen dat sommigen, na zich aan de studie van de letteren te hebben gewijd, wel degelijk beslagen waren in die taal".

Ook wanneer Caesar spreekt over een 'tweede' Gallische opstand²¹³ moet hij dit lage cijfer even aankaarten, zo mak en onderdanig waren de Galliërs nu ook weer niet:

"Non numero et ordine sed eventu et successu. Nam multo plures Galliae motus et rebelliones fuerant"²¹⁴ (ibid: 391).

Maar de 'tweede' waar Caesar het hier over heeft, is uiteraard wel de grootste en uiteindelijk beslissende geweest, met de cataclysmische gebeurtenissen bij Alesia, machtige en grootse stad volgens Hotman:

"Alesiam fuisse totius Galliae metropolim et liberam ac sui iuris permansisse usque ad C. Caesarem a quo vi capta et in populi Romani potestatem redacta est"²¹⁵ (ibid: 392).

"Millia hominus octoginta delecta. Ex quo de opidi magnitudine existimari potest"²¹⁶ (ibid.).

Alvorens we ons echter al te ver laten meeslepen richting een geforceerd patriottische interpretatie, moeten we wijzen op wat Hotman te vertellen heeft over Vercingetorix' overgave. De latere vader des vaderlands krijgt hier niet echt een heroïsering, maar eerder een sceptische behandeling van wat over hem geschreven is. Al kunnen we eventueel opmerken dat het wel Plutarchus' vernederend relaas is (Vercingetorix die zich overgeeft en prosterneert) dat als "fabulas" van de hand wordt gedaan:

"Plutarchus [...] scribit enim Vercingetorigem armis pulcherrime indutum, equo ornato vectum, ter circum Caesaris tribunal obequitasse deinde proiectis armis Caesari ad pedes procubuisse. Sed ecce alias rursus fabulas. Nam Dio scribit Vercingetorigem nullo antea misso internuntio repente ad Caesarem venisse multoque illo inopinato adventu perturbatus fuisse. Addit autem illum a Caesare in triumphum ductum et necatum"²¹⁷ (ibid: 394).

Hotmans nawoord aan de lezer (ibid: 382²¹⁸) is nog interessant, hij geeft te kennen gevoelig te zijn voor de etno- en geografische overlap tussen heden en verleden al heeft hij dit grotendeels – met uitzondering van de bovenvermelde, significatieve, voorbeelden – uit zijn notae geweerd.

"Non sum nescius, Lector, operam me iuventuti perutilem navaturam fuisse si nomina gentium, regionum, urbium ac locorum quibus his in libris Caesaris utitur cum iis quibus hoc tempore utimur nominibus contulissem"²¹⁹ (ibid.).

Hij wijdt ook even uit over wat op dit vlak bewerkstelligd is in andere cultuurgebieden, met name de grote 'Germaanse' geleerden (Glareanus, Beatus Rhenanus, Leodius ...) passeren de revue met als conclusie: "tam parum inter se constant [...] ut nihil certi reliquerint"²²⁰ (ibid.). Voor de situatie in zijn eigen Gallië, dat in dit nawoord ondubbelzinnig wordt opgeëist door en voor de Fransmannen ("in

²¹³ "Secundo Galliae motu" (DBG, VII, 59).

²¹⁴ "(Tweede) niet naar aantal en volgorde maar naar afloop en succes. Er waren immers veel meer opstanden en rebellieën in Gallië".

²¹⁵ "Alesia was de moederstad van heel Gallië en ze was vrij en bij rechtsbevoegdheid gebleven tot aan (de komst van) Gaius Caesar, door wie ze met geweld ingenomen is en ondergebracht onder de macht van het Romeinse volk".

²¹⁶ "80.000 uitgelezen manschappen. Waaruit naar de omvang van de burcht kan worden geschat".

²¹⁷ "Plutarchus [...] schrijft immers dat Vercingetorix, prachtig met wapens uitgedost, gevoerd door een opgetuigd paard, driemaal rond Caesars verhoogd platform heeft gereden en vervolgens na zijn wapens te hebben neergeworpen zich voor Caesar aan diens voeten heeft uitgestrekt. Maar kijk weer andere wilde verhalen. Want Dio schrijft dat Vercingetorix zonder enige voordien gezonden bemiddelaar plotseling naar Caesar is gekomen en dat die door zijn onverwachte komst erg van de wijs was. Hij voegt verder toe dat hij door Caesar in een triomftocht is meegevoerd en om het leven is gebracht".

²¹⁸ Over de paginaverwijzing moet hier opgemerkt worden dat in Jungermanns editie een aantal fouten in de nummering geslopen zijn. Na 371 volgt onmiddellijk 389, tussenliggende nummers ontbreken (er ontbreken echter geen pagina's) en na 396 volgt plots 381 vanwaar het weer normaal doortelt (met dus een aantal paginanummers die tweemaal voorkomen en verwarring bij het verwijzen naar deze passage).

²¹⁹ "Ik weet goed, beste lezer, dat ik een voor de jeugd uiterst nuttige inspanning zou geleverd hebben als ik de namen van de volkeren, streken, steden en plaatsen die in deze boeken van Caesar gebruikt worden had samengebracht met die namen waar wij in deze tijden gebruik van maken".

²²⁰ "Zo weinig stemmen ze onderling overeen dat ze helemaal niets zeker hebben nagelaten".

Gallia vero nostra"), is Hotman evenwel een heel andere mening toegedaan, hij verwijst met name naar de gedetailleerde geografische index die de 15^e-eeuwse Italiaanse humanist Raimundo Marliano had opgesteld en die eveneens in opgenomen in Jungermanns editie, en naar het 3^e-eeuwse *Itinerarium Antonini* waaruit Hotman zelf een topografische lijst van Gallische districten en belangrijke centra heeft gepuurd die hij als appendix aan zijn commentaar toevoegt:

"Interea eam partem Itinerarii Antonini quae ad Galliam nostram pertinet, adhibendam curavimus"²²¹ (ibid.).

Hier kunnen we zonder twijfel stellen dat Hotmans intellectuele arbeid gestuurd wordt door Frans patriotisme, hij selecteert bewust enkel dat wat belang heeft voor 'ons Gallië' en zet daarbij *la cause gauloise* duidelijk af tegen al wat 'Germaans' is. Ondanks zijn eigen protestantisme en herhaaldelijke vlucht naar Zwitserland, heeft hij klaarblijkelijk een soort ideologische binding met Frankrijk en haar Gallisch verleden, inclusief de daarmee samenhangende antithese (erfvijandschap als het ware) met Germanië/Habsburgse Roomse Rijk/Duitsland. Een finaal prikje om dit te illustreren is de volgende opmerking bij de Cherusken – de grote stam van Duitslands latere "Stammvater der Nation" Arminius²²² –

"Mirum est et contra Caesaris consuetudinem de Cheruscis mentionem hic fieri quasi de potentissimis populis neque tamen ullam eorum vel minimam descriptionem ullo loco adhiberi"²²³ (ibid: 364).

Wat opvalt is dat Hotman aan deze Germanen een dergelijke opmerking wijdt, die hun belang lijkt te willen verkleinen, maar daarentegen de talloze vermeldingen van verder onbekende Gallische stammen – en dat zijn er veel in *De Bello Gallico* – onbecomentarieerd laat. Hiermee is Hotmans ambigue houding voldoende belicht. Kijken we vervolgens naar een Franse commentaar van bijna exact één eeuw later om te bepalen in welke mate die als patriottisch beschouwd kan worden.

3.5.2. Goduinus

Jean Godouin (1620-1700), 'Goduinus' onder zijn Latijnse naam, verzorgde eind 17e eeuw (Parijs, 1678) een Caesareditie inclusief commentaar. Wij maakten gebruik van een druk van 1786 (Bassani/Venezia: Remondini). Godouin herneemt de volledige tekst met onderaan de pagina af en toe leeshulp onder de titel "interpretatio" en vooral een resem "notae" die, wisselend in omvang, van één vijfde tot vier vijfde van de pagina kunnen beslaan en veelvuldige verwijzingen naar andere antieke auteurs bevatten. Het werk is opgedragen aan Louis XIV en zijn zoon, le Grand Dauphin – "optimus rex Ludovicus XIV" en "Ludovicus Serenissimus Delphinus" – en maakt deel uit van een reeks opgepoetste tekstuitgaven "ad usum Delphini" (in Engelse literatuur bekend als de 'Delphin Classics'). Op het titelblad wordt het doel van de uitgave gespecificeerd: "iussu christianissimi regis in usum serenissimi Delphini"²²⁴. Het autoritair katholicisme – une foie, une loi, un roi – en de nauwe connectie met het Franse koningshuis zijn elementen die bij de lectuur en analyse alleszins in het achterhoofd moeten worden gehouden. Daarnaast mag uit de praefatio nog onthouden worden dat "si quid enim minum bonum, hoc totum nostrum esse fateor"²²⁵, Godouin werd immers geassisteerd door

²²¹ "Ondertussen hebben we ervoor gezorgd dat dat deel van het *Itinerarium Antonini* dat voor ons Gallië van belang is, werd bijgevoegd".

²²² Ook in eerdere tijden gingen de Duitsers reeds prat op de Taciteïsche held, getuige onder meer hun opera: von Bibers *Arminio* (1692), Händels *Arminio* (1736), Klopstocks *Hermann und Thusnelda* (1752) enzovoort (Baltrusch e.a., 2012: 290).

²²³ "Het is verwonderlijk en tegen Caesars gewoonte dat hier melding wordt gemaakt van de Cherusken als was het van oppermachtige volkeren en toch op geen enkele plek ook maar enige, zelfs niet de kleinste, beschrijving van hen wordt aangereikt".

²²⁴ "Op bevel van de diepchristelijke vorst voor het gebruik (de vorming) van de schitterendste kroonprins".

²²⁵ "Moest er iets minder goed zijn, beken ik dat dit geheel door ons toedoen is".

niemand minder dan theoloog en hofpreker Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) en de grote geleerde Pierre Daniel Huet (1630-1721) die beiden mee instonden voor de intellectuele vorming van de Dauphin. De vraag die we ons stellen is of deze instructieve en koningsgezinde insteek de auteur ook heeft kunnen verleiden tot een patriottische, Fransnationalistische lectuur van Caesars *De Bello Gallico*.

Wat alleszins opvalt, is hoe Godouin constant etno- en geografische links legt met zijn eigen tijd en net als in latere meer stricto sensu nationalistische accaparaties Gallische stammen en gebieden gelijkstelt met het eigentijds Frankrijk (wat trouwens in o.a. *Li Fet des Romains* ook reeds gebeurde).

"Sequani partem enim Alsatie obtinebant Rhenoque a Germanis disternabantur"²²⁶ (Godouin, 1786: 6).

Namnetes "ceux de Nantes", Ambialites "ceux de Lamballe" (ibid: 60), Aulerci Ebuovices "ceux d'Évreux", Lexovii "ceux de Lisieux" (ibid: 63), Sotiates "ceux d'Aire" (ibid: 65), Bigerriones "ceux de Bigorre", Ausci "ceux d'Ausch" (ibid: 68), etcetera.

De Aquitani en hun gebieden, zoals onderscheiden door Caesar, worden zelfs expliciet in verband gebracht met latere militaire exploitatie onder het Frankenrijk:

"Tandem a Vasconibus Pyrenaei iugi populis qui victi primum a Pipino deinde ab eius nepote Ludovico Caroli Magni filio in eam regionem postea deducti sunt, nomen Vasconiae accepit"²²⁷ (ibid: 2).

Er is sprake van een duidelijk 'historisch bewustzijn' dat de Fransen van Louis XIV met Caesars Galliërs overeen zouden komen en Godouin bespreekt deze "Celtae" dan ook uitgebreid. Hij maakt een lijst van testimonia over hen op verschillende plaatsen om zijn stelling te staven dat "certe nulla fere pars Europae videtur Celtis vacare"²²⁸ (ibid: 3). Die uitwijding besluiten doet hij met woorden van lof, "Celtas equitatu valuisse certum est"²²⁹ (ibid.). Ook de taal van deze Gallische voorvadersen becommentarieert hij, waarbij hij naast fundamentele opmerkingen²³⁰ tevens een fundamenteel onderscheid met de Duitsers beklemtoont (de veelvuldige conflicten tussen de Franse kroon en de Habsburgers kunnen als context volstaan):

"Nec Gallicam linguam fuit quae nunc Germanica est ut videtur Goropio"²³¹ (ibid.).

Caesars bekende stelling dat de Galliërs weliswaar diezelfde taal deelden maar onderling verschilden in instellingen en wetten krijgt van Godouin een contemporaine tegenhanger:

"ut etiam nunc apud Gallos et Helvetios videre est"²³² (ibid.).

Hierbij gebruikt hij duidelijk de antieke benamingen voor de moderne bevolkingsgroepen (nationaliteiten). Op het verschil tussen beiden gaat hij nog door, het grotendeels protestantse en gefederaliseerde Zwitserland stond immers in schril contrast met het gecentraliseerde katholieke koninkrijk van de Zonnekoning, zij kunnen dus onmogelijk dezelfde wortels hebben:

²²⁶ "De Sequani bewoonden immers een deel van de Elzas en werden door de Rijn van de Germanen gescheiden".

²²⁷ "Uiteindelijk kreeg het zijn naam Vasconia (Gascogne) van de Vascones, volk van de Pyreneeënkam, die, een eerste keer overwonnen door Pepijn (de Korte), vervolgens door zijn kleinzoon Lodewijk (de Vrome), zoon van Karel de Grote, daarna naar deze streek zijn gevoerd".

²²⁸ "Blijkbaar was voorzeker bijna geen enkel stukje Europa vrij van Kelten".

²²⁹ "Het is zeker dat de Kelten uitblonden in rijkunst".

²³⁰ "Britannicam illam linguam quae nunc in Armorica viget, fuisse maximae parti Galliae vernaculam suspicor" (ibid: 3), "van die Britse taal die nu in Bretagne gedijt, vermoed ik dat ze voor het overgrote deel van Gallië de volkstaal was".

²³¹ "En de Gallische taal was niet die welke nu de Duitse is, zoals het Goropius (Becanus) toescheen".

²³² "Zoals ook nu te zien is bij de Fransen en de Zwitsers".

"Helvetii. Tunc Gallis accensebatur, nunc Germanis, qui eam regionem expulsis Helvetiis occupaverunt: quo tempore non plane scitur"²³³ (ibid: 4).

Die gelijkstelling van Fransen en Galliërs is over het algemeen niet zo expliciet aanwezig als in de 19^e-eeuwse literatuur, al worden dus wel etnische concordanties geboden:

"Cimbri nunc Dani, Germani vero se sua lingua etiam nunc Teutonos dicunt"²³⁴ (ibid: 25).

En dat het niet boterde tussen de Fransen en de Duitsers, zoals tussen de Galliërs en de Germanen, is geen geheim. Ariovistus' woorden kunnen op de nodige scepsis en kritische benadering rekenen:

"Se prius in Galliam venisse. Et id mendaciter ab Ariovisto dictum. Domitius enim longe ante Arvernos bello fregerat"²³⁵ (ibid.).

"Omnes Galliae civitates. Iactanter, non vere dixit, soli enim Aedui et eorum socii cum eo congressi sunt"²³⁶ (ibid: 33).

Over die Aedui had Godouin nog wel meer te vertellen:

"Aedui nobilissima et opulentissima Galliae civitas quae totius Galliae capiendae occasionem Romanis praebuit. [...] Princeps Aeduis, Divitiacus is noster est"²³⁷ (ibid: 7).

Die laatste woorden zijn één van de zeldzame instanties in de commentaar waar de auteur een antiek Galliër direct opeist voor het Franse gemeengoed. Over het algemeen is het eerder moeilijk om het 'nos ancêtres les Gaulois'-ideaal op te leggen aan de tekst.

Zeer uitgebreid in zijn commentaar is Godouin bij Caesars excursus over de Gallische maatschappij en voornamelijk de druïden aan het begin van boek VI, dit is wellicht de meest tekenende passage in de commentaar voor wat we de patriottische rechtvaardigingsdrang van de auteur kunnen noemen. In eerste plaats al ten aanzien van Caesars kritiek op de Gallische schuldproblematiek en het sociaal onrecht:

"Ne quis credat eandem fuisse saevitiam quae Romanis inerat, consulatur Diodorus qui sic habet: custodes corporis ex liberis hominibus pauperes eligunt"²³⁸ (ibid: 119).

Het zijn echter vooral de druïden die een uitgebreide behandeling krijgen, te beginnen met een hoogdravende – en ten voordele van de Galliërs verwrongen – definitie van wat zij waren:

"Gallorum philosophos quos etiam philosophis Graecis priores existimant nonnulli Graeci scriptores, ut Aristoteles apud Diogenem Laërtium qui non a Graecis ad Gallos philosophiam devenisse, sed a Gallis ad Graecos prodiisse"²³⁹ (ibid.).

"professores, iudices et theologi"²⁴⁰ (ibid: 120).

²³³ "De Helvetii. Indertijd rekende men ze bij de Galliërs, nu bij de Germanen die dat gebied, na de (oorspronkelijke) Helvetii te hebben verdreven, bezet hebben: in die tijd besepte men dat nog niet geheel".

²³⁴ "De Kimbren zijn nu de Denen, de Germanen echter noemen zich nu in hun eigen taal Duitsers".

²³⁵ "Dat hij eerst in Gallië gekomen was. Ook dat is op leugenachtige wijze door Ariovistus gezegd. Domitius had immers lang voordien de Arverni in een oorlog verslagen".

²³⁶ "Alle gemeenschappen van Gallië. Verwerpelijk, niet waarachtig heeft hij gesproken, enkel immers de Aedui en hun bondgenoten zijn met hem samengekomen".

²³⁷ "De Aedui, de edelste en rijkste gemeenschap van Gallië die aan de Romeinen de mogelijkheid tot het inpikken van heel Gallië heeft geboden. [...] De voornaamste Aeduer, die Divitiacus dat is de onze".

²³⁸ "Opdat niemand gelooft dat het om dezelfde wreedheid ging die aan de Romeinen inherent was, raadplege men Diodorus die het zo heeft verwoord: de armen kozen lijfwachten onder de vrije mannen".

²³⁹ "De filosofen van de Galliërs dewelke menigeen Grieks auteur voortijdig aan de Griekse filosofen acht, zoals Aristoteles bij Diogenes Laërtius die stelt dat de filosofie niet van de Grieken naar de Galliërs is overgegaan maar van de Galliërs bij de Grieken was opgekomen". Godouin verwijst naar Laërtius' woorden in de eerste paragraaf van het proömium (boek I).

²⁴⁰ "Leermeesters, rechters en godgeleerden".

Dat laatste woord is belangrijk voor wat Godouin hier in zijn notae betracht, namelijk een verchristelijking van de druïden: hun religieuze macht en praktijken worden expliciet vergeleken met de joods-christelijke traditie, inclusief Bijbelconcordanties. Voor de instituties van de druïden worden parallellen gezocht "ex antiquis Ecclesiae Canonibus"²⁴¹ alsook uit de Heilige Schrift zelf:

"Ut religio summum bonum, ita sacris excludi maximum malum semper habitum est. Itaque haec poena Mosis legibus gravissima fuit"²⁴² (ibid.).

Onderlinge hiërarchie bij de druïden – "his autem omnibus Druidibus praeest unus"²⁴³ – ontlokt aan onze auteur een directe vergelijking met de kerkelijke hiërarchie (die wordt even kort uiteengezet, wat past in een didactische commentaar bestemd voor een christelijke prins):

"Non multum aberat Romae pontificatus maximi institutio. Sic inter Episcopos qui metropoli praesidebat, caeteris Provinciae Episcopis Praelatus, inter Metropolitans Patriarcha"²⁴⁴ (ibid: 121).

De periodieke samenkomst van de druïden krijgt antieke adelbrieven, "talitem erat celebris ille Delphis"²⁴⁵, en wordt afgeschilderd als een bestuurlijk orgaan dat in de geest de voorloper vormt van de 'parlementen' (koninklijke rechtbanken in het Ancien Régime):

"Respondet haec iurisdictio antiquis Franciae Parliamentis quae ante Philippum Pulcrum Francia Regem non erant"²⁴⁶ (ibid.).

Ook hun maatschappelijke privileges blijken perfect compatibel met instellingen in contemporain Frankrijk:

"Haec erant professionis minervalia quae ipsissima sunt Universitatis Parisiensis privilegia"²⁴⁷ (ibid.).

Wanneer Caesar stelt dat de kunst van de druïden waarschijnlijk in Groot-Britannië ontstaan is en naar Gallië is overgewaaid²⁴⁸, kan onze francocentrische commentator zich daar niet bij neerleggen:

"Sed cum omnia Britannia videatur a Gallis accepisse, non verisimile fit in Britannia fuisse repertam [disciplinam], sed in Gallia, unde postquam transierit cum caeteris Gallicis moribus, lingua et cultu, ibi etiam quam in Gallia maioribus aucta incrementis floruerit"²⁴⁹ (ibid.).

Op die stelling laat hij onmiddellijk een vergelijking volgen met het christendom in de eigen tijd, in het Heilige Land ontstaan, bloeiend in West-Europa:

"Ut nunc videamus Christianae religionis incunabula Judaeam illius cultu ab Italia, Gallia, Hispania superari, cuius arcana qui penitus explorare voluerit, Romanos et Parisienses potius

²⁴¹ "Uit de oude Canons van de Kerk". De kerkelijke canons verzamelen de conciliebesluiten met kracht van (canonieke) wet.

²⁴² "Zoals godsdienst het hoogste goed is, alzo heeft men immers als het grootste kwaad beschouwd te worden uitgesloten van de heilige riten. Daarom was die straf in Mozes' wetten de zwaarste".

²⁴³ "Er staat er één aan het hoofd van al deze druïden".

²⁴⁴ "Hiervan verschilt de allerhoogste instelling van het pausschap te Rome niet veel. Zo is de paus hoofd onder de bisschoppen in de (kerkelijke) hoofdstad, een provincieprelaat onder de overige bisschoppen en onder de metropoliëten een patriarch".

²⁴⁵ "Op die manier ging het er ook aan toe in het befaamde Delphi".

²⁴⁶ "Die rechtsbevoegdheid beantwoordt in oude tijden aan de parlementen van Frankrijk welke er vóór Philippe le Bel, koning van Frankrijk, niet waren".

²⁴⁷ "Die bezoldigingen van het beroep die net zo zijn als de voorrechten van de Parijse Universiteit".

²⁴⁸ "Disciplina in Britannia reperta atque in Galliam translata esse existimatur" (*DBG*, VI, 13).

²⁴⁹ "Maar wanneer blijkt dat Groot-Britannië alle dingen heeft ontvangen van de Galliërs, lijkt het onwaarschijnlijk dat de kunst in Groot-Britannië is ontstaan, maar in Gallië van waaruit ze, nadat ze samen met de overige Gallische gebruiken, taal en cultus was overgekomen, aldaar (op het eiland) bloeide zoals in Gallië, door grotere ontwikkelingen uitgegroeid".

et totius quam Hierosolymitanos consuluerit. Itaque Caesar non asseverat, sed existimari scribit repertam"²⁵⁰ (ibid.).

Met hun mysterieuze leer en al hun geheimen zijn de druïden als dichters, filosofen, profeten en meer:

"Et ipse Christus qui venerat allatum lucem omnibus hominibus, ad quaedam arcana discipulos suos admittebat, populum parabolis usus alloquebatur"²⁵¹ (ibid: 122).

Naast Christus vormt de antieke Griekse filosofie een ander vergelijkingspunt dat de druïden van 'nos ancêtres les Gaulois' ten goede komt, ze schreven niet en beleden een reïncarnatieleer zoals Pythagoras

"sed an Druidae dogma a Pythagora acceperint, an a Druidibus Pythagoras, in dubio mihi est"²⁵² (ibid: 123).

Godouin geeft een wel erg hooggestemde invulling aan de astrotheologische kennis van de druïden:

"Ergo astrologiam, geographiam, physiologiam, theologiam docebant, item geometriam et arithmetiam"²⁵³ (ibid.).

Dat Caesar hen verwijten maakt in verband met mensenoffers, relativeert de auteur heel sterk:

"Nec illa erat Gallorum solorum opinio, sed plerarumque gentium"²⁵⁴, gestaafd met voorbeelden uit de Griekse mythen en sagen, bijvoorbeeld die van Iphigenia (ibid: 124).

"Sed quae natio non hoc fecit. Tota vetustas plena est illis exemplis. Sed quod hic narratur a Caesare tamquam rarum aliquod exemplum, ab ipso in die sui triumphis est perpetratum"²⁵⁵ (ibid.).

Hij keert deze commentaar in die laatste zin bovendien om tegen Caesar zelf waarna hij daarop dieper ingaat: hoe "clarum illum Gallorum ducem Vercingetorigem" smadelijk aan zijn eind is gekomen in de Urbs. De mythische van Frankrijks nationale held Vercingetorix is dus duidelijk geen creatio ex nihilo van het 19^e-eeuws nationalisme. Als verdediger van de Galliërs en bij uitbreiding de Fransen blijft Godouin inroeien tegen de Romeinse minachting voor wat ze van de hand deden als de mystieke barbarij van het Gallische volk (zoals het opbranden van gigantische voodooppoppen):

"Eiusmodi tamen feritas non erat Gallorum propria, sed omnium prope gentium communis"²⁵⁶ (ibid: 125).

Al die afkeur van de Romeinen ten spijt ("Multi Romanorum Imperatores propter illam immanitatem Druidum genus inhumanaeque sacrificia tentaverunt abolere"²⁵⁷) kan Godouin uit laatantieke getuigenissen glunderend besluiten dat na eeuwen overheersing "certe Druides non sunt extincti"²⁵⁸ (ibid.). Zijn gallocentrisme zet zich verder in de becommentariëring van het Gallisch pantheon: waar

²⁵⁰ "Zoals we nu kunnen zien dat de bakermat van de christelijke godsdienst, Judea, in de beoefening ervan overtroffen wordt door Italië, Frankrijk en Spanje. En zou men de mysteriën (van het christendom) voller willen doorgronden, dan zal men eerder en vollediger Romeinen of Parijzenaars raadplegen dan Jeruzalemmers. Daarom dat Caesar het niet bevestigde maar schreef dat werd gedacht dat het ontstaan was (te Groot-Britannië)".

²⁵¹ "Ook Christus zelve die gekomen was om het licht te brengen aan alle mensen, liet zijn leerlingen toe tot bepaalde mysteriën terwijl hij het volk door middel van parabelen toesprak".

²⁵² "Maar of de druïden die leerstelling van Pythagoras hebben ontvangen dan wel Pythagoras van de druïden laat ik in het midden".

²⁵³ "Zij onderrichten dus astrologie, geografie, natuurkunde, godgeleerdheid, alsook geometrie en aritmetica".

²⁵⁴ "En dat was niet de mening (nl. *DBG*, VI, 16: *quod pro vita hominis, nisi vita hominis reddatur*) van enkel de Galliërs maar van zeer vele volkeren".

²⁵⁵ "Maar welke volksstam deed dat niet. De hele Oudheid is vol van dergelijke voorbeelden. En wat hier door Caesar verteld wordt als ware het één of ander uitzonderlijk voorval, is door hemzelf voltrokken op de dag van zijn triomftocht".

²⁵⁶ "Dergelijke wildheid was toch niet eigen aan de Galliërs maar gezamenlijk voor zo goed als alle heidens volkeren".

²⁵⁷ "Vele Romeinse keizers hebben omwille van die woestheid het geslacht der druïden en de onmenselijke offerpraktijken proberen af te schaffen".

²⁵⁸ "De druïden zijn absoluut niet uitgeroeid".

Caesar zijn toevlucht zoekt tot Greco-Romaanse aanduidingen geeft Godouin indien mogelijk de inheemse – voorvaderlijke – originelen:

Mercurius "Wodan", Apollo "Belis/Balenus", Mars "Hesus" ... (ibid: 126-127).

Een ander heikel punt is de zwarte magie waar Caesar de druïden en Galliërs – "omnes ab Dite patre prognatos" – van beschuldigt, zij tellen immers niet de dagen maar de nachten. Deze interpretatie is complete larie volgens Godouin:

"Non id quidem Druidum iudicio sed suo Caesar dicit. Nec enim ob eam causam quam exposuit Galli diem nocti exordiebantur"²⁵⁹ (ibid: 127).

Een natuurlijke dag van 24 uren begint nu eenmaal om middernacht, los van welke esoterische inclinatie dan ook, hierbij beroept Godouin zich op Griekse en Hebreeuwse denkbeelden die de kunst van de druïden op één lijn stellen met dé juiste leer, i.e. het dogmatisch katholicisme van de 17e eeuw:

"Nihil aliud significat quam ante omnia tenebras fuisse, scilicet mundo ex nihilo creatum fuisse, ut noctis nomine nihilum intelligatur"²⁶⁰ (ibid: 128).

Steevast wordt Caesars veroordelende blik omgekeerd en worden zijn beledigende vergelijkingen weerlegd, zoals betreffende de Gallische lijkverbranding inclusief "vivis cordi" – zaken die de overledene bij leven na aan het hart hadden gelegen, "puta vestes, equos, canes" (ibid: 129) – die Caesar afschildert als parallel aan de verbranding van dieren in hun huid. Godouin komt hiertegen aandraven met de aloude traditie van crematie bij de antieken, zoals Homeros' Achilles of de Romeinse praxis waarbij soms zelfs slaven mee werden verbrand.

Caesars hardhandig optreden na de grote opstand en na het neerslaan van de laatste verzetshaard bij Uxellodunum geven tevens aanleiding tot kritische bedenkingen bij Caesar en de Romeinen:

"Caesar suam saevitiam multo cautius tegit"²⁶¹ (ibid: 196).

"Omnibus qui arma tulerunt manus praecidit. Exemplum crudelitatis Caesaris qui in omnes saevit, neminem poenae eximit"²⁶² (ibid: 198).

Het mythisch beeld van Caesars 'clementia' en grootmoedigheid wordt verworpen, met als bitsige afsluiter een geniaal citaat uit een brief van Curio aan Cicero:

"Ipsum non voluntate aut naturae non esse crudelem, sed quo putaret popularem esse clementiam"²⁶³ (ibid.).

Consequent stelt de Franse commentator zich kritisch op ten aanzien van Caesar, zijn intenties, zijn drijfveren en zijn rechtvaardigingen, eind 19e eeuw is dat niet anders.

Boek VII, dat handelt over de grote Gallische opstand onder Vercingetorix, inspireert daarentegen weinig commentaar (de notae beperken zich veelal tot één à twee vijfde van de pagina) en van hoogdravend nationalisme is hier absoluut geen sprake, al blijft Godouin een dienaar van de Franse

²⁵⁹ "Caesar zegt dit trouwens niet op gezag van de druïden, maar op eigen gezag. En het is immers niet om de reden die hij uiteenzet dat de Galliërs de dag bij de nacht lieten beginnen."

²⁶⁰ "Het betekent niets anders dan dat er vóór alles duisternis was, dat de wereld namelijk uit het niets geschapen is, zoals uit de naam van de nacht het 'niets' begrepen kan worden".

²⁶¹ "Caesar dekt zijn wreedheid erg zorgvuldig toe".

²⁶² "Aan allen die onder de wapenen waren geweest werd de hand afgehakt. Een voorbeeld van Caesars wreedheid, hij die tegen allen woest tekeering en niemand van straf spaarde".

²⁶³ "Hij onthield zich niet van wreedheid omdat hij dat wilde of dat zo in zijn aanleg lag, maar omdat hij van mening was dat vergevingsgezindheid goed in de markt lag".

kroon en een verdediger van *la cause gauloise*. Bij het Gallisch plan om Caesar van zijn troepen af te snijden,

"non minorem fuisse futurum in Italia metum quam in Cimbrorum fuisset adventu"²⁶⁴
(ibid: 141).

De Gallische standvastigheid om hun posten te blijven verdedigen kan ook op lof rekenen:

"Nec illa virtus Gallica ibi stetit, sed si fides Juliano in Encomio Constantii Imperatoris, etiam victae a Romanis genti perduravit usque ad eius tempus. Sic enim ille ait: quod adhuc inauditum ac omnibus hominibus incredibile fuerat ut Galli stationem desererunt"²⁶⁵ (ibid: 153).

Heel anders klinkt het oordeel over de Romeinen die gruwelijke oorlogswreedheden begaan wanneer ze de onschuldige inwoners van Avaricum uitmoorden:

"Vindictae avidum genus Romanorum quam Valerius Maximus [...] in infantes et feminas efferatam vocat crudelitatem et auditu etiam intolerabilem"²⁶⁶ (ibid.).

Af en toe klinkt de Franse eenheidsgedachte die in de 19^e eeuw zo gevierd wordt: te midden van de grote opstand verenigen de Galliërs zich, met "unum consilium totius Galliae",

"et parum abest qui fiat, cum iam sub unius dominatu sit Gallia et antiquis iam etiam fere contineatur limitibus"²⁶⁷ (ibid: 155).

De impliciete gelijkstelling van het Gallische gemenebest met het Frans Koninkrijk wordt hier expliciet gemaakt, zoals dat hier en daar in Godouins commentaar gebeurt. Een ander duidelijk voorbeeld is één van de opvallendste anachronismen die we zijn tegengekomen:

"Lutetiam Parisiorum totius Galliae caput"²⁶⁸ (ibid: 4).

Naast een hoofdstad (quod non), had 'heel Gallië' ook een leidsman, Vercingetorix

"qui iam Arvernorum rex, fit Galliae totius Imperator"²⁶⁹ (ibid: 168).

Zijn volk bestond trouwens nog steeds eind 17^e eeuw, de Arverni

"notus Galliae populus qui adhuc nomen retinet, Auvergne, contineturque dioecesibus ecclesiasticis Clarimontis et sancti Flori, tantae olim auctoritatis"²⁷⁰ (ibid: 23).

We wezen eerder al op de overeenkomsten van contemporaine Franse gebieden met Gallische stamgebieden, een andere tendens – in de christelijke en didactische geest van de commentaar – is deze afbakening, door middel van kerkelijke provincies en bisdommen. Nu moeten we echter terugkomen op de unitaristische glorie die Godouin zelf erg nuanceert, lang niet alle zwakheden van de Gallische coalitie worden gerelativeerd of omgekeerd (wat doet denken aan de Gaulles naoorlogse woorden):

"numquam fuisse debellendam Galliam universa si adversus Romanos consensisset"²⁷¹
(ibid: 160).

²⁶⁴ "Niet minder vrees voor de toekomst heerste er in Italië dan er was bij de komst van de Kimbren".

²⁶⁵ "En die Gallische deugd hield daar (i.e. bij Avaricum) geen stand, maar ze heeft, als je vertrouwt op Julianus in zijn Encomium van keizer Constantius, zelfs bij het door de Romeinen overwonnen volk voortgeduurd tot in diens tijd. Zo schreef hij immers: wat tot dan toe ongehoord en voor alle mensen ongelooflijk was geweest, dat Galliërs hun post verlieten".

²⁶⁶ "Het wraakzuchtige Romeinse volk welk Valerius Maximus opriep tot wreedheid, losstormend op zuigelingen en vrouwen en zelfs ondraaglijk om aan te horen".

²⁶⁷ "En nauwelijks was dat afwezig wat zou zijn wanneer Gallië reeds onder de leiding van één man stond en ook reeds toen ongeveer door dezelfde grenzen werd omsloten".

²⁶⁸ "Lutetia van de Parisii (i.e. Parijs), hoofdstad van heel Gallië".

²⁶⁹ "[Vercingetorix] die reeds koning was van de Arverni werd tot opperbevelhebber van heel Gallië gemaakt".

²⁷⁰ "een bekend volk van Gallië dat tot op vandaag zijn naam bewaart, eertijds zo machtig, de Auvergne die in hoofdzaak bestaat uit de kerkelijke bisdommen van Clermont en Saint-Flour".

Maar die nationale eendracht die Franse nationalisten gezocht hebben in de Gallische opstand ontbrak, de rebellen waren een verdeeld, ongeregeld allegaartje die zich al te gauw onoverwinnelijk waanden,

"sunt enim creduli Galli"²⁷² (ibid.).

En van militaristische trots is eveneens weinig sprake, erg onpatriottisch stelt Godouin immers:

"Germani ea tempestate Gallis erant fortiores, ut multis locis Caesar testatur"²⁷³ (ibid: 170).

Naast epitheta als 'clarus dux' en 'Galliae Imperator' velt hij over Vercingetorix in feite ook helemaal geen oordeel, Godouin geeft slechts onpartijdig de antieke getuigenissen van Plutarchus, Florus en Dio weer (ibid:179). Daarenboven is hij een heel andere mening toegedaan dan de 19^e-eeuwse nationalisten wat betreft Gergovia, de grote Gallische overwinning stelt hij voor als een non-victorie. Dat de Romeinen een hopeloze belegering opgaven lijkt misschien een lichtpunt, maar au fond

"Vercingetorigem [...] non modo cladem nullam Romanis intulisse"²⁷⁴ (ibid.).

Gergovia is tenslotte nog wel interessant omdat het, zoals vele tientallen plaatsaanduidingen van Caesar, onderwerp van topografische interesse vormt. "Gergoie prope Clarummontem" (ibid: 143) wordt hier gegeven als de identificatie zonder meer, maar elders schetst Godouin de grote lijnen van een woedende discussie zoals bij Uxellodunum: is het 'lo puech d'Usselou' of Cahors of Ussoldun... (ibid: 194-195)?

Jean Godouin werpt een christelijke en koningsgetrouwe blik op Caesars verovering van Gallië. Met de gelijkstellingen die hij maakt met de eigen tijd, de interesse die hij aan de dag legt voor dit 'nationaal verleden' en de wijze waarop hij de Galliërs verdedigt tegen het tendentius oordeel van de Romein(en), kan men zeker en vast zeggen dat de Fransman enige vaderlandsliefde in zijn commentaar heeft gelegd en een zeker patriottisme heeft laten afstralen op zijn filologische arbeid. Het resultaat van deze arbeid als een nationalistische lectuur bestempelen zou echter meer dan één brug te ver zijn, Godouin's zin voor objectiverende nuance en relativering indachtig. Op een heel andere manier, namelijk zonder op de eigenlijke tekst van Caesar in te gaan, had een aantal generaties voordien een Fransman van een heel ander kaliber – niet katholiek en niet koningsgezind – ook zijn commentaar bij *De Bello Gallico* afgeleverd.

3.5.3. Scaliger

De Franse humanist Joseph Juste de Lescaze (1540-1609), beter bekend als 'Josephus Justus Scaliger'²⁷⁵, heeft tijdens zijn leven gesleuteld aan een editie van Caesars²⁷⁶ werk die pas postuum (1635) voor het eerst van de persen zou rollen. Om Scaligers behandeling van *De Bello Gallico* in kaart te brengen hebben we via Google Books²⁷⁷ een Nederlandse uitgave geraadpleegd: *C. Iulii Caesaris quae extant cum selectis variorum commentariis quorum plerique novi. Accedunt Notitia Galliae et notae auctiores ex autographo Iosephi Scaligeri* (Amsterdam: Officina Elzeviriana, 1670) verzorgd door de Hollandse historicus en theoloog Arnoldus Montanus ofwel Arnold van den Berg

²⁷¹ "Gallië had nooit verslagen geweest als het eendrachtig overeen was gekomen tégen de Romeinen".

²⁷² "Want ze zijn lichtgelovig, die Galliërs".

²⁷³ "In die tijd waren de Germanen sterker dan de Galliërs, zoals Caesar veelvuldig heeft bevestigd".

²⁷⁴ "Vercingetorix heeft de Romeinen zelfs niet één nederlaag toegebracht", hier met een dubbele negatie -onder invloed van de Franse grammatica- die blijkens de context niet als litotes kan worden geïnterpreteerd.

²⁷⁵ Meer informatie over deze figuur en m.n. over zijn taalkundige activiteiten wordt geboden in het hoofdstuk (IV, pp. 141-191) dat Toon Van Hal aan hem wijdde in zijn *Moedertalen en Taalmoeders. Het vroegmoderne taalvergelijkende onderzoek in de Lage Landen* (Tiel: Lannoo, 2010).

²⁷⁶ De combinatie van de namen Scaliger en Julius Caesar dreigt voor verwarring te zorgen aangezien de vader van Joseph Juste bekend stond als 'Julius Caesar Scaliger', i.e. de geleerde Giulio Cesare della Scala (1484-1558) afkomstig uit Verona.

²⁷⁷ Dit is een gescande versie van het fysieke exemplaar in de Gentse Universiteitsbibliotheek.

(1625-1683). De infrapaginale commentaren bij de tekst van Caesar bevatten echter niets uit de pen van Scaliger. Wat we aantreffen is een samenraapsel en selectie van de hand van Montanus die noten uit oudere commentaren (Hotmanus, Rhellicanus, Glareanus, Glandorpius, Ciacconius...) afwisselt met veel eigen becommentariëring, veelal samenvattend, citerend en doorverwijzend met talrijke standpunten van geleerden allerhande²⁷⁸ die erbij worden gehaald. Scaligers bijdragen vinden we helemaal achteraan in Montanus' editie onder de vorm van twee appendices.

De eerste is een langer en vrij systematisch geheel onder de titel *Notitia Galliae*²⁷⁹ (Montanus, 1670: 891-913). Scaliger laat dit aanvangen met een kort overzicht van de geschiedenis van het Gallisch gebied van voor Caesars tijd tot na Karel V²⁸⁰, hierop volgt dan een lange lijst: een opsomming van alle metropoliëten en bisdommen in het "Franciae imperium". Aangezien Latijn de taal van de Kerk is, zal het niet verbazen dat de namen van al deze bisdommen in het Latijn staan. Opvallender is hoe die concrete benamingen zeer vaak in verband worden gebracht met de stammen en forten die Caesar beschrijft in zijn *De Bello Gallico*. Een greep uit het (ruime) aanbod:

"Episcopatus Suessonensis: olim Augusta Suessonum, Soissons",
"Episcopatus Morinensis: Teroana Morinorum, retinet nomen" (i.e. Thérouanne/Terwaan),
"Episcopatus Ambianensis: Samarobriua Ambianorum, Amiens",
"Episcopatus Bellovacensis: Caesaromagus Bellovacorum, Beauvais",
"Episcopatus Viennensis: Vienne, Vienna Allobrogum".

Het bisdom krijgt meestal een etnografische naam (i.c. van de Suessones, Morini, Ambiani, Bellovaci) en daarbij wordt dan regelmatig naast de contemporaine zetelstad de oude Gallische hoofdplaats gegeven. In noot 41 kwam al aan bod hoe de kerkelijke structuren van de late Oudheid en vroege Middeleeuwen zich effectief geënt hebben op de staatkundige indeling van de Romeinen: zo komen bisdommen overeen met de oude bestuurlijke 'civitates' die inderdaad teruggingen op stamgebieden. Niettegenstaande deze historische ontwikkeling is het, gezien de complexe evolutie van bisdommen doorheen de lange Middeleeuwen (zowel qua aantal als qua afbakening), erg opvallend dat Scaliger aan quasi elke Franse bisschopszetel een Caesariaans Gallisch equivalent meent te kunnen toeschrijven. En daar eindigt Scaligers mateloze interesse voor het institutionele verleden van zijn vaderland niet. Na die eerste lijst van bisdommen in zijn tijd met terugkoppeling naar het Gallisch verleden volgt in feite het omgekeerde, de *Notitia Provinciarum Galliae*: een opsomming van alle castra en civitates (of stamgebieden) per Romeinse provincie²⁸¹ met vaak als contemporain equivalent "l'evesché [évêché] de...".

Het laatste onderdeel van de *Notitia Galliae* is dan een derde lijst, *Quaedam loca in Caesaris commentariis discussa*, die volgens de inleiding voornamelijk de ambigue, obscure of problematische benamingen uit *De Bello Gallico* wil opklaren. Hier biedt Scaliger een alfabetisch register van volks- en plaatsnamen zoals we dat bij Ortelius al vonden. Op gelijkaardige wijze weegt hij regelmatig

²⁷⁸ Van *Janus Gruterus* – de Antwerpse filoloog Jan de Gruytere (1560-1627) – en *Philippus Cluverius* – de Duitse geograaf Phillip Clüver (1580-1622) – tot *Claudius Salmasius* – de hugenoot Claude Saumaise (1588-1653) – en *Alexander ab Alexandro* – de Neapolitaanse jurist Alessandro Alessandri (1461-1523) –. Over twee van deze figuren kan men bij Van Hal (2010) een uitgebreidere bespreking vinden: hoofdstuk VIII (pp. 281-298) is gewijd aan Cluverius, hoofdstuk XII (pp. 349-364) aan Salmasius.

²⁷⁹ *Iosephi Iusti Sacligeri Iulii Caesaris filii Notitia Galliae. Item eiusdem notae super appellationibus locorum aliquot et gentium apud Caesarem.*

²⁸⁰ Diezelfde vermaledijde keizer duikt in de encyclopedische oplijstingen die volgen ook nog een aantal keer op en niet positief. Zo merkt Scaliger op dat hij Terwaan verwoest heeft, slechts één scène uit de bittere oorlogen tussen de Franse koning en de Habsburgse keizer waar Scaliger met een Franse bril op terugkijkt.

²⁸¹ Voor de provincies gaat Scaliger uit van de situatie in de late Oudheid wanneer de Gallische provincies sterk opgedeeld waren geraakt: Gallia Lugdunensis I t.e.m. V, Gallia Belgica I en II, Germania I en II, Gallia Viennensis I-V en Aquitania I-III.

verschillende standpunten af, maar de Franse polemist is daarin niet bepaald subtiel. Hij poneert simpelweg de juiste oplossing voor een (topografische) kwestie en andere ‘foute’ meningen worden als belachelijk afgewimpeld: “ut stulti”. Een goed voorbeeld betreft Becanus’ mening dat “Atuatucum” Antwerpen was:

“Sed nugas Bekkeselenicas missas facimus. Antwerpianam vetustiore mentionem non reperio quam in Annalibus vetustis Franciae editis a Pithoeo nostro”²⁸² (Montanus, 1670: 907).

De oude annalen ‘van Frankrijk’ waar hij hier op doelt zijn de *Historia Romana*, een kroniek van rond het jaar 1000 geschreven door ene Landolfus Sagax uit Lombardije, of *Historia Miscella* zoals die voor het eerst werd uitgegeven (Bazel, 1569) door Pierre Pithou (1539-1596). Deze ‘Petrus Pithoeus’ was net als Scaliger een protestantse Franse humanist te midden van de religieuze oorlogen. Interessant hier is dat zijn medefransoos met “noster” wordt geduid: de idee van een nationale identiteit en identificatie schemert hier ons inziens toch door, zoals we dit nog vaker zullen tegenkomen. Een ander element dat in de richting van patriottische tendensen wijst is dat de lijst van “quaedam loca” zo goed als beperkt blijft tot plaatsen en rivieren in het Frankrijk van zijn tijd. Over Helvetii en Germanen horen we bitter weinig, naar de Lage Landen wordt een drietal keer verwezen. De contemporaine equivalenten worden alleszins allemaal in het Frans gegeven. Toevallig of niet vinden we in deze vrij beperkte lijst tevens Scaligers geboorteplaats terug: Agen, Occitaanse stad aan de Garonne. Dit laatste is een wenk in de richting van het extreme regionalisme dat we zullen aantreffen bij een Rhellicanus (4.2.1).

De tweede, kortere, appendix (ibid: 914-918) is een briefessay²⁸³ van Scaliger over zijn *Notitia Galliae* aan de Hollandse historicus Paul van Merle (1558-1607) gekend als Paulus Merula, die net als Scaliger aan de Leidse Universiteit werkzaam is geweest. Het betreft nog maar eens een encyclopedische oplijsting, niet alfabetisch noch exhaustief, van een aantal delen van het eigentijdse Frankrijk. Een allegaartje van grotere en kleinere streken, met veel aandacht voor indelingen in “comitati” en “episcopati”, waarvoor hij niet vertrekt vanuit Caesar maar wel stevast terugkoppelt naar de volkeren en plaatsen zoals beschreven in *De Bello Gallico*, voor steden gebruikt hij bijvoorbeeld de Gallo-Romeinse naam met het Frans equivalent tussen haakjes.

Laat hiermee voldoende duidelijk zijn dat hoewel Scaliger, net als Ortelius, geen detailcommentaar bij Caesars tekst biedt, hij in zijn toegevoegde bedenkingen wel duidelijk francocentrisch uit de hoek komt.

²⁸² “Maar die oudewijvenpraatjes van de Beekse snul laten we voor wat ze zijn. Ik heb geen vroegere vermelding van Antwerpen gevonden dan die in de oude annalen van Frankrijk uitgegeven door onze Pithoeus”. Scaliger verwees – als enige – naar Becanus als ‘Bekkeselenus’.

²⁸³ *Iosephi Iusti Scaligeri Iulii Caesaris filii ad clarissimum virum Paulum G.E.P.N. Merulam Epistola de Galliae Notitia.*

4. ZWITSERLAND

4.1. *Confoederatio Helvetica*

De Zwitserse Bondsstaat zoals die op vandaag bestaat met zijn vier landstalen en 26 deelstaten is als natie een geval apart, onvergelijkbaar met de grote ééntalige landen die haar omringen. "Im kriegerischnationalistischen Europa" (Ehs, 2006: 17) van de 19e eeuw moest de kleine Alpendemocratie zich weren tegen het imperialisme van Duitsers, Fransen en Italianen die de respectievelijke Duits-, Frans- en Italiaanstalige regio's van Zwitserland graag in hun grote, etnisch-linguïstische eenheidsstaat opgenomen zagen. Als land dat fundamenteel niet aan die nationalistische idealen beantwoordde, was de zoektocht naar een Zwitserse identiteit dan ook niet makkelijk (ibid.)²⁸⁴. Hun nationale mythe zal de vorm aannemen van "der Mythos der freien Schweizer" (ibid: 23), een hybride volk van vrije mensen die zelf hun lot bepalen. En daarvoor greep men ook in Zwitserland terug naar Caesar, immers:

"Seit ältesten Zeiten, wohl seit der Erwähnung der besiegten Helvetier in Cäsars *De Bello Gallico*, hätten die Schweizer um ihre Freiheit kämpfen müssen" (Ehs, 2006: 23).

Niet toevallig luidt sinds die 19^e eeuw de officiële staatsnaam *Confoederatio Helvetica*, dit is een institutionalisering van de aloude associatie tussen Caesars Helvetii en de moderne 'Zwitsers'²⁸⁵. Het zou echter simplistisch zijn Zwitserland als politieke eenheid twee millennia terug te willen projecteren. Na door omzwervingen vanuit het oosten te zijn gekomen, bewoonden de Helvetii bij het begin van de Gallische Oorlogen anno 58 v.C. een gebied tussen de Jura, de Alpen en het Meer van Genève. Genève zelf lag in 'de provincia', Gallia Narbonensis, en wat nu het italofone kanton Ticino vormt, maakte toen deel uit van Gallia Cisalpina (Drack-Fellmann, 1988: 13-14).

Deze Helvetii zijn voor Caesars campagnes van pivotaal belang geweest. Het is hun grootse emigratieplan, een opspelen van wat Drack-Fellmann lyrisch "ihr Auswanderungsziel" (1988: 15) noemen, dat de onmiddellijke aanleiding voor de Romeinse militaire interventie heeft gevormd. Kort samengevat (ibid: 15-29) smoort Caesar hun plannen in de kiem en stuurt hen terug huiswaarts. Hij sluit vervolgens een verbond met de Helvetii, hun clientes en buurvolkeren inbegrepen (Rauraci²⁸⁶, Tulingi, Latobrigi en Boii²⁸⁷), waardoor ze voortaan zouden functioneren als buffervolk tegen de Germanen met zelfbestuur en een grote onafhankelijkheid. Wanneer ze echter deelnemen aan Vercingetorix' opstand zes jaar later, ligt dit pact in duigen: het Helvetisch gebied wordt ingelijfd door het Romeinse Rijk. Augustus zal na zijn consolidatie van Noord-Italië en de Alpenpas de regio met een militaristische maar vrij onbloedige overgang finaal incorporeren als 'Civitas Helvetiorum' met als hoofdstad Aventicum (het huidige Avenches in de Vaud).

²⁸⁴ Ehs (2006: 17) heeft het over "der schwierigen Identitätsfindung als *unvollkommene Nation*".

²⁸⁵ 'Het Zwitserse volk' lijkt in het kader van het 19e-eeuws nationalisme een aberratie: in plaats van een natie gevormd rond één homogeen volk, is dit heterogeen volk het resultaat van een staatsconstellatie. Bij nader inzien is dit, ondanks alle hoogdravende retoriek en ingebeelde homogeniteit, juist de normale situatie: 'het' Franse volk, 'het' Italiaanse volk etc. zijn als concept ook slechts producten van 'de' Franse natie, 'de' Italiaanse natie enzovoort. A fortiori heeft Geert Vanistendael doorheen zijn oeuvre (denken we met name aan *het Belgisch Labyrint*) willen aantonen hoe ook het Vlaamse volk (met de Vlaamse Beweging) tegenstrijdig genoeg een product is van de Belgische staat.

²⁸⁶ De Rauraci leefden in de omgeving van Bazel, hun naam duikt opnieuw op in de geschiedenis ten tijde van de Franse Revolutie. Bij hun onderwerping van Europa installeerden de Franse Republikeinen overal vazalstaten waarbij men opvallend vaak teruggreep naar Romeinse (etnografische) benamingen: de Bataafse Republiek, de Helvetische Republiek, de Illyrische Republiek, de Cisalpijnse Republiek, de Cisrhenaanse Republiek... Zo werd het oude prinsbisdom Bazel ook kortstondig omgevormd tot 'de Rauraakse Republiek' (1792-1793) alvorens op te gaan in Frankrijk (Bandelier, 2012).

²⁸⁷ Deze stam ligt ten oorsprong aan wat nu Bohemen heet. Voor de geografische spreiding van deze stammen zie kaart 5 (Addendum I).

Caesars strijd met de Helvetii, beginfase in een oorlog die constitutief is geweest voor de geschiedenis van West-Europa, vormt uiteraard nog steeds een relevant onderzoeksthema. De aanleiding tot dit treffen analyseerde Verschooren (2008: 27-42) in zijn studie naar de Helvetische migratie, *Caesar en de Helvetii: een kijk in de coulissen achter de façade van het verhaal*. De auteur neemt het Caesar kwalijk dit volk collectief imperialistische motieven te verwijten voor hun verhuis. Dat kan inderdaad de persoonlijke ambitie geweest zijn van hun leider Orgetorix, maar de stam wilde vredig een nieuwe thuis vinden om zo te ontsnappen aan de druk van de Germanen (in het bijzonder Ariovistus, die reeds gebied van hun buurvolk de Sequani bezet had):

"Caesar heeft ongelijk als hij de droom van Orgetorix en de tactiek die dit individu gebruikt om die droom te verwezenlijken gaat interpreteren als de droom en de tactiek van heel de stam der Helvetii" (Verschooren, 2008: 38).

Caesars verdachtmakingen zouden er slechts toe dienen zijn eigen ingreep te rechtvaardigen:

"De manier waarop Caesar de migratie motiveert, is er één van selectie en inkleuring" (ibid: 43).

Daartegenover lijkt Dyck het Helvetisch imperialisme toch tot op zekere hoogte te bevestigen:

"One of their chiefs, the charismatic Orgetorix, proclaimed that all of Gaul would surely fall beneath the armed might of the Helvetii. Orgetorix' words were no mere boast. [...] The Helvetii remained hardened due to their constant warfare with the Germans. [...] Orgetorix' death did not dampen his people's ambitions" (Dyck, 2004: 50-52).

De bezielende kracht achter de migratie, Orgetorix, beoordeelt Verschooren (2008: 34-38) als een machtspretendent binnen het Helvetische volk die verrassend vergelijkbaar is met Caesar. Zijn poging tot imperialisme werd hem niet in dank afgenomen en drie jaar voor de eigenlijke uittocht had hij onder publieke druk zelfmoord gepleegd. Daarenboven ziet de auteur het pact van de Helvetische leidsman met²⁸⁸ de Sequaanse prins Casticus en de ambitieuze Aeduër Dumnorix als "een afspiegeling van het Romeinse triumviraat"²⁸⁹ en "een coalitie van geld, macht en ambitie" (ibid: 36) die macropolitiek gezien moet worden in het licht van het toenmalig maatschappelijk conflict in Gallië. In tijden van crisis, met de druk van de Germanen, was er binnen de stammen een polarisatie ontstaan tussen een romanofiele adel enerzijds en een stroming van nationalistische populistten anderzijds, Dumnorix' broer Diviciacus is een schoolvoorbeeld van die eerste, het 'Gallisch triumviraat' valt onder de tweede categorie.

Een element uit Caesars relaas dat heel wat reactie ontlokt heeft, zijn de cijfers die hij geeft: het zou gaan om een volksverhuizing van 368.000²⁹⁰ mensen waaronder 92.000 strijdbare mannen, in Dycks ogen een belachelijke overdrijving die Caesars eigen eer ten goede moest komen (2004: 53). Veel 19e-eeuwse (en vroeg 20e-eeuwse) intellectuelen hadden echter de waarachtigheid van deze aantallen verdedigd, onder andere Napoleon III, Eugène Stoffel, Camille Jullian en T. Rice Holmes (Verschooren, 2008: 106). Verschooren zal in een uitgebreid hoofdstuk (2008: 105-154) de overdreven aard aantonen om daarna een alternatief te berekenen. Voor het eerste wijst hij op de praktische onhaalbaarheid, de onbetrouwbaarheid van Caesars optelsommetjes (die verdacht

²⁸⁸ Sequani en (H)Aedui zijn twee Gallische volkeren. De eersten leefden onmiddellijk ten westen van de Helvetii, hun kerngebied valt ruwweg samen met de Franche-Comté. De tweeden leefden ten westen van die eersten, in wat nu hoofdzakelijk binnen de regio Bourgondië valt. Zie voor een ruwe weergave ook kaart 6 (Addendum I).

²⁸⁹ Het historisch toeval wil dat net als Pompeius met Caesars dochter, zo ook Dumnorix met Orgetorix' dochter huwde om het pact te bezegelen.

²⁹⁰ Dyck heeft hier "386.000" staan, hetgeen een foutieve omwisseling van de 8 en de 6 is. In het Latijn staat er wel degelijk: "summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII" (DBG I, 29).

symmetrisch blijken te zijn) en een aantal inconsistenties. Zo verbaast de snelle mars van de naar alle verwachtingen trage colonne en ook de scheve verhouding tussen het gigantisch aantal krijgers en de haast verwaarloosbare ruitrij lijkt Verschooren vreemd. Het meest gebruikte argument weerlegt de auteur echter, dit betreft de onrealistische lengte van de colonne waarvoor men rekent in achter elkaar rijdende karren. Hij wijst op het feit dat er naast karren bijvoorbeeld ook lastdieren gebruikt werden en dat op grote delen van het traject meerdere karren naast elkaar konden rijden. Sceptisch ten aanzien van bestaande hypothesen gaat Verschooren dan in een tweede beweging een eigen berekening betrachten door vergelijking van antieke bronnen, moderne interpretaties, archeologische vondsten enzovoort. Zijn eindconclusie (2004: 153) is dat er anno 58 v.C. geen 368.000 maar wel 263.000 migranten in beweging waren vanuit Zwitserland *avant la lettre*. Hij gaat dan verder nog uitvoerig in (*ibid*: 155-236) op de voorraden, karren, pak- en trekdiere en andere praktische elementen van deze grootschalige, georganiseerde volksverhuizing.

Na de lange en verregaande voorbereidingen (zo branden de Helvetii hun dorpen en steden plat bij vertrek), zal de eigenlijke migratie mislukken. In eerste fase (Dyck, 2004: 53) wilden ze bij Genève de Rhône oversteken om door de Romeinse provincie naar het westen te trekken met de Atlantische kust als einddoel. Caesar verhinderde dit door de bestaande brug te vernielen en op de Romeinse oever versterkingen op te trekken, daarop besloten de Helvetii door het stamgebied van de bevriende Sequani te trekken. Dyck (*ibid.*) stelt dat zij hiermee niet langer een probleem of bedreiging voor Rome vormden, Caesar zag dit echter als de uitgelezen kans om zijn machtshonger te stillen en zette de achtervolging in, zogenaamd om de stabiliteit en Romeinse belangen in de regio veilig te stellen. Bij Bibracte, dat onder 3.2.1 behandeld werd, kwam het tot een beslissend gevecht (*ibid*: 55-56), een waar bloedbad voor wat Dyck "the Helvetian confederation"²⁹¹ noemt. Net als Caesar overigens durft hij de beschrijving van de historische feiten aardig te dramatiseren²⁹²:

"In their [the Roman's] hearts lurked a primeval fear of the tall and brawny barbarians who had humbled Rome's might in the past and could do so again" (Dyck, 2004: 55).

"The Helvetii were soon reduced to misery. With tears in their eyes, these once proud Celtic people begged Caesar for peace" (*ibid*: 56).

Met deze overwinning had Caesar naar eigen zeggen Gallië behoed voor een Helvetische invasie, enkel om quasi onmiddellijk zelf over te gaan tot een Romeinse invasie (*ibid.*): de Gallische Oorlogen waren begonnen.

²⁹¹ Dit zijn uiteraard de Helvetiërs en hun bondgenoten, wat opvalt aan deze (bewust gekozen?) aanduiding (Dyck, 2004: 52) is de wel erg sterke reminiscentie aan "the Swiss Confederation" (i.e. de moderne staat).

²⁹² Een beschrijving die hij illustreert met "romanticized Swiss illustrations" uit de Swiss Federal Military Library, zoals deze opgenomen zijn in Addendum III.

4.2. Sporen in de commentaren

4.2.1. Rhellicanus

Voor de confederatie die we vandaag als Zwitserland kennen, vindt men verrassend genoeg de meest patriottisch ingestelde commentaren op Caesar, namelijk die van Glareanus en Rhellicanus. Die tweede, Johann Müller (1478-1542) schreef *Annotationes in C. Iulii Caesaris Dictatoris Commentaria* die postuum (1543) voor het eerst gepubliceerd werden. Wij hebben deze geraadpleegd in de Frankfurter editie van Jungermann. Zijn humanistisch alias 'Ioannes Rhellicanus Tigurinus' ontleent deze commentator aan zijn geboorteplaats, Rellikon (een gehucht aan de Greifensee dat nu onder de gemeente Egg valt) in het kanton Zürich dat met de Gallische 'pagus Tigurinus' wordt vereenzelvigd. Als onderdeel van zijn uitgebreide praefatio biedt Rhellicanus ook een levensbeschrijving van Caesar, zij het eens vanuit een alternatief standpunt. Bij een opsomming van zijn militaire exploiten benadrukt Rhellicanus dat Caesar er meermaals door stom toeval en geluk heelhuids vanaf is gekomen. Daarnaast gaat hij uitgebreid in op de ondeugden van de Romein, een verdorven hoogmoedige wellusteling, inclusief alle sappige voorbeelden (Jungermann, 1606: 1-3). Aan het begin van de commentaar spit hij de naamsverwarring in verband met "Galli", "Celtae" enzovoort volledig uit. Als analogie – die overigens naast de kwestie is – duikt hier ook reeds Helvetia²⁹³ op, met een Bijbelse parallel voor een volkse geplogenheid zowaar en gebruikmakend van de antieke etnische noemers:

"Quemadmodum ergo ex sacris novi Testamenti literis deprehendimus Iudaeis in more fuisse praeter se omnes populus vocare Graecos [...] et Helvetiorum vulgus omnes Germanos, ab Helvetica civitate seu foedere alienos, Suevos appellat"²⁹⁴ (ibid: 5).

In de complexe redenering over wat nu 'echt' bedoeld wordt met Galli en Celtae en wanneer Caesar het één dan voor het ander gebruikt, maakt Rhellicanus een soort systematisering die nota bene vooral de roem van de Helvetii²⁹⁵ ten goede komt:

"Helvetios reliquis Celtis antecellere qua ante Belgas omnibus Gallis quippe quod sicuti hi ad inferiorem Rheni partem, ita illi ad superiorem cum Germanis subinde confligant"²⁹⁶ (ibid: 6).

Nog voor Caesar het vermeld heeft, wil Rhellicanus namelijk al (dubbelop) duidelijk maken hoe dat nu zit met die bijzondere positie van de Belgae en de Helvetii, "Gallia est omnis divisa in partes tres",

"Antequam vero illud ordine et ad plenum faciat, Belgas et Helvetios per digressiunculam a bellica fortitudine commendat"²⁹⁷ (ibid.).

En die Helvetii zijn zonder twijfel de rechtstreekse voorouders van de eigentijdse Helvetiërs, al moet wel gezegd worden dat ze in oude tijden van elders gekomen waren (verdere stromen van emigratie en immigratie die de genealogische lijn ná Caesars tijd in de war brachten blijven hier onvermeld):

"Germanis, unde maiores nostri trans Rhenum ortum habent"²⁹⁸ (ibid: 8).

²⁹³ We zullen deze humanistische naam gebruiken voor het oude Eedgenootschap om aan een al te anachronistisch denkkader (het moderne 'Zwitserland') te ontsnappen.

²⁹⁴ "Zoals we dus in de heilige literatuur van het Nieuwe Testament vinden dat het voor de Joden gebruikelijk was alle volkeren buiten zichzelf Grieken te noemen [...], zo noemt ook het volk van de Helvetiërs alle Germanen die niets te maken hebben met de Helvetische gemeenschap of het [Helvetisch] verdrag, Sueben (Zwaben)".

²⁹⁵ Het dreigt erg verwarrend te worden wanneer over de oude dan wel over de nieuwe Helvetii gesproken wordt, vandaar zullen wij betrachten voor de antieke stam de Latijnse term te gebruiken (zoals ook eerder in de achtergrond) en voor de moderne (i.c. 16^e-eeuwse) bewoners Helvetiërs – teneinde niet in het inexacte 'Zwitsers' te vervallen.

²⁹⁶ "De Helvetii staken met kop en schouders boven de overige Kelten uit zoals eerder de Belgae boven alle Galliërs omdat immers, zoals die laatstgenoemden bij het laaggelegen deel van de Rijn, alzo de eerstgenoemden bij het hogergelegen deel herhaaldelijk met de Germanen in strijd verwickeld raakten".

²⁹⁷ "Alvorens hij die [driedeling] echter in die volgorde en ten volle uitwerkt, beveelt hij door middel van een kleine uitweiding de Belgae en de Helvetii aan voor hun dapperheid in oorlog".

Ook de nationale vrijheidsmythe, het latere ideaal van "die freie Schweizer", wordt al erg bewust vormgegeven:

"Quam acres libertatis suae vindices fuerint veteres illi Helvetii"²⁹⁹ (ibid: 8).

De gelijkstelling tussen die antieke Helvetische samenleving en het contemporaine Helvetia wordt al snel ook expliciet gemaakt waarbij er haast van uit lijkt te worden gegaan dat de moderne staat een directe voortzetting is van het stammenverband uit de Oudheid:

"Discendum est et hoc quod Caesar Latinae linguae studiosissimus civitatem Helvetiorum hic, et alibi Heduorum, Nerviorum et cetera, pro foedere, seu – ut barbari quidam loquunter – 'liga' accipit. Proinde Helvetiorum confoederationem proprie, signate ac Latine locuturus Helveticam civitatem vocaverit, Germanice 'die Eydgnoschafft' seu ut exteri Germani in more habent, 'das Schwyzerlandt' a parte totus denominantes. Suitia enim non nisi unus et exiguus Helvetiorum pagus est"³⁰⁰ (ibid: 7).

In diezelfde context kan uiteraard een minutieuze analyse van de grenzen van het Helvetisch gebied niet ontbreken, met meermaals Duitstalige citaten en equivalenten en veelvuldige verwijzingen naar de meer gespecialiseerde werken van Glareanus (cf. infra) en 'Aegidius Tschudus'³⁰¹ over dit thema. Ook wanneer de bondgenoten van de Helvetii aan bod komen zien we Rhellicanus een soort projectie van de contemporaine confederatie op de situatie in de Oudheid forceren:

"Basiliensem agrum a Rauracis quondam inhabitatum esse [...]. Tulingos Raimundus Marlianus recte Lotharingos interpretari videtur. [...] ut credam Lausannenses tunc Helvetios fuisse et per Latobrigos Vallesianos intelligendos [...]. Huc accedit quod Vallesii ne nostro quidem saeculo in aliquo Helvetiorum pago recenseantur"³⁰² (ibid: 8).

Het Pays de Vaud, met als hoofdplaats Lausanne, zal pas in de tijd van Napoleon een volwaardig Zwitsers kanton worden, tijdens het leven van Rhellicanus was de streek echter ingelijfd bij Bern en op die manier behorend tot de confederatie. Dit lijkt hij te willen terugprojecteren; andere geleerden die van mening waren dat de antieke "Lausannenses" geen Helvetii waren weerlegt hij dan ook. Met Valais, dat zelfs pas na Napoleon zou toetreden, bestond in de 16^e eeuw al wel een bijzondere relatie maar van integratie in Helvetia was geen sprake, wat zich in de Oudheid vertaalt in de aanwezigheid van niet-Helvetische edoch bevriende autochtone bewoners. De militaire expeditie waarmee de Vaudois 'terug' in de etnisch-historisch logische unie der Helvetiërs waren gekomen, wordt zelfs vermeld. Wanneer Caesar het over het gebied van de Sequani heeft, maakt Rhellicanus van de gelegenheid gebruik om het historisch relaas op te hangen van de veldtocht van de "Bernates" anno 1536 tegen de "Allobroges" (met weerom het discutabel gebruik van een antieke stamnaam om de geopolitieke situatie in de 16^e eeuw te omschrijven) waarbij zij onder leiding van de "prudenterissimo

²⁹⁸ "Bij de Germanen, vanwaar onze voorvaders hun oorsprong hebben, aan de overkant van de Rijn".

²⁹⁹ "Wat een felle beschermers van hun vrijheid waren die oude Helvetii".

³⁰⁰ "Ook dit moet uitgelegd worden dat Caesar, uiterst beslagen in de Latijnse taal, de gemeenschap, hier van de Helvetii, elders die van de Aedui, de Nervii enzovoort, begrijpt als het verdrag of – zoals sommige barbaren het zeggen – de 'liga'. Daarom moet de Confederatie der Helvetiërs om correct, duidelijk en Latijns te spreken de Helvetische Gemeenschap genoemd worden, in het Duits 'die Eidgenossenschaft' of zoals Duitsers van elders de gewoonte hebben: 'Zwitserland', met een deel het geheel aanduidend. Schwyz is immers slechts één en nog wel een heel kleine deelstaat van de Helvetiërs".

³⁰¹ Glig Tschudi (1505-1572) – net als Glareanus – uit het kanton Glarus was een belangrijk historicus. Hij schreef onder meer over Gallië en Raetia maar wordt vooral herinnerd voor zijn geschiedenis van de confederatie (*Chronicon Helveticum*) die de wortels van de Willem Tell-legende bevat en als uitgangspunt diende voor de romantische vaderlandsgeschiedenis van Johannes von Müller (1752-1809), *Geschichten Schweizerischer Eidgenossenschaft* (Maissen, 2005).

³⁰² "De streek van Bazel werd ooit bewoond door de Rauraci [...]. De Tulingi lijkt Raimundo Marliano correct als Lotharingers te verklaren. [...] zodat ik geloof dat de mensen van Lausanne toen al Helvetii waren en dat onder Latobrigi de Valaisans verstaan moeten worden [...]. Hierbij komt dat zelfs in onze tijd de Valaisans niet bij enig kanton van de Helvetiërs geteld kunnen worden".

simul ac fortissimo viro Francisco Negelino"³⁰³ "quicquid cis Rhenanum est"³⁰⁴ hebben ingelijfd (ibid: 9).

En dat is niet de laatste keer dat de commentator er de recente politiek-militaire geschiedenis van zijn land bijhaalt, zo ook bij Genève:

"Quae sane non solum antiquitate et emporio clarissimo (quod inde Lugdunum translatum est) decantata iam olim fuit, verum etiam recens propter gravissimam obsessionem et sui liberationem celebrior facta est"³⁰⁵ (ibid: 9).

Verderop wanneer Caesar de "quattuor priscae Helvetiae civitatis pagos" (*DBG*, I, 12) vernoemt, moet Rhellicanus deze indeling uitpluizen, hetgeen een hele pagina beslaat, om uiteindelijk als besluit de eigentijdse politieke constellatie van de Helvetische confederatie samen te vatten, voorlopig eindpunt van de historische ontwikkeling:

"Treddecim ergo Helveticorum pagorum nomina et ordo sic habet: Tigurum seu Thuregum, Berna, Lucerna, Uria, Suitia, Subsivania, Tugium, Glarona, Basilea, Friburgum in Nuichthonibus, Soladorum, Schefthusia et Abbatis Cella. His foedere iuncti sunt Sangalenses, Lepontii, Vallesiani, Milhusiani, Bielnenses et Rotunvillani"³⁰⁶ (ibid: 18-19).

De juiste begrenzing met Germaniërs, Galliërs en anderen moet dan vervolgens – vanuit dit anachronistisch terugprojecteren van de confederatie – meer in detail worden scherpgesteld.

Behalve Caesars woorden aangrijpen om actuele debatten en evenementen op te rakelen zal de commentator ook omgekeerd, zoals we al zagen, hedendaagse zaken (steden, bevolkingsgroepen...) terugvoeren op de Oudheid. Van de Leberberg (op de Zwitserse Hoogvlakte), naar verluidt zo genoemd "ab hepatis cocti similitudine"³⁰⁷, beweert Rhellicanus dat Caesar er kamp had opgeslagen:

"quasi dicas castrorum mons, Legerberg"³⁰⁸ (ibid: 7).

Nu bleken er nogal wat andere bergen (buiten Helvetia) te zijn die zich die eer wilden toe-eigenen, uiteraard onterecht. Ook toont Rhellicanus zich fan van iedereen die Helvetisch kan worden genoemd:

"Ioachim Vadianus, immortale Helvetiorum decus"³⁰⁹ (ibid: 8).

"Glareanus Helvetiae nostrae civitatis ornamentum perpetuum"³¹⁰ (ibid: 11).

Verder kan elk detail dat iets met Helvetia te maken heeft, rekenen op een uitgebreide becommentariëring (merk op dat zo goed als alle noten inhoudelijk zijn, nauwelijks tekstkritisch of grammaticaal). Er wordt constant verwezen naar Helvetia, er worden contemporaine Duitstalige benamingen gegeven enzovoort. In de arbeid van de commentator is zonder meer sprake van een 'helvetocentrisme': alles wordt zoveel mogelijk betrokken op Helvetia, vandaar ook de buitensporig

³⁰³ "de zeer vooruitziende en tegelijk zeer dappere man [Hans] Franz Nägeli". Deze staatsman (1497-1579) die als veroveraar van Vaud de geschiedenis inging, was zelf geboren in de streek (toen nog onder Savoye-bestuur). Zijn kennis van zowel Frans als Duits kwam de vredesgesprekken dan ook ten goede (Blösch, 1886: 219-221).

³⁰⁴ "al wat aan deze kant van de Rhône ligt". Met de moderne kantongrenzen betekent dat dat ook het noorden van het huidige Valais toen veroverd is door Bern.

³⁰⁵ "En die stad was zeker niet enkel ooit reeds beroemd door haar ouderdom en haar zeer bekende markt (die daarvandaan is overgebracht naar Lyon), maar zelfs onlangs is ze wegens de uiterst zware belegering en haar bevrijding nog bekender geworden". Verwijzend naar de politico-religieuze oorlogen in de jaren 1520 en 1530 tussen Genève en het Huis Savoye.

³⁰⁶ "De namen en rangorde van de dertien Helvetische deelstaten zijn dus als volgt: Zürich, Bern, Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Glarus, Bazel, Freiburg im Üechtland, Solothurn, Schaffhausen en Appenzell. Aan dezen zijn door een verdrag verbonden de mensen van Sankt Gallen, Ticino, Valais, Mulhouse, Biel en Rottweil".

³⁰⁷ "door de gelijkenis met een klaargemaakte lever".

³⁰⁸ "alsof je 'berg van het legerkamp' zou zeggen, Legerberg".

³⁰⁹ "Joachim Vadian, onsterfelijke trots der Helvetiërs". Over hem meer in noot 329.

³¹⁰ "Glareanus, tot in de eeuwigheid parel onzer Helvetische gemeenschap".

gedetailleerde commentaar bij Caesars passage over de Helvetii in boek I. Wanneer Caesars legioenen de Alpen doortrekken, is dat vast en zeker langs de "minor Bernhardi mons", de bekende Zwitserse San Bernardinopas. Wanneer de rivier Arar (de Saône) ter sprake komt, geeft Rhellicanus heel wat uitleg, vooral dan over de Arula (de Aare), een andere rivier, in de Zwitsers Alpen bij Bern, die niet verward mag worden met die eerste (ibid: 10-11). Uiteindelijk handelt het grootste deel van die becommentariëring over de belangrijke stroom op Helvetisch grondgebied – waar het niet eens over ging.

Vervolgens maken we een beweging van het nationaal Helvetisch niveau naar het kantonniveau. Men mag immers niet vergeten dat een confederatie uit verschillende deel-staten bestaat, geen simpele provincies of onderdelen van één staat. Dit verklaart dan ook Ioannes Rhellicanus *Tigurinus'* verbluffend 'regionalisme' wanneer het gaat over de "pagus Tigurinus" (*DBG*, I, 12). Het algemeen uitgangspunt is dat Caesars 'pagus' (gouw, district) perfect te harmoniseren valt met de Helvetische kantonstructuur, uiteraard een flagrant anachronisme:

"Pagum Caesar id appellare videtur quod Italarum et Gallorum vulgus voce parum Latina 'canthonum' vocant"³¹¹ (ibid: 11).

Omdat Caesar later naar diezelfde streek verwijst als "partem Helvetiae civitatis" meent Rhellicanus, tegen de onwetende buitenstaanders in, te kunnen besluiten dat:

"Quod 'partem Helvetiae civitatis' id vocat quod paulo ante pagum Tigurinum appellaverat unde colligimus Helvetiorum pagos rectius 'partes' quam 'canthones' vocari"³¹² (ibid: 16).

Hierna verwijft de commentator bij "in patriae nostrae laudem"³¹³ (ibid: 11), tien volle kolommen – i.e. vijf pagina's – lang³¹⁴, waarbij hij de zaken graag in een bepaalde richting duwt, die van zijn geboortekanton namelijk: dat van Zürich, "primas inter Helvetios",

"Pagus Tigurinus ubi nunc Zurichinorum ditio est et qui pagus etiamnum primas inter Helvetios tenet"³¹⁵ (ibid: 12).

Om de naam te verklaren, heeft hij meerdere – ietwat geforceerde – oplossingen, de identificatie staat ongeacht deze taalkundige besommeringen buiten kijf wat Rhellicanus betreft:

"Pagus nomine Urdorph cuius argumentum propius ad Latinam denominationem 'Tigurinus pagus' accedit, quasi dicas 'Tigurdorph', voce ab initio truncata. [...] Sive enim Thuregam, sive Thuricum, sive Tigurinus appelletur pagus; certe vox Zürich illas nomenclaturas aliqua ex parte refert quasi dicas Thurich vel Tigurich"³¹⁶ (ibid.).

Daarna begint de lange uiteenzetting over Rhellicanus' vaderland, onderverdeeld in verschillende hoofdstukjes (met tussentitels: "De fundatione urbis Tigurinae", "De prisca Tigurinae urbis Republica et magistratu", "Quibus de causis Tigurini se Helvetico foederi iunxerint", "De duobos monasteriis

³¹¹ "Dat lijkt Caesar 'pagum' te noemen wat het gewone volk van Italianen en Fransmannen met een quasi-Latijns woord 'kanton' noemt".

³¹² "Omdat hij dat 'een deel van de Helvetische gemeenschap' noemt wat hij kort ervoor nog district Tigurinus had genoemd waaruit we besluiten dat de deelstaten van de Helvetiërs correcter 'delen' dan 'kantons' genoemd kunnen worden".

³¹³ "Iof op ons vaderland".

³¹⁴ De commentator is zich wel degelijk bewust van het onevenwichtig karakter van de uitweiding, aan het einde besluit hij: "post praelongam digressionem ad institutum revertamur" (ibid: 16). "Na een erg lange uitweiding keren we terug naar het vooropgesteld plan".

³¹⁵ "Het district Tigurinus waar nu het kanton van de Zürichers ligt en welke deelstaat ook nu nog de voornaamste plaats onder de Helvetiërs bekleedt".

³¹⁶ "Het district met de naam Urdorf waarvan het woordbeeld dichter bij de Latijnse benaming 'district Tigurinus' nadert, alsof je 'Tigurdorf' zou zeggen, nadat het woord aan het woordbegin is afgekapt. [...] Want de deelstaat wordt hetzij Thuregam, hetzij Thuricum, hetzij Tigurinus genoemd; het woord Zürich gaat zeker vanuit een bepaald opzicht terug op die benamingen alsof je Thurich of Tigurich zou zeggen". Nota bene: Urdorf is een gemeente net ten westen van Zürich.

Tigurinae urbis"³¹⁷ enzovoort) waarin de auteur uitgesproken patriottisch uit de hoek komt. Hij schrikt er zelfs niet voor terug om naar middeleeuwse kroniektrant de legendarische 'geschiedenis' op te nemen in zijn chronologisch overzicht, de eerste beginselen van de 'Tigurina urbs' werden gelegd "Abrahae seculo"³¹⁸, de grote uitbouw van de stad kwam er "Sangaro Israelitorum Iudice ante Christum natum MCCCLXXIV anno"³¹⁹ (ibid: 13). Zich nog dieper ingravend in zijn 'regionalisme' gaat Rhellicanus, na zijn vaderland Zürich enorm opgehemeld te hebben, zelfs zijn geboortedorp vermelden en zo vindt een volkomen onbetekenend gehucht – op geen enkele manier verbonden aan de materie van het verhaal – zijn weg naar een commentaar op *De Bello Gallico* van Julius Caesar:

"Gruningensem sub quo et dulcissima patria mea Rhellica villa ad caput Gryphilacus continetur"³²⁰ (ibid: 14).

Rhellicanus laat dus in het becommentariëren heel sterk zijn eigen identiteit meespelen, eveneens op het vlak van taal: meer dan eens sluipt er Duits in de Latijnse uitleg, wat soms erg verrassend is (het is haast alsof hij vertaalhulp geeft). Zo bijvoorbeeld wanneer de Helvetii een wal van hun karren maken:

"Germanice: sy machtend ein Wagenburg"³²¹ (ibid: 17).

Of nog: "Dolum struere, eine Lotterfallen machen"³²² (ibid:18).

Ook die taal³²³ zelf wordt immers veredeld en teruggevoerd op de Helvetische voorvaderen. In een lange noot vraagt de commentator zich af "an probabile sit maiores nostri ab illis [Helvetiis] ortos et priscam linguam retinuisse qua nos eorum posteri etiamnum utimur"³²⁴ (ibid: 21). Hierbij komt Rhellicanus wel terug op zijn schreden (cf. supra over 'maiores nostri') en zal hij erkennen dat de Helvetiërs van zijn tijd ook veel Germaans bloed hebben door alle inwijkelingen in de tijden na Caesars harde optreden:

"Idem [multi Germaniae populi] haud dubie semivacuas quoque Helvetiorum sedes occupaverunt"³²⁵ (ibid: 21).

Hoe dan ook is de conclusie van zijn historisch-linguïstisch parcours dat zijn taal tevens de oertaal is:

"Ergo omnium veterum Gallorum lingua Germanica fuit"³²⁶ (ibid: 22).

Een ander taaldebat waar meerdere commentatoren vanuit hun eigen achtergrond op ingaan is het klassiek vraagstuk over de kennis van het Grieks bij 'onze voorouders', in casu bij de Helvetii.

"Quemadmodum namque in hunc usque diem apud nos ingenui Latinis sic veteres illi Helvetii et alii Galli in Graecis instituebantur literis"³²⁷ (ibid: 19).

³¹⁷ "Over de stichting van Zürich", "Over de alleroudste Staat en magistratuur van Zürich", "Om welke redenen de Zürichers zich bij het Helvetisch verbond hebben gevoegd", "Over de twee kloosters van Zürich" ...

³¹⁸ "in de tijd van Abraham". Volgens de Bijbelse chronologie moet de aartsvader geleefd hebben van 2038 tot 1863 voor Christus (uiteraard zijn zulke dateringspogingen, los van hun historische 'relevantie', erg discutabel).

³¹⁹ "toen Samgar rechter was van de Israëlieten in het jaar 1374 voor Christus' geboorte".

³²⁰ "Het land van Grüningen waarin ook mijn allerliefste vaderstad Rellikon bij het uiteinde van de Greifensee vevat ligt". De bestuurlijke indeling is over de eeuwen uiteraard veranderd, Grüningen is een gemeente ten zuidoosten van Rellikon. In de 16e eeuw vormde dit klaarblijkelijk één bestuurlijk geheel, vandaag de dag valt Grüningen binnen het district Hinwil, terwijl Egg (de gemeente waarbinnen het historische Rellikon valt) in het district Uster ligt.

³²¹ "In het Duits: ze maakten een burcht van karren".

³²² "Een list maken" (2x).

³²³ Het taaldebat bij Rhellicanus vormt mede het onderwerp van een vrij recent artikel van Toon Van Hal: 'When Quotation Marks Matter. Rhellicanus and Boxhornius on the differences between the lingua Gallica and the lingua Germanica', *Historiographia Linguistica*, 38.1 (2011), 241-252.

³²⁴ "Of het waarschijnlijk is dat onze voorvaderen, uit die Helvetii ontsproten, tevens de oeroude taal hebben behouden die wij, hun nakomelingen, ook nu nog gebruiken".

³²⁵ "Diezelfde vele volkeren van Germanië hebben zonder enige twijfel ook de halflege gebieden van de Helvetii bezet".

³²⁶ "Dus: de taal van alle oude Galliërs was de Duitse".

Deze idee rechtvaardigt hij over de lengte van meer dan twee volle pagina's, waarbij tevens het verschil tussen de "lingua Gallica" (het Frans, een 'verbasterd' Latijn) en de "lingua Germanica" (nobele voortzetting van het voorvaderlijk idioom) scherp wordt gesteld. Hij citeert verschillende leenwoorden uit het Grieks (ook uit het Latijn en het Hebreeuws) die er alleen gekomen kunnen zijn door een nauwe omgang met en de aanwezigheid van Griekssprekenden. Rhellicanus is evenwel een nuchter en rationeel denker en brengt dromers en fantasten terug met hun beide voeten op de grond:

"Si quis autem hinc evincere vellet maiores nostri Hebraice, Graece et Latine vulgo locutos esse, an non hallucinaretur et perperam colligeret? Maxime"³²⁸ (ibid: 20).

Na de eerste 29 paragrafen van Caesars eerste boek is de rol van de Helvetii in de Gallische oorlogen grotendeels uitgespeeld, deze passage heeft maar liefst 17 pagina's commentaar gekregen, de overige 15 paragrafen van boek I worden op drie pagina's afgehandeld, zij het niet zonder verwijzingen naar het "Helveticum bellum" of de expertise van "Ioachimus Vadianus, doctus ille Helvetius"³²⁹. Bij de rest van zijn commentaar houdt Rhellicanus het hoofdzakelijk bij korte, factuele notae. De wetenschappelijke interesse blijft, maar de nationalistische passie met haar digressieve bijwerking is niet langer present. Dit valt ook op in de enorm onevenwichtige verhouding qua volume commentaar van het eerste boek (20 pagina's) tegen de andere zeven boeken (allemaal samen³³⁰ ruim 25 pagina's). Wat algemeen genomen opvalt is dat de Duitstalige commentator merkbaar meer aandacht besteed aan de Germanen dan aan de Galliërs (en bij verlenging: Fransen) en dat – wat nauwelijks zal verbazen – zijn notae plots uitgebreider worden als het becommentarieerde element nog maar van ver iets met zijn Helvetia te maken heeft of kan hebben. Over een bepaalde oorlogstechniek,

"[...] quod recentiores Helvetii, quos Confoederatos vocamus, itidem longis utantur gladiis"³³¹ (ibid: 30).

Of wanneer de Gallische vrouwen op de scène komen tijdens de grote opstand in boek VII en de commentator zich de lamentabele scène van Bibracte herinnert:

"Matresfamilias quae ante nostris supplicaverant"³³² (ibid: 45).

Wanneer Caesar het heeft over de verderfelijke van luxe, die daarom bij de Nervii geweerd werd (*DBG*, II, 15), brengt Rhellicanus zijn vaderland nogmaals ter sprake:

"Idem Romanis et Helvetiis nostris recentioribus accidit dum illi quidem Asiaticum, hi vero Italicum et Gallicum in patriam invexere luxum"³³³ (ibid: 27).

Van alle volkeren die in boek III door Caesar opgevoerd worden, zijn er drie die de commentator opvallend meer kunnen boeien, namelijk de Veragri of Varagri (1), de Antuates (2) en de Seduni (3). Zij hebben namelijk gebieden bewoond die in de eigentijdse Helvetische confederatie of invloedssfeer vielen (cf. supra: "foedere iuncti", de zogenaamde 'Zugewandten Orte'), respectievelijk het Pays de

³²⁷ "Zoals er immers ook tot op deze dag bij ons beslagen zijn in het Latijn, zo werden die oude Helvetii en andere Galliërs onderwezen in de Griekse letteren".

³²⁸ "Als iemand echter hieruit zou willen bewijzen dat onze voorouders alom Hebreeuws, Grieks en Latijn hebben gesproken, zou hij dan niet in het wilde weg fantaseren en de dingen op verkeerde wijze samenbrengen? Allermeeest".

³²⁹ "Joachim Vadian, die geleerde Helvetiër". Deze staatsman, Joachim von Watt (1484-1551), was een belangrijk hervormer in zijn thuisstad Sankt Gallen (waar de lokale -in 2015 opgeheven- bank later zijn naam zou dragen: 'Vadian Bank'). Als een ware humanist bekwaamde hij zich in talloze en erg uiteenlopende disciplines, waaronder dus ook filologie, geschiedenis en geografie. Renate Frohne werpt meer licht op de verschillende facetten van deze rijke persoonlijkheid in haar monografie *Das Welt- und Menschbild des St.Galler Humanisten Joachim von Watt/Vadianus* (Remscheid: Gardez! Verlag, 2010).

³³⁰ II (3 p.), III (2,5 p.), IV (3,5 p.), V (4 p.), VI (4 p.), VII (5,5 p.), VIII (3 p.).

³³¹ "[...] dat de meer recente Helvetiërs, die we geconfedereerden noemen, evenzo lange zwaarden gebruiken".

³³² "De matrones die voorheen voor de onzen hadden gesmeekt".

³³³ "Hetzelfde gebeurde bij de Romeinen en bij onze recentere Helvetiërs terwijl die eersten weliswaar oosterse weelde importeerden, brachten die laatsten echter Italiaanse en Franse luxe binnen in hun vaderland".

Vaud (1), Bern en omstreken (2) en Valais (3). Van andere Gallische stammen lijkt Rhellicanus warm noch koud te worden. Bij de acties van de Belgische stammen heeft hij weinig bij te brengen en wordt vooral verwezen naar Hubert Thomas 'Leodius' (veelvuldige citatie van diens woorden en ideeën). In boek VII met al zijn strijdende partijen en veldslagen worden wel moderne equivalenten gegeven voor de steden en volkeren, maar verder dan dat gaat het niet. Meer uitgesproken antipathie voor de Fransen kan uit een linguïstische sneer worden opgemaakt, ze hebben namelijk de naam van het volk van de Parhisiï – en van hun stad, Lutetia Parhisiurum – verbasterd door het opheffen van de aspiratie:

"Quod autem quidam Parisius pro Parhisiis scribunt ac pronunciant: barbarismus est ex Gallica lingua conflatus"³³⁴ (ibid: 39).

Een laatste punt dat Rhellicanus aangrijpt voor meer uitgesponnen becommentariëring zijn de wouden van Germanië. Na een uitgebreide noot met menige "Germanice" wending en verwijzing naar contemporaine steden en streken (ibid: 39-40) komt hij nog vaak terug op deze semimythische bossen. Met name het Hercynische Woud wordt nogmaals uitgebreid geanalyseerd omdat Caesar had opgetekend "oritur a Helvetiorum [...] finibus"³³⁵ (DBG, VI, 25). Na de eerdere uitleg over de identificatie met het Zwarte Woud lijkt dit niet helemaal verzoenbaar met de werkelijkheid, maar – zo leert ons de commentator – er is veel veranderd op zestien eeuwen:

"Quod vero nostra aetate eo non pertingat in causa esse quo Romani eam sylvae partem exciderint. [...] Quo fit ut Caesaris, qui nostram terram peragravit, sententiam magis approbem"³³⁶ (ibid: 41).

Over de bossen in kwestie volgt nog meer uitleg, maar laat duidelijk zijn dat Rhellicanus dit buitenkansje om de Helvetii meer in de schijnwerpers te plaatsen niet laat lopen en historische scepsis ten aanzien van de waarheidswaarde tijdelijk opschort. Wat Caesar zegt belangt de vaderlandse historie aan en dus keurt hij de uitspraak zeker goed. Een mooi voorbeeld van de selectieve en patriotische lezing die Rhellicanus van *De Bello Gallico* ten berde brengt.

4.2.2. Glareanus

Na Rhellicanus' *Annotationes* volgen in de editie van Jungermann (1606) de *In C. Iulii Caesaris Clarissimi Romani Imperatoris Commentarios Annotationes* (1538), gepuurd uit notities bij lessen aan de universiteit van Freiburg door een andere Helvetiër, de humanist Henricus Glareanus³³⁷. Heinrich Loriti (1488-1563) uit het kanton Glarus, vandaar zijn naam, wordt nu voornamelijk herinnerd als muziektheoreticus. Op vroege leeftijd had hij echter ook reeds grote interesse getoond voor 'het vaderland', getuige zijn *Helvetiae Descriptio* (Bazel, 1515), een patriotische passie die eveneens in zijn commentaar³³⁸ op Caesar voelbaar is. Margolin (1985: 185) noemt hem "un patriote sourcilleux [...] avec une certaine exaltation nationaliste", heeft het over "son indéfectible patriotisme helvétique, linguistico-géographique" (ibid: 212) en hoe "la linguistique et l'idéologie nationaliste sont étroitement

³³⁴ "En dan zijn er sommigen die Parisius schrijven en uitspreken in plaats van Parhisiis, een barbarisme is het, door de Franse taal aangewakkerd".

³³⁵ "Het ontstaat vanuit de gebieden van de Helvetii".

³³⁶ "En dat het bos echter in onze tijd dit gebied niet bereikt, heeft als reden dat de Romeinen een deel van dat bos hebben omgekapt. [...] Waaruit volgt dat ik ten zeerste instem met de stelling van Caesar, die ons land heeft doorreisd".

³³⁷ Voor een recente monografie over Glareanus, zie: Iain Fenlon & Inga Mai Groote (eds.), *Heinrich Glarean's Books. The Intellectual World of a Sixteenth-Century Musical Humanist* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013). Ook Crab (2015) wijdde een hoofdstuk (VI, pp. 173-206) aan deze fascinerende humanist, waar ze tevens opmerkt dat "despite his earlier nomadic existence [i.e. studeren en doceren in Zuid-Duitsland], Glareanus developed a strong national identity" (Crab, 2015: 174).

³³⁸ Hierin zet hij de taalfouten in de overlevering, "librarium culpā", recht: een groot auteur als Caesar had die voorzeker niet gemaakt. Uiteraard vinden daarbij ook andere bedenkingen en theorieën ingang, met verwijzingen naar de middeleeuwse en eigentijdse geschiedenis (Margolin, 1985: 191-192, 208-209).

mêlées chez Glaréan, comme d'ailleurs chez beaucoup de ses contemporains" (ibid: 186). Deze auteur³³⁹, die ons is voorgegaan in het bestuderen van Glareanus' notae, vat kort en krachtig samen wat wij in deze thesis trachten te onderzoeken:

"Un commentaire du *De Bello Gallico* n'est pas, et surtout ne pouvait pas être neutre ou purement objectif au XVIe siècle. L'histoire, comme la géographie, comme la philologie étaient profondément engagées" (ibid: 199).

De praefatio van Glareanus (Jungermann, 1606: 98) bevestigt dit alleszins. Eerst zegt hij hoe Caesar interessant kan zijn voor de namen van plaatsen en volkeren, voor de taal en de geschiedenis van "Gallia et Germania, duae nationes": hier reeds het anachronistisch natie-idee en het typisch terugprojecteren van de nationale geschiedenis, het gelijkstellen van eigen tijd en Oudheid. Maar dan:

"Helvetios autem, antiquam Galliae et libertatem et maiestatem et linguam priscam Celtarum etiamnum obtinentes ut prorsus viderem, utique licuit. Germaniam bona ex parte non vidi tantum sed linguam etiam eorum non multum a veteri Celtarum distantem"³⁴⁰.

Hierna worden al een paar woorden over Genève en de Germaanse wouden gezegd en gaat de commentator tevens de lezing van "Aeneas Sylvius" (paus Pius II, 1405-1464) reeds verwerpen. Die had immers verkeerdelijk "Elsatiam" als "Helvetiam" gelezen. Het mag alleszins duidelijk zijn dat Glareanus een vrij uitgesproken, om niet te zeggen exclusieve, interesse voor Helvetia toont. Vandaar ook Margolins oordeel dat de commentaar fragmentarisch en selectief is (1985: 188), wat een commentaar ons inziens noodzakelijkerwijze moet zijn – exhaustiviteit is altijd een onbereikbaar ideaal, voor zover het ideaal genoemd kan worden. Beginnen doet Glareanus met de Romeinen, vijand van zijn voorvaders en historisch vaderland, van hun voetstuk te halen:

"Originem autem habent plurimi eius populi [Romani] ex nostra Gallia"³⁴¹ (Jungermann, 1606: 99).

'Ons Gallië' is dus het historisch vaderland van de Helvetische commentator, de Helvetii waren zonder twijfel Galliërs, net als de Kelten en de Belgen, wat linguïstische argumenten kunnen bewijzen:

"Celtae [...] ipsorum lingua Gelter [...]. Porro Galli nomina populorum frequenter in -er terminant ut etiamnum Helvetii in usu habent: Gelter, Belger, Helvetier"³⁴² (ibid.).

De taal van de eigentijdse Helvetiërs is namelijk dezelfde als de oude taal van de Galliërs:

"Lingua Gallorum multis de causis creditur ea esse qua hodie [...] maxime Helvetii et Sequani Rhenani [utuntur]"³⁴³ (ibid.).

"[...] satis liquet Helvetiorum linguam [...] vere Gallicam"³⁴⁴ (ibid: 100).

Om deze boude stellingen te staven en te bewijzen, geeft Glareanus anderhalve pagina doorlopende uitleg. Hij stelt vast dat er wel wat verschil bestaat tussen de 'Gallische' taal in Helvetia en de verwante taal die noordelijker gesproken wordt:

³³⁹ De Russisch-Franse Jean-Claude Margolin (1923-2013), een vermaard Erasmus-specialist.

³⁴⁰ "Dat ik kortom zag dat de Helvetiërs echter zowel de vrijheid als de grandeur van Gallië alsook de oeroude taal van de Kelten behouden, stond me in ieder geval vrij. Germanië heb ik voor een goed deel niet zo uitgebreid gezien maar ook hun taal staat niet veraf van de oude taal van de Kelten".

³⁴¹ "Zeer velen van dat (Romeins) volk hadden echter hun wortels in ons Gallië".

³⁴² "De Kelten, Gelter in hun eigen taal [...]. De Galliërs deden overigens volksnamen vaak uitgaan op -er zoals ook nu de Helvetiërs de gewoonte hebben: Gelter, Belger, Helvetier".

³⁴³ "De taal van de Galliërs wordt om vele redenen geloofd die te zijn die vandaag [...] voornamelijk de Helvetiërs en de Rijnse Sequaners gebruiken". Met dat laatste volk worden naar alle waarschijnlijkheid de Elzassers bedoeld, bijvoorbeeld *Beatus Rhenanus*.

³⁴⁴ "Het kan voldoende vaststaan dat de taal van de Helvetiërs de echte Gallische is".

"Mixtus est sermo ex Germanica ac Celtica linguis, neque enim pure Germanice neque pure Celtice loquuntur. Helvetii autem, Rauraci, Sequani Rheno proximi, Brisgoenses ac Elsatici magna ex parte mere Celtice loquuntur"³⁴⁵ (ibid: 100).

De commentator claimt dus exclusieve linguïstische zuiverheid voor zijn eigen volk en voor hun associés, blijkbaar moet dus (in hedendaagse linguïstische denominaties) het Schweizerdeutsch of om iets ruimer – en correcter – te zijn, het Alemannisch tevens de Keltische oertaal geweest zijn. De andere Germaanse talen (let wel: vanuit onze invulling van het begrip) waren sinds hun Keltische oerfase gecorrumpeerd geraakt. Nederlandstaligen gaan hier door voor "Belgae", de etnische noemers van de Oudheid – wat we reeds vaak vaststelden – worden schijnbaar onproblematisch op het heden toegepast:

"Celtae enim perpetuo habent s ubi Belgae habent t ut Wasser/watter, Gross/grott, das/dat"³⁴⁶ (ibid.).

En zo worden nog taalkundige affirmaties gemaakt die het gelijkstellen van 'Helvetisch' en Keltisch moeten stutten. Zo zou Caesar wanneer hij Keltische namen doet uitgaan op -x daarmee eigenlijk een Griekse χ bedoelen, wat nog steeds voorkomt in bijvoorbeeld 'Ludwig'³⁴⁷. Margolin merkt op dat Glareanus zich graag beroept op naamkunde, al helemaal op vlak van historische geografie (1985: 201).

Wie de voorvaderlijke taal daarentegen niet spreekt, zijn de Fransen. Hun "Francica lingua" namelijk "linguam romanam esse"³⁴⁸ wat het resultaat is van hun woonplaats,

"quam nunc Franci inhabitant Galliae partem servitute Romanorum"³⁴⁹ (Jungermann, 1606: 99).

De Fransen zijn hier ook heel duidelijk "Franci" en niet "Galli": het 'nos ancêtres les Gaulois' komt de Helvetiërs toe. Dit vormt voor Margolin de grote these van Glareanus: de Helvetiërs als "véritables descendants des Celto-Gaulois" tegenover de Fransen, niets meer dan "faux prétendeurs, balbutiant un latin dégénéré" (1985: 186). Ten zuiden van Glareanus' ware Celtica (Zwitserland, de Jurastreek en delen van Zuid-Duitsland) was een sterkere Romeinse aanwezigheid geweest en "plebs Romanam discere linguam, sed male, sed mutilate"³⁵⁰ (ibid: 197-198). Bij de commentator gaan "helvétoceltisme" en "francophobie"³⁵¹ klaarblijkelijk hand in hand, getuige ook volgend citaat:

"Franci in Gallia eorum sunt peregrini, non veri Galli, sed Galliae inquilini"³⁵² (ibid: 196).

Op een heel andere toon zien we hem schrijven over de "Helvetiorum natio"³⁵³, wel nog bewoond door dezelfde onverschrokken en onbedorven Helvetiërs van weleer. Die grote natie die zich uitstrekt van

³⁴⁵ "De taal is vermengd uit de Germaanse en de Keltische talen, ze (de Duitsers) spreken noch zuiver Germaans noch zuiver Keltisch. De Helvetiërs echter, de Raurakers, de Sequaners het dichtst bij de Rijn, de mensen van Breisgau en de Elzassers spreken voor een groot deel zuiver Keltisch".

³⁴⁶ "De Kelten (i.c. hedendaagse sprekers van het oeroude 'Keltisch') hebben immers steevast een s waar de Nederlandstaligen een t hebben zoals Wasser/water, Gross/grot, das/dat".

³⁴⁷ Moderne inzichten, met name de 'Tweede Germaanse Klankverschuiving', tonen voldoende aan dat dit terugprojecteren van de *ch*-klank naar de antieke voorvaderen simpelweg niet klopt.

³⁴⁸ "is een Romaanse/Romeinse taal".

³⁴⁹ "Het deel van Gallië onder de slavernij van de Romeinen dat nu de Franken (Fransen) bewonen".

³⁵⁰ "Het gepeupel leerde de Romeinse taal, maar slecht, en in erbarmelijke staat".

³⁵¹ Een dubieuze noot is "Lutetiam [...] quae hodie eius regionis metropolis est" (Jungermann, 1606: 116). Hier kan men zich afvragen of het gaat om een neerbuigende opmerking over Frankrijk, 'dat regiootje', dan wel een verwijzing naar de contemporaine kerkelijke indeling: Parijs als zetelstad (metropool) van het aartsbisdom.

³⁵² "De Fransen zijn vreemden in dat Gallië van hen, geen echte Galliërs, maar geïmmigreerde bewoners van Gallië".

³⁵³ Een andere 'natio' is buurland (Habsburgs aartshertogdom) Oostenrijk: "Nam Noricum natio est inter Pannonas et Vindelicos ad Danubium sita" (Jungermann, 1606: 102).

Genève³⁵⁴ tot Konstanz en van de "Iura mons" tot de "mons Gothardi"³⁵⁵ (Jungermann, 1606: 101) en die heel wat meer dapperheid vereiste om te verdedigen dan Caesar deed uitschijnen:

"Quod autem undique Helvetiorum natio sit tuta, ut Caesar existimat, hoc quidem verum a duabus partibus qua tenus Caesari utcunque nota erat, ad meridiem et occasum. Caeterum adversus Germanos atque Rhaetos, hoc est, ad ortem et septentrionem, non ita verum est neque enim Rhenus tantus limes ut tutam defensionem praebeat quando supra lacum Constantiensem plerisque in locis vado transitur"³⁵⁶ (ibid.).

Diezelfde dapperheid blijkt eveneens uit de grootse plannen van de oude Helvetii:

"Sane autem suspectum est in tam longinquam regionem proficisci cenatos Helvetios. Quanquam cum alia in hac historia Helvetiorum acta audaciae specimen habeant, hoc quoque sic intelligi potest"³⁵⁷ (ibid: 103).

Net als Rhellicanus, gaat ook Glareanus prat op de gelijkstelling van 'pagus'³⁵⁸ en het contemporain concept van een geconfedereerde deelstaat in Helvetia:

"[...] per pagum non oportere intellegere vicum ut quidam inerudite exposuerunt [...]. Caeterum cum hodie tota Helvetiorum Democratia sive regio in XIII civitates sit divisa (vulgus 'angulos' vocat, Franci 'cantones') [...], undecim tamen dumtaxat intra veros regionis Helvetiae limites concluduntur. Basilea enim non in Helvetiis sed in Sequanis iacet, Schaffhusia in Germania"³⁵⁹ (ibid: 101).

Hij is gevoelig voor de antieke afbakening van het Helvetisch leefgebied en merkt op hoe de eigentijdse confederatie uit deze 'veros limites' begint te barsten. Dit verklaart ook mede zijn eerdere, linguïstische inclusie van Sequaners, Raurakers, Elzassers... in de 'vera lingua'. Daarbij is het niet onbelangrijk om op te merken dat Glareanus "est l'un des principaux humanistes de l'espace haut-rhénan" (Bächtold, 2007), met andere woorden de regio van die volkeren. Hij heeft namelijk een goed deel van zijn leven in Bazel gewoond en gewerkt (waar hij in contact trad met grote humanisten als Erasmus), zijn twee echtgenotes waren Bazels. Het afzonderen van Bazel en Schaffhausen lijkt op het eerste zicht niet bijster patriottisch, de commentator die de historische waarheid – voor zover modern wetenschappelijk onderzoek kan beweren die in pacht te hebben – toch meer dan eens geweld aan doet, had deze gegevens evengoed kunnen terugprojecteren. Zijn favoriet argument om Caesar te weerleggen is het feit dat de Romein een groot deel van zijn beschrijving op basis van *oui-dire* heeft

³⁵⁴ De naam van deze stad behandelt Glareanus tevens in detail (Jungermann, 1606: 102).

³⁵⁵ Verderop bespreekt hij nog de Alpenregio tussen Helvetia en Italië (ibid: 103).

³⁵⁶ "Maar dat de natie der Helvetiërs aan alle kanten veilig is, zoals Caesar meent, dat is weliswaar correct voor twee zijden tot waar het voor Caesar in ieder geval bekend terrein was, ten zuiden en ten westen. Voor de rest tegenover de Germanen en de Rhaeti, dit is ten oosten en ten noorden, is dat dus niet waar en de Rijn is immers niet zo'n grote grens dat hij een veilige verdedigingslinie biedt wanneer die aan de andere kant van de Bodensee op vele plekken via een wad kan worden overgestoken".

³⁵⁷ "Het is echter absoluut verdacht dat de Helvetii betracht hebben naar zo'n verafgelegen landstreek te vertrekken. Hoewel, als andere daden van de Helvetii in deze historie als toonbeeld van onversaagdheid beschouwd worden, kan ook dit zo begrepen worden".

³⁵⁸ De problemstelling wat Caesar heeft bedoeld met "Verbigenus pagus" houdt Glareanus dan ook bezig (Jungermann, 1606: 104), zonder conclusief resultaat. Vandaag wordt dit op basis van de hoofdstad der Verbigeni, Urba – die met de stad Orbe wordt geïdentificeerd – in de Vaud gesitueerd. De cartograaf van Louis XIV, Nicolas Sanson (1600-1667) wijdde een gedetailleerde kaart aan de 'pagus': van deze *Verbigenus pagus in Helvetiis . Partie du Wiflispurgergow en Suisse et dans l'évêché de Lausanne, partie du canton de Berne, le canton de Fribourg et le baillage d'Orbe* bevindt zich nu een kopie (Paris, 1690) in de Universiteitsbibliotheek van Bazel (http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/4272339).

³⁵⁹ " [...] dat onder 'pagus' niet dorp moeten worden verstaan zoals sommige onintelligente lieden uiteen hebben gezet [...]. Verder, hoewel de hele Democratie of streek der Helvetiërs vandaag in 13 gemeenschappen verdeeld is (het volk noemt ze 'Ecke', de Fransen 'kantons') [...], worden er toch maar elf binnen de ware grenzen van het land Helvetia ingesloten. Want Bazel ligt niet in Helvetisch maar in Sequaans gebied, Schaffhausen in Germanië".

gemaakt, niet uit eigen waarneming: "sane constat Caesari Helvetiorum regionem ex relatione tantum notam fuisse, caeterum non visam"³⁶⁰ (Jungermann, 1606: 102). Hier doet hij dat niet, waarschijnlijk omdat het toetreden van de twee kantons nog te recent was (1501, na de Zwabische Oorlog waarbij het Eedgenootschap tevens haar de facto onafhankelijkheid van de Heilig Roomse Keizer had bekrachtigd). Wanneer Glareanus in Bazel woont in de jaren 1510 en 1520 zijn zij duidelijk nog de nieuwkomers in de confederatie. Met zijn linguïstische en institutionele argumenten zorgt hij al voor toenadering, maar voor een volledige identificatie met de Helvetiërs was het waarschijnlijk nog te vroeg. Zulk een historische integratie wanneer de contemporaine integratie nog niet voltooid was, had misschien ongeloofwaardig geleken. Later is hij – net als Erasmus – uit Bazel weggetrokken naar Freiburg im Breisgau. De commentator heeft er dus persoonlijk belang bij heel deze streek (land van Bazel, Breisgau, Elzas...) enig aanzien en legitimiteit te verlenen, ook de 'Brisgoenses' werden trouwens letterlijk vermeld als sprekers van de echte voorouderlijke taal. Naast de nobele taal, heeft de confederatie echter ook nog haar unieke staatsinstellingen, Glareanus spreekt zelfs over de "Helvetiorum Democratia", uiteraard een erg beladen en classicerend begrip aan het begin van de 16^e eeuw. Dankzij deze constellatie, gepuurd uit de antieke Helvetische 'volkerenbond' kunnen de Helvetiërs genieten van "Helvetiorum nostra aetate libertas"³⁶¹ (Jungermann, 1606: 101). Maar in een bespreking van zijn eigen Helvetia kunnen de eigentijdse problemen niet ontbreken, met name de Reformatie. Het waren immers de religieuze onrusten (onlusten) en het obstinaat weigeren van de Reformatie die Glareanus en Erasmus Bazel deden ontvluchten in 1529 (Bächtold, 2007). Hier wordt Glareanus toch even programmatisch in het verdedigen van de rechtgelovigheid:

"Ex his XIII quinque nostra aetate [...] schismatis plena esset, inconcussam maiorum suorum religionem servarunt ac armis fortiter, nec sine sanguine, nec sine Dei Optimi Maximi auxilio defenderunt"³⁶² (Jungermann, 1606: 101).

Nog minder dan Rhellicanus laat Glareanus zich leiden door het relaas van Caesar, de militaire acties krijgen weinig commentaar en hij wijdt vooral graag uit over alles dat de Helvetii aanbelangt. Zo is de Arar slechts een aanleiding om de belangrijkste waterwegen van Helvetia, namelijk de Thur (Ur), de Limmat (Limagus), de Reuss (Ursa) en de Aare (Arola), kort te bespreken (ibid: 103-104). Ook vele Helvetische steden hebben wortels in de Oudheid, een heel aantal van hen wordt opgesomd (ibid: 101), immers "omnino apud autores loca vetusta in Helvetiis sunt"³⁶³. Nu hadden de oude Helvetii uiteraard ook bondgenoten waar Glareanus veel interesse voor toont, de Rauraci zaten namelijk in de streek van Bazel³⁶⁴ en Freiburg im Breisgau. Glareanus spreekt over hun eertijdse glorie, hij spreekt zelfs over een heus rijk van dit volk, aan de Rijn ten noordoosten van Bazel, dat Waldshut, Laufenburg, Säkingen en Rheinfelden zou omsloten hebben. De Tulingi, Latobrigi en Boii zouden verder naar het noorden geleefd hebben en moeten zonder meer als Germanen beschouwd worden (ibid: 102). Over de Germanen geeft hij ook wel wat achtergrond, allereerst terminologisch (synecdoche en verwarring):

"Neque vero Teutones et Germani iidem sunt sicut neque Alemanni et Germani"³⁶⁵ (ibid: 105).

³⁶⁰ "Het staat zeker vast dat de streek van de Helvetii Caesar zo goed gekend was vanuit een relaas, dat hij ze overigens niet gezien heeft".

³⁶¹ "De vrijheid van de Helvetiërs in onze tijd".

³⁶² "Van die 13 is in onze tijd een vijftal vol verdeeldheid, onverschrokken dienen zij het geloof van hun voorouders en dapper verdedigen ze haar gewapenderhand, niet zonder bloedvergieten, noch zonder de hulp van de opperste en algoede God". De vijf in kwestie waren Lüzern, Uri, Schwyz, Unterwalden en Zug.

³⁶³ "Overall bij de grote auteurs worden oeroude plaatsen bij de Helvetiërs vermeld".

³⁶⁴ Getuige de kolonie 'Augusta Raurica', waar het huidige Augst – amper 10 kilometer ten oosten van Bazel – de archeologisch en toponymische sporen van draagt. Het dorp heeft dan ook een museum dat aan deze geschiedenis gewijd is, het 'Römerhaus' (<http://www.augustaurica.ch/>).

³⁶⁵ "Teutonen en Germanen zijn echter niet hetzelfde zoals ook Alemannen en Germanen niet hetzelfde zijn".

Verder krijgen de verschillende Germaanse stammen tevens elk hun woordje uitleg met de nodige equivalenten en vermeldingen van Duitse namen. Net als Rhellicanus is Glareanus in zijn commentaar bij boek I erg diepgravend (zij het in mindere mate) en bestaat er bijgevolg een nogal evident onevenwicht in vergelijking met de commentaar bij de volgende boeken³⁶⁶. Volgens Margolin heeft de commentator eens zijn (nationalistische) punten gemaakt had de verdere boeken kort afgehandeld (1985: 211). Wat Glareanus vooral interesseerde was de campagne tegen de Helvetii welke hij in Margolins visie met een tendentieuze interpretatie verdraait met oog op Helvetische glorie (ibid: 186).

Bij de Gallische stammen voorziet de commentator al bij al beperkte duiding, de Seduni (waar ook Rhellicanus interesse voor aan de dag had gelegd) echter krijgen evenveel commentaar en uitleg als het volledige tweede boek, immers:

"habent adhuc antiquam linguam Galliae quae etiamnum Helvetii utuntur"³⁶⁷ (Jungermann, 1606: 107)

"Helvetiis sunt confoederati"³⁶⁸ (ibid.). Dit gaat namelijk over Valais, als 'Zugewandter Ort'.

De noten bij het vierde boek zijn opnieuw uitgebreider. Reeds in de korte inhoud voorafgaand aan de commentaar toon Glareanus zich erg sceptisch ten aanzien van Caesar en zijn rooskleurige voorstelling. Hij heeft twijfels bij de "difficillima pontis descriptio"³⁶⁹ en de overtocht naar en terugtocht van Groot-Brittannië beoordeelt hij als "mediocriter felix"³⁷⁰. Geen van beide probleempunten wordt overigens inhoudelijk door hemzelf behandeld in de noten. Veel meer interesse heeft hij voor de Suebi waarvan Caesar beweert dat ze wel "centum pagos" hadden, tegenover het aantal van vier dat hij eerder voor de Helvetii had vermeld. Dat kan uiteraard niet kloppen:

"Pagum haud dubie alia significatione dixit quam cum de Helvetiis loqueretur"³⁷¹ (ibid: 109).

Glareanus meent te kunnen besluiten dat een Helvetische pagus "minimum XX milia hominum"³⁷² omvatte terwijl bij de Suebi het begrip werd gebruikt "pro ditiuncula binorum aut ternum millium virorum"³⁷³ (ibid.). Zoals met Teutonen en Alemannen bestaat ook met de Suebi een spraakverwarring, doordat het inderdaad gaat om een belangrijke stam die een grote invloedssfeer had gecreëerd:

"Quidam nostra aetate de Suevis sermonem ingressi, latos eorum faciunt fines ut totam Germaniam occupent. Unde plane evenisse credo, cum Germanum dicere vellent, Suevum dicerent. Quae consuetudo etiamnum apud Helvetios, unicas veteris Galliae reliquias, manet"³⁷⁴ (ibid: 109).

De lang vervlogen macht van de Suebi wordt hier ook omgekeerd naar de Helvetiërs die als enige echte erfgenamen van Caesars Galliërs de herinnering aan dat Suebisch rijk levend houden met hun authentieke taal. Een indicator van hoe ver het helvetocentrisme gaat. Zo ook wanneer over de Rijn

³⁶⁶ I (8 p.), II (0,5 p.), III (1,5 p.), IV (5 p.), V (2 p.), VI (3,5 p.), VII (4 p.), VIII (1 p.).

³⁶⁷ "Ze hebben nu nog de oude taal van Gallië die ook de Helvetiërs nog gebruiken".

³⁶⁸ "Ze zijn geconfedereerd met de Helvetiërs".

³⁶⁹ "De erg moeilijke beschrijving van de brug", nl. Caesars provisorische brug over de Rijn.

³⁷⁰ "slechts een middelmatig succes".

³⁷¹ "Hij gebruikt 'pagus' zonder twijfel met een andere betekenis dan wanneer hij over de Helvetii sprak".

³⁷² "Op zijn minst 20.000 mensen".

³⁷³ "voor een dorpje van twee- of drieduizend man".

³⁷⁴ "Sommige lieden die heden ten dage een discours over de Suebi aanvatten, maken hun gebied zo uitgestrekt dat ze haast heel Duitsland bezetten. Vanwaar ontegenzeggelijk is voorgevallen, naar ik geloof, dat wanneer ze Duitser wilden zeggen, ze Sueef zegden. Welk gebruik ook nu bij de Helvetiërs, enige overblijfselen van het oude Gallië, in voege blijft".

gesproken wordt. Na heel wat informatie over verscheidene rivieren³⁷⁵ wijdt Glareanus uit over de loop van de Rijn (ibid: 109-112, uitgebreider dan alle commentaar bij het derde boek tezamen) waarbij voornamelijk aandacht uitgaat naar al wat "littore Helvetico" sive "ab Helvetiorum parte"³⁷⁶ gesitueerd is. De bron van de Rijn lag volgens Caesar bij de Lepontii in de Alpen:

"Caeterum in universum hoc sciendum, Lepontios latissime olim dispersos fuisse et in circum summas Alpeis occupasse. Primum enim ad eorum ortum Lepontii sunt qui Gallica adhuc, qua hodie Helvetii utuntur lingua"³⁷⁷ (ibid: 112).

Weerom wordt met het taalargument gesabeld. Een andere taalgerelateerde gedachte van Glareanus houdt verband met de discussie over het Grieks. In het kamp van de Helvetii bij Bibracte zouden namelijk in het Grieks gestelde tafeltjes zijn aangetroffen, innovatief stelt de commentator:

"Tabulae [...] literis autem Graecis, non lingua Graeca confectae erant. Lingua enim Gallica qua hodie Helvetii utuntur non minus Graeci literis quam Latinis scribi potest"³⁷⁸ (ibid: 104).

Dus wanneer in boek V sprake is van een "epistolam Graecis conscriptam literis" wordt dat gebruikt als reminiscentie aan de tabulae van de Helvetii. De opmerking is dezelfde en daarbij wordt nog sterker gesteld, wat hij voor de Helvetiërs uiteraard niet deed, dat:

"apud quas Belgas forsitan ne literae quidem Graecae [...] notae fuerunt"³⁷⁹ (ibid: 115).

Verder is Glareanus kort over de Belgae, als hij ze bespreekt is het vaak aan de hand van wat "Lambertus Paschalis, sacri ordinis Carthusiani"³⁸⁰ daarover had gezegd. In navolging van deze Duitser germaniseert Glareanus de oude Belgen. Zo zou in plaats van "Segni" eerder "Legni" moeten worden gelezen, welke stamnaam verband houdt met "Lynn vel Lenct" (mogelijk het dorp Linnich, bij Gulik) en hun antieke oppidum Gelduba zou dan "Glatpach" zijn (waarschijnlijk het huidige Mönchengladbach). Paschalis stelt voor "Vatuca" als "Ratuca" te lezen wat gelijk te stellen is met Rade "haud procul ab Aquisgrano"³⁸¹, nu een grensdorp met Kerkrade aan Nederlandse zijde en Herzogenrath aan Duitse kant. De Galliërs van boek VII interesseren hem klaarblijkelijk nog minder, buiten korte vermeldingen concentreert hij zich voor dit boek op militaire tactiek en een beetje topografie, zij het meer als excuus om nog eens over de Helvetii te beginnen, na enkele woorden over Gergovia zelf:

"Gergobina vere oppidum Boiorum quod illis Hedui in bello Helvetico ex iussu Caesaris dederunt. Sed nomina confusa sunt"³⁸² (ibid: 119).

³⁷⁵ Specifiek over dit nationalistisch beeld bij Glareanus van Zwitserland als 'Mater Fluviorum' verscheen vrij recent een artikel van Martin Korenjak: 'Die Schweizer Alpen als Wasserschloss Europas: Glarean und die Helvetia Mater Fluviorum', *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 62 (2012), 390-404.

³⁷⁶ "Op de Helvetische oever" of "aan de kant van de Helvetiërs".

³⁷⁷ "Voor de rest moet het volgende geheel geweten zijn dat de Lepontii ooit erg wijdverspreid waren en dat ze in de omtrek de Alpentoppen bewoonden. Want eerst bij die bron zijn de Lepontii die nog steeds de Gallische taal spreken, welke vandaag de Helvetiërs gebruiken". Eigen opzoekingen naar bewaarde exemplaren van dergelijke vroege Keltische inscripties in het Griekse alfabet hebben niets opgeleverd.

³⁷⁸ "De tafeltjes echter waren in Griekse letters, niet in de Griekse taal gesteld. Want de Gallische taal waar de Helvetiërs vandaag gebruik van maken kan niet minder met Griekse dan met Latijnse letters worden neergeschreven".

³⁷⁹ "dat bij die Belgen misschien niet eens de Griekse letters gekend waren".

³⁸⁰ Deze 'Lambertus Pascualis' was een kartuizer te Koblenz met enig intellectueel gewicht, daar Erasmus hem in zijn brieven vermeldt. Verder is bitter weinig geweten over de man of het werk waaruit Glareanus put (Bietenholz, 2003: III, 52).

³⁸¹ "helemaal niet ver van Aken".

³⁸² "Gergobina echter is een stad van de Boii die de Aedui aan hen hebben gegeven in de Helvetische oorlog op bevel van Caesar. Maar de namen worden verward".

Met voorsprong de langste noot gaat echter over de getalsterkte van de Gallische alliantie (ibid: 121-122) omdat daaronder ook de Helvetii ressorteerden. Alsook hun eertijdse zusterstammen, de Rauraci en de Boii die slechts kleine contingenten leverden aan Vercingetorix:

"minor numerus [...] ut civitatibus duabus perexiguus, bello etiam ante sexennium Helvetico attritis"³⁸³ (ibid: 121).

Nog een stuk uitgebreider was alle uitleg bij de Germaanse bossen in boek VI, het "Baceni sylva" en vooral het "Hercinia sylva" (ibid: 116-118, zowat vijf volle kolommen). Dat Hercynische Woud, geïdentificeerd met het Zwarte Woud, reikte eens ongetwijfeld tot diep in Helvetia.

"Sylvae partem existimo, ut iam diximus, Helvetiorum eremum a Rheno ad Nicrum usque flumen. [...] Nam Helvetios [...] a Rheno ad Nicrum amnem, quae hodie non poenitenda est natio, id enimvero verisimile fuerit"³⁸⁴ (ibid: 116).

Dat laatste is een wel erg gewaagde claim als we er even de kaart bijnemen: de Rijn en de Nickar komen samen in Mannheim. Het gigantische gebied dat hier wordt opgeëist beslaat zowat de helft van de huidige Duitse deelstaat Baden-Württemberg, een "eremum" inclusief Heidelberg, Karlsruhe, Baden, Tübingen, Stuttgart maar ook Rottweil – waar Glareanus studeerde – en Freiburg im Breisgau – waar hij 30 jaar lang doceerde. Naast deze vlaag van Helvetische grootheidswaan, is de commentator van mening dat de Romeinse auteurs, met name Caesar en Tacitus, het niet altijd bij het rechte eind hebben als het de grootte en de juiste ligging van het woud betreft:

"Vulgi famam secutos ac incompti pro comperta, quemadmodum de remotissimis regionibus temere mentiendi fieri solet, tradidisse"³⁸⁵ (ibid.).

Glareanus daarentegen laat het woud ruimer uitdijen over Helvetia en verder door langs de Donau:

"Nec dubito Helvetiorum nemore totum eum [Danubii] tractum contineri"³⁸⁶ (ibid: 118).

Laat hiermee voldoende duidelijk zijn dat zowel Glareanus als zijn oudere tijdgenoot Rhellicanus bij het becommentariëren van Caesar uitermate vooringenomen en helvetocentrisch te werk zijn gegaan. Met een gelijkaardig onevenwichtige verdeling, met hun constante opeising voor en herinnering aan Helvetia, de uitvergroting van de historische rol en glorie van de Helvetii, de identificatie met en het terugprojecteren van de 'confoederati' en aandacht voor dezelfde 'nationaal relevante' elementen (kennis van het Grieks, de uitgestrektheid van de oerwouden etc.). Voeg daar voor beiden eveneens een regionaal-patriottische tendens aan toe (duidelijk meer uitgesproken bij Rhellicanus) en er zijn ons inziens genoeg elementen voorhanden om te besluiten dat we hier te maken hebben met een uitgesproken nationalistische lectuur van Caesar. Zwitserland, dat als federatie in de 19^e eeuw de vreemde eend in de bijt is tussen de grote natiestaten, geeft in de 16^e eeuw blijk van een humanistisch patriottisme dat in de West-Europese commentaartraditie die ons onderzoeksobject vormt zijn gelijke niet kent.

³⁸³ "een lager aantal [...] zoals te verwachten van twee uiterst kleine gemeenschappen, nog uitgeput door de Helvetische oorlog van zes jaar tevoren".

³⁸⁴ "Zoals we reeds zeiden acht ik een deel van het woud het desolaat land der Helvetii van de Rijn tot aan de rivier de Neckar. [...] Want dat de Helvetii het gebied van de Rijn tot aan de Neckar bezaten, dat op vandaag een prijzenswaardige natie is, dat is toch wel voldoende waarschijnlijk". De natio verwijst vermoedelijk naar het Markgraafschap Baden.

³⁸⁵ "Afgaand op een gerucht van het gewone volk hebben ze ook onzekere voor zekere zaken overgeleverd, zoals men gewoon is over de meest verafgelegen streken zonder meer leugens op te hangen".

³⁸⁶ "En ik twijfel er niet aan dat heel die loop (van de Donau) door het Woud der Helvetii werd omsloten".

5. DUITSLAND

5.1. Ariovistus, "Vater des Deutschtums"³⁸⁷

Het huidige Duitsland kent een lange en bewogen geschiedenis, langs de Karolingische en Ottoonse grootrijken naar het hopeloos verdeelde Heilige Roomse Rijk 'der Duitse Natie', door religieuze en andere conflicten tot de rijksontbinding ten tijde van Napoleon. In de 19^e eeuw komt het tot moderne staatsvorming, via de Duitse Bond en het Pruisisch imperialisme ontstaat het Duitse Rijk (1871-1945). De 20^e eeuw brengt conflicten en verdeeldheid op een nooit geziene schaal, een hereniging van Duitsland komt er pas in 1990. Hoe moeten we de receptie van Caesar zien te midden van deze complexe nationale geschiedenis? Biskup (2009: 402-403) wijst op de bijzondere plaats die Caesar er als figuur krijgt in de vroegmoderne tijd, wanneer de Roomse keizers zijn naam als titel dragen en hem als 'eerste keizer' bovenaan de lijst plaatsen waarvan zij zelf de staart vormen. Een aspect dat in moderne tijden echter meer op de voorgrond trad, was het zogenaamde 'Germanentum'. Het Duitse gevoel 'Germaans' te zijn, af te stammen van de krijgshaftige volkeren die Tacitus beschreef, maar die ook reeds hun opwachting hadden gemaakt in Caesars *De Bello Gallico*, het vormt een centraal thema in het Duits nationalisme van de 19^e en 20^e eeuw. In deze vroegste geschiedenis van de Duitse natie krijgen aldus Caesars Rijnexpedities, zijn strijd met verscheidene Germanenstammen en in het bijzonder met 'der Germanenkönig' Ariovistus³⁸⁸ tevens hun plaats. We zullen aan de hand van enkele artikels en naslagwerken een beeld proberen te schetsen van deze receptie in de moderne tijden om vervolgens te kijken of er al sporen van dit 'Germaans nationalisme' in commentaren op Caesar vervat liggen.

5.1.1. Het Duitse Keizerrijk

De Duitse staatsvorming in de 19^e eeuw ging, zoals elders in Europa, gepaard met de creatie van een nationale identiteit, een nationale geschiedenis, een nationaal gevoel. Hierin kregen de Germanen als verste voorvaders van de moderne Duitsers, 'Urdeutscher' als het ware, een bijzondere plaats³⁸⁹. Dit is een traditie die al eeuwen leefde in de Duitse staten, met name in de enthousiaste – humanistische en latere – receptie van Tacitus' *Germania*. In de moderne wetenschap spreekt men van 'Germanenmythos'³⁹⁰. Als grote held treedt in dit 19^e-eeuws nationalisme voornamelijk Arminius, 'Hermann der Cheruskerfürst', naar voren, de door Tacitus opgetekende krijgsvorst die Varus versloeg en Germanië voor Romeinse overheersing behoevende (Crossland, 2009). Caesars grote Germaan, de "rex Germanorum" Ariovistus, wordt evenwel niet verwaarloosd. Schmidt (1907: 509-510) wijdt een

³⁸⁷ "Ariovist muss sich auf das Ostufer des Rheines zurückziehen und stirbt 54 vor Christus. Zwar ist ihm die Begründung der Germanenmacht in ganz Gallien nicht gelungen, doch bleibt er der unsterbliche Vater des Deutschtums im Südwesten des nachmaligen Deutschen Reiches," zo staat te lezen in het online biografisch woordenboek www.personenlexikon.net (geraadpleegd op 16 november 2016).

³⁸⁸ In de taalkunde staat deze naam, evenals Vercingetorix, ter discussie. Ariovistus zou in feite op een vorstelijke titel teruggaan: "what Caesar states as the name of the German king is really a Latinization of a primitive Germanic form of *Heer Fuerst*, 'war lord' " (Mitchell, 1919: 297).

³⁸⁹ Deze 'Germanenforschung', zij het vaak nationalistisch gekleurd of geïnspireerd (getuige een werk over rassensuperioriteit als Max Engemann, *Das Germanentum und sein Verfall. Eine rassenpolitische Studie* (Stuttgart: Friedrich Funcke, 1905)), staat als volwaardig onderzoeks domein naast de bekende Grieks-Romeinse Altertumswissenschaft en is uitgemond in een aantal indrukwekkende naslagwerken, in het bijzonder het *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*.

³⁹⁰ Een aantal recente studies over dit onderwerp: Otto Holzappel, *Die Germanen. Mythos und Wirklichkeit* (Freiburg: Helder, 2001) ; Rainer Kipper, *Der Germanenmythos im Deutschen Kaiserreich* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2002) ; Esther Leroy, *Konstruktionen des Germanen in bildungsbürgerlichen Zeitschriften des deutschen Kaiserreichs* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004) ; Ingo Wiwiorra, *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumforschung des 19. Jahrhunderts* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006).

korte uiteenzetting aan dit koninklijk epitheton³⁹¹ waarin hij Caesars betiteling van Ariovistus afweegt tegen Plinius' "rex Sueborum" en Mela's "rex Botorum". De gevolgtrekkingen benadrukken de uitzonderlijke macht van de Germaanse vorst die naast zijn "große suebische Volk" tevens heel wat andere volkeren aanvoerde³⁹². De Duitse keizer, koning van Pruisen, kan ook worden gezien als een Germaans vorst die zijn eigen volk overstijgt om de leiding over de vereende Duitse staten op zich te nemen. En deze parallellie werd destijds al gemaakt in de ideologische zoektocht naar legitimatie en antieke adelbrieven. In het gepolariseerde debat rond de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) wordt dit beeld door B.W. Mitchell gebruikt tegen de Duitsers in zijn artikel *Ariovistus and William II*.

Alvorens gepubliceerd te worden in *the Classical Journal* in februari 1919, verscheen het artikel in kwestie reeds in november 1918 in *the Journal of Education*. En op basis van onze lectuur durven we besluiten dat Mitchell het nog minstens anderhalf jaar vroeger geschreven heeft, de toon is namelijk die van een academische oproep om uit de neutraliteit te breken (Amerikaanse oorlogsdeelname kwam er immers pas in april 1917)³⁹³. Hij vraagt zich luidop af of Europa aan de Duitse barbarij ten prooi zal vallen, "it is for America to answer!" (Mitchell, 1919: 307) luiden de programmatische laatste woorden van zijn flagrant anti-Duits artikel. De openingszin had reeds een tegenstelling geschetst tussen "civilization" en "the Germans" die altijd al oorlogsziek waren (ibid: 295), dit etno-historisch gemotiveerd beeld van de Duitsers kan, gezien Mitchells eigen achtergrond³⁹⁴, verbazen. De auteur werkt vervolgens een parallel³⁹⁵ uit tussen "the German king" Ariovistus en keizer Wilhelm II, deze laatste "regards himself as the incarnation and integration of the national character" (ibid.). Een national(istisch)e identificatie die Duitse Caesaredities eveneens verlenen aan Ariovistus, het eerste Germaanse personage in de Europese geschiedenis (ibid: 296). Beiden worden (haast) pathetisch neergezet als vreselijke en wrede heersers, strijd- en oorlogslustig:

"They [Ariovistus en zijn volk] avidly studied the science of death and devastation and applied it as an art. [...] The harrying and despoiling of the lands just beyond his borders became a fixed principle of conduct. [...] Oh, gastly science of devastation! Who would ever have dreamed that civilized men would again behold it reappear upon the earth?" (ibid: 299-300).

De gelijkenissen kunnen verder worden doorgetrokken naar de Duitse eenmaking:

"Ariovistus had succeeded, as did the grandfather of his successor, in welding together various tribes of Germanic stock into some sort of confederation" (ibid: 297).

En naar een bij uitstek symbolisch geladen gebied in het Frans-Duitse conflict:

"It is, by the way, a rather curious coincidence that this Sequanian land which the barbarous German so unscrupulously seized is today Alsace. Even then its rich territory was a bait to barbarism" (ibid: 298).

³⁹¹ Merk op dat in annalistische literatuur doorheen de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd grote 'Duitse' heersers deze titel droegen of kregen toegedicht o.a. Lodewijk de Duitser (806-876, *Ludovicus*), Otto I (912-973, *Otto Magnus*) en Maximiliaan I (1459-1519, *Maximilianus*). Zie hiervoor bijvoorbeeld *Germanicorum Scriptorum qui rerum a Germanis per multas aetates gestarum historias vel annales posteris reliquerunt* (Regensburg: Johann Conrad Peez, 1726).

³⁹² "Tribokern, Wangionen und Nemetern [...] Markomannen, ferner die Quaden, Hermunduren usw." (Schmidt, 1907: 510).

³⁹³ Dat de Europese perikelen ook in de Verenigde Staten de gemoederen verhitten ligt voor de hand met een samenleving die voor een overgroot deel bestond uit nog erg recente Europese inwijkelingen en (klein)kinderen van dergelijke migranten.

³⁹⁴ Eigen genealogisch onderzoek heeft namelijk onthuld dat Benjamin Wiestling Mitchell uit Pennsylvania zijn tweede naam ontleent aan de meisjesnaam van zijn moeder (Mary Wiestling). Deze naam is Duits, haar grootvader was in Saksen geboren, haar grootmoeder was de dochter van Duitse en Zwitsers migranten.

³⁹⁵ Hij gaat hierin zeer ver, naast overeenkomstige karaktereigenschappen lijkt zelfs een bloedverwantschap hem meer dan waarschijnlijk, "as blood goes from Ariovistus to the Hohenzollern": van de machtige stam der Sueben tot het Zwabische koningshuis (ibid: 295-296). Laat opgemerkt zijn dat de taalkundige verwantschap tussen de stam *Suebi/Suevi* en het Zuid-Duitse gebied *Schwaben* effectief lijkt vast te staan.

Het conflict waarbij Ariovistus zijn Gallische bureu, de Sequani, bijtreedt in de oorlog tegen de Aedui maar achteraf wel hun land deels bezet, wordt hier partieel weergegeven en gespiegeld aan de noodlottige Slag bij Sedan (1870), waar het Franse Keizerrijk ten onder gaat en het Duitse ontstaat, met annexatie van de Elzas. Mitchells partijdigheid is evident: zoals de verjaagde Sequani, moesten ook de Elzassers hun geboortegrond achterlaten om toevlucht te zoeken "in the narrowed boundaries of *la Belle France*" (ibid: 299). Ariovistus staat also aan de wieg van "the tradition of Germany for the Germans" (ibid: 300)³⁹⁶ die Wilhelm II uitdraagt, inclusief plunderen, oorlogen en onderdrukken van het volk. De strubbelingen tussen Ariovistus en Caesar worden expliciet op één lijn gesteld met de Eerste Wereldoorlog: Germaanse krijgsheren worden "primeval Hindenburgs and Ludendorffs" (ibid: 301), Germaanse spionnen zijn de "original Boy-Eds and von Papens" (ibid: 303)³⁹⁷, allen eerloze en verraderlijke lieden die hun vijanden met leugenachtige oorlogsclaims in de val lokken³⁹⁸ en zich daarbij beroepen op god(en):

"German gods [...] creatures of the materialistic, utilitarian and egoistic national mind. [...] Progress has been made by the reincarnate Ariovistus in the adoption of *Gott*³⁹⁹ as the permanent junior partner in the imperial directorate of the universe" (ibid: 304).

Mitchells omkering van het Duits-nationalistisch discours biedt een uitermate interessant voorbeeld van hoe verbanden kunnen worden gelegd tussen Caesars oorlogsverslagen en eigentijdse nationale geschiedenis. Een eeuw later kunnen we enkel maar hopen dat er met minder eenzijdige insteek op het complexe verloop van de Grote Oorlog kan worden teruggeblikt.

5.1.2. Het Derde Rijk

Hitlers "Derde Rijk" was gegrondvest op nationalistische propaganda en Duitse – militaire en raciale – suprematie. Hoewel zijn rijksgedachte doorgaans veeleer in verband wordt gebracht met een imperium naar Romeins model (met Hitler als een militaristisch dictator à la Caesar), staat ook de Germaanse identiteit centraal in de nazistische ideologie. Hitler putte constant inspiratie uit de Oudheid (Van Houdt, 2015: 241-265), zo koesterde hij plannen om Berlijn te heropen in 'Germania' en werden daarnaast de Duitse expansie en de nazistische rassentheorie gegrondvest op antieke argumenten. Crossland (2009) brengt in herinnering hoe Duitslands nationale held Arminius in dat klimaat uitgebreid gevierd werd, hier vestigen we tevens de aandacht op de duidelijke parallellen met de Vercingetorix-propaganda tijdens het Vichyregime. Ook Ariovistus kon echter op heel wat aandacht rekenen in wetenschappelijke en nationalistische publicaties, in zoverre deze van elkaar te onderscheiden zijn.

Een tekenend voorbeeld is het boek *Die grossen germanischen Führer* (1939) van Kurt Pastenaci, dat later in de DDR als verboden literatuur werd bestempeld. Hoewel Pastenaci als lid van de opgeheven *Jungdeutscher Orden*, een populaire nationalistische beweging onder de Weimarrepubliek, gespannen relaties had met Hitlers NSDAP, werd zijn literatuur wel door de nazistische propagandamachine gepromoot. Het werk in kwestie heeft als opzet de vroege geschiedenis van het Duitse volk uit de doeken te doen, de kennis "über unserer Vorfahren" te delen en in het bijzonder de grote "Führern" van de Germanen te onderzoeken (Pastenaci, 1939: 7-8). De parallel met Duitsland anno 1939 behoeft

³⁹⁶ Voor de 21^e-eeuwse mens dragen deze woorden tevens een onmiskenbare reminiscentie aan Hitlers rassenbeleid, zijn uitverkoren Ariërs en de daarmee verbonden gruwelen die Mitchell zich anno 1916/1917 nog niet eens had kunnen indenken.

³⁹⁷ Hier lijkt Mitchell de zaken enigszins te verwringen, hij beredeneert (zonder stringent bewijs) dat Ariovistus een uitgebreid spionnen netwerk had in Rome. Zoals in zijn tijd Duitsland spionnen in Amerika had, m.n. de befaamde saboteurs Karl Boy-Ed en Franz von Papen die in december 1915 ontmaskerd en uitgewezen werden.

³⁹⁸ Inclusief een ondubbelzinnige verwijzing naar de loopgravenoorlog: "for he had dug himself in, as we should say today" (ibid: 302).

³⁹⁹ Het Duitse militaristische motto "Gott mit uns" springt hier haast van het blad.

nauwelijks verdere explicitering. In zijn inleiding (ibid: 9-12) prijst de auteur het oeroude Germaanse "Gefolghaftswesen" waarbij volgelingen vrijwillig en onvoorwaardelijk hun vorst volgen. Met een Tacitus-citaat klinkt dat dan: "die Führer kämpfen für den Sieg, das Gefolge für den Führer". En als Caesar daarover niet spreekt, meent Pastenaci het niettemin tussen de lijnen te kunnen lezen. Zijn Germaans nationalistische insteek is evident wanneer hij de klassieke voorstelling ontkracht dat Germanen hun beschaving en staatskunst aan de antieke culturen zouden ontleend hebben en wanneer hij vervolgens de veldtocht van Kimbren en Teutonen op eenzelfde hoogte plaatst als die van Alexander de Grote of Hannibal, met dat verschil dat de namen van die vroegste Germaanse "überragend große Führern" niet zijn overgeleverd.

Geheel naar verwachting wijdt Pastenaci ook een hoofdstuk aan Caesar en Ariovistus. Hij vertelt (ibid: 29-30) over de machtige bond der Sueben, hun grote koning en zijn officiële erkenning door Rome⁴⁰⁰, hoe hij de Sequani te hulp kwam in ruil voor land (hier geen sprake van agressieve inname), hoe de Galliërs zich tegen hem verenigden en vervolgens verslagen werden. In deze context tekent Gallië zich af als speelbal in een machtsspel tussen twee grote Führers: Ariovistus en Caesar, waarbij die laatste geen rechtmatige grond heeft om tegen de Germanen op te trekken. Weerom domineert de pro-Germaanse partijdigheid. Pastenaci verwijt (ibid: 32-33) Caesar ook de getalsterkte van het vijandelijk leger bewust overdreven te hebben, terwijl hij in feite zelf, met zijn 'onbetrouwbare' Gallische hulptroepen, een duidelijk overwicht had in de beslissende veldslag⁴⁰¹. Na zijn fel bevochten overwinning blijft Caesar beducht voor Ariovistus en zijn mannen, "seinen gefährlichsten Gegner" (ibid: 34). En hij rekent er bovendien niet mee af, de twee latere Romeinse expedities over de Rijn waren slechts luide demonstraties waar 'onze voorvaderen' – zo stelt Pastenaci – niet erg van onder de indruk waren. Verder bevestigt de auteur nogmaals de grootsheid van Ariovistus, verslagen maar nog steeds in het zadel, en van zijn goed geoliede strijdmacht. Alle historiografische 'leugens' over wilde barbaarse Germanenhorden veegt hij van tafel om vol militaristische trots (anachronistisch?) het machtige Germaanse (lees Duitse) leger te bejubelen (ibid: 35). Dit hoofdstuk beëindigen doet Pastenaci met een politiek beeld van de daaropvolgende vijfhonderd jaar als een gespannen evenwicht tussen de grootstaat van het Zuiden en de "Volksmacht" van het Noorden, de enige te duchten vijand. De laatste zin⁴⁰², met reminiscenties aan rassensuperioriteit en de creatie van een nieuwe wereldorde door leger en Führer, klinkt haast profetisch:

"Und es war der Norden dessen gesunder Volkskraft und Rasse, dessen überlegener Kampfkraft und dessen großen Führern es bestimmt war das Römerreich schließlich zu zerstören und auf den Trümmern ein neues Europa zu errichten" (ibid:36).

Slechts enkele maanden na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verschijnt in *Klio* Köstermanns artikel *Caesar und Ariovist*. Qua interpretatie bevinden we ons op glad ijs in deze analyse van de Ariovistuspassage, "einem der am meisten behandelten und umstrittenen Abschnitte des Bellum Gallicum" (Köstermann, 1940: 309), al lijkt ook deze publicatie gekleurd te zijn door het ideologisch keurslijf dat het tijdsclimaat opdrong. De nadruk op de "Anfänge unseres Volkes" (ibid: 310) doet alleszins een Germaans nationalistisch insteek vermoeden. Ariovistus komt naar voren als een ware

⁴⁰⁰ Ariovistus had immers in 59 v.C. vanwege de Senaat de titel "rex et amicus populi Romani" ontvangen.

⁴⁰¹ Pastenaci spreekt hier van de "Slacht bei Mülhausen", deze strijd anno 58 v.C. wordt nu eens 'Slag van de Vogezes', dan weer 'Slag van de Elzas' genoemd. Archeologisch onderzoek, niet toevallig onder Napoleon III (cf. supra), heeft de historische locatie van het strijdtoneel ontdekt op het zogenaamde Ochsenfeld, een vlakte tussen Thann en Mulhouse, zie hiervoor Armand Ingold, *L'Ochsenfeld, ses antiquités, ses traditions* (Strasbourg: Berger-Levrault, 1862). Merk op dat, amper twee jaar na de publicatie van deze archeologische ontdekkingen, in de streek – meer bepaald in het dorpje Cernay – een museum geopend wordt, *Le Musée de la Porte de Thann*, inclusief een 'Salle Ingold' (<http://www.musee-cernay.org/>).

⁴⁰² Ook de laatste zin van zijn slotbeschouwingen (ibid: 77) gaat in die richting: "eine Reihe [von großen Führer] die beweist dass aus nordischen Blut immer wieder und wieder überragende Männer aufwuchsen, die das Schicksal ganzer Stämme und Völker beeinflussten und in neue Bahnen lenkten."

Führer wiens roem ver buiten de Germaanse grenzen reikte, met wie ook Noricum in een verbond trad. Het anachronistische gebruik van deze territoriale aanduiding⁴⁰³ zou kunnen worden opgevat als een verwijzing naar de Anschluss van Oostenrijk⁴⁰⁴. Bij het conflict met Sequani en Aedui wijkt Köstermann zelfs niet meer uit naar antieke (schuil)namen en spreekt over Ariovistus in de Elzas⁴⁰⁵ op een manier die het getouwtrek in de oorlogen van eind 19^e en begin 20^e eeuw oproept ("Revanchebedürfnis"), slechts maanden voor de Westfeldzug en reannexatie van dit symbolisch strijdtoneel. Ook wanneer Köstermann Ariovistus' ambities en acties verdedigt tegen de leugens en beschuldigingen van de vijandige Galliërs, kan men zich afvragen over welke sterke leider en welke gerechtvaardigde Germaanse expansie het hier au fond handelt. De koelbloedige leider heeft alle redenen om trots te zijn en men kan hem onmogelijk kwalijk nemen dat hij zijn ware macht ook tot uitdrukking brengt. De auteur wil komaf maken met het topos om Germanen onterecht van wreedheden en agressie te beschuldigen. In het gewapend treffen met verdrags- en grensschennis Caesar is die laatste zonder meer de agressor en al heeft hij de gebeurtenissen waarachtig opgetekend, de redenen en rechtvaardigingen zijn propagandistische verwringingen om niet te zeggen "in der Hauptsache Erfindungen Caesars" (ibid: 316)⁴⁰⁶. In Köstermanns poging de 'ware' toedracht van onder de romanocentrische poëzie te halen treft het verwijt van "Herrschaftsanspruch" aan het adres van de Helvetii en Vercingetorix' Arverni, een concept dat sterk doet denken aan Hitlers Herrenvolk. Dezelfde term gebruikt hij later dan ook positief voor Ariovistus' claim op (delen van) Gallië. Over de hele lijn wordt de autoritaire Germaanse Führer bejubeld en worden zijn vijanden veroordeeld, klare oorlogstaal dunkt ons.

5.1.3. Hedendaagse geschiedenis

De vraag blijft dan of we in naoorlogse wetenschappelijke publicaties toch nog sporen zullen aantreffen van het Germaans nationalisme dat de 'Germanenforschung' in de tweede helft van de 19^e en eerste helft van de 20^e eeuw zo sterk gekleurd heeft.

In *À propos d'Arioviste et des Germains* (1959) schetst de bekende Caesarcriticus Michel Rambaud een beeld door de vergelijking van twee recente publicaties uit de betreffende historische streek (ruwweg Oberrhein en de Elzas), respectievelijk van G. Walser en R. Schmittlein⁴⁰⁷. De conclusie biedt een prachtig voorbeeld van het nieuwe ideologische elan in het naoorlogse, voortaan verenigde Europa⁴⁰⁸.

"Par la volonté de César, le Rhin sépare deux nations"⁴⁰⁹ (Rambaud, 1959: 126), wat hier in vraag wordt gesteld is dus het fundamentele onderscheid tussen Galliërs en Germanen⁴¹⁰. De boodschap is er

⁴⁰³ De provincia Noricum van het Imperium kwam immers pas in de loop van de 1e eeuw na Christus tot stand.

⁴⁰⁴ Het moderne Oostenrijk wordt doorgaans gelijkgesteld met de Romeinse provincie. Dat deze antieke naam in de 20^e eeuw niet vergeten was, mag blijken uit het voorstel anno 1919 van oud-premier Lammasch om de nieuwe (post-Habsburgse) staat "Norische Republik" te dopen (Drabek, 1980: 32-41).

⁴⁰⁵ Al eeuwen gebruikte men Caesar om aan te tonen dat de Elzas al sinds Romeinse tijden 'Duits' grondgebied was, zo ook de humanist Jakob Wimfeling (1450-1528). Veel Duitse humanisten waren nationalistisch ingesteld (Glowa, 2011: 15-19), Thomas Murner (1475-1537) daarentegen, net als Wimfeling zelf een Elzasser, zette zich expliciet af tegen die eerste en benadrukte dat de Elzas zowel Frans als Duits is (ibid.).

⁴⁰⁶ Germaanse druk op de Helvetii, het schenden van Gallische grenzen, vijandige invallen, bezetting... zoveel drogredeenen en foute informatie die Caesar voornamelijk uit vooringenomen Gallische bron verneemt.

⁴⁰⁷ Gerold Walser, *Caesar und die Germanen. Studien zur politischen Tendenz römischer Feldzugsberichte*, Historia: Einzelschriften, 1 (Wiesbaden: Franz Steiner, 1956) ; Raymond Schmittlein, *La première campagne de César contre les Germains, 58 avant Jésus-Christ*, Travaux et Mémoires des Instituts français en Allemagne, 6 (Paris: Presses universitaires de France, 1954).

⁴⁰⁸ Om de zaken niet al te zeer te compliceren laten we in dit positieve verhaal, waarin de voorlopers van de Europese Unie ontstaan, het IJzeren Gordijn en de fundamentele verdeeldheid van het 20e-eeuws Europa terzijde.

⁴⁰⁹ Dat zo'n strikte scheiding onhoudbaar was blijkt al uit Caesars verwarrende etnografie i.v.m. *Germani Cisrhenani* en *Germani Transrhenani*.

één van eenheid. Volgens Walsers these, die hij archeologisch stut, bestond die scheiding niet vóór Caesar. Diens contrasterende afbeeldingen misleiden de lezer, indertijd met oog op militaire propaganda: roem in de strijd tegen woeste, onbekende "Germanen" en als argument om zo'n wildenland links te laten liggen op zijn veroveringstochten. Het is dóór de Romeinse houding dat het onderscheid er is gekomen:

"César a fait la Gaule. Inexacte à l'origine, sa parole eut tant d'autorité que pays et nations se firent comme il l'avait voulu. [...] Progressivement, ces peuples frères des Gaulois devaient être envahis et recouverts par de nouveaux venus qui, eux, seraient ou feraient les Germains" (ibid: 133).

Walser – een Zwitser wiens werk in Duitsland verscheen – roeit in tegen de stroom van de vooroorlogse Duitse wetenschap wanneer hij de oppermacht van de Suebi ontcracht, Ariovistus van 'pangermaanse leider' tot krijgshoofd degradeert en het symbolische Sequani-Elzas-debat omkeert tot een bewijs voor dieperliggende eenheid. Verre van een bevestiging voor een tweedeling Galliërs-Germanen zien we hier de ene stam (Suebi) de andere (Sequani) te hulp schieten. Ook Schmittlein haalt vele nationalistische claims onderuit wanneer hij Ariovistus samen met Ambiorix, Vercingetorix, Orgetorix en anderen opzijschuift als 'dramatis personae' die Caesar uitwerkt om zijn grote verhaal te stofferen "quand il ne veut pas analyser une situation politique" (ibid: 125).

Bij beiden echter weet Rambaud eveneens patriottische tfhendensen te onderkennen. Walser lijkt geneigd Caesars aantijgingen tegen de Germanen goed te willen praten en terwijl dat best verdedigbaar is, drijft Schmittlein de zaken wel erg op de spits. Raymond Schmittlein was zoon van een Elzasser, hij maakte carrière in de Franse politiek en oefende met name mandaten uit in het 'Territoire de Belfort', departement van historisch-symbolisch belang aangezien dit het enige deel van de Elzas is dat in 1871 Frans was gebleven. Het lijkt dan ook meer dan toevallig dat hij topografische en chronologische gegevens forceert en verandert⁴¹¹ om toch maar te kunnen bewijzen dat de veldslag van Caesar en Ariovistus uitgerekend te Belfort zou hebben plaatsgevonden. Zijn typering van de Gallisch-Germaanse conflicten in de regio (door een "roi des Germains envahisseur") roept akelige herinneringen op aan de Frans-Duitse rivaliteit.

Tenslotte zullen we nog even een blik werpen op de voorstelling in Ternes' historiografisch naslagwerk *Römisches Deutschland* (1986), meer bepaald het hoofdstuk over Caesar (Ternes, 1986: 38-53). Ook hij beschouwt de scherpe Rijn grens tussen Germanen en Galliërs als een misconceptie van Caesar. Al komt de Luxemburgse historicus, in lijn met het thema van zijn werk, soms wel erg 'germanocentrisch' uit de hoek. Germanië is en blijft vrij van enige Romeinse overheersing of invloedssfeer. Hij veroordeelt met name Caesar voor zijn onrechtmatige invasies van Germaans land, de militaristisch-demonstratieve⁴¹² Rijnovergang van 55 v.C. en de strafexpeditie⁴¹³ (tweede Rijnovergang) van 53 v.C. en ontkent daarbij krachtig enig Romeins veroveringsplan⁴¹⁴. Het beeld als

⁴¹⁰ Traditioneel voert men deze houding van Caesar verder terug op Posidonius' verloren reisverslag van Gallië, Rambaud ontkent dit. Wat Caesar doet is tegenover de Galliërs een stereotiep beeld van de onbekende, barbaarse noorderlingen plaatsen, inclusief Griekse literaire topoi (ibid: 127-131).

⁴¹¹ Dit neemt Rambaud hem erg kwalijk, de chronologie van Schmittlein is "entachée de romantisme, de faux patriotisme, d'insouciance historique et de contresens" (ibid: 124).

⁴¹² Dit vergelijkt Ternes met de Europese "Kolonialpraxis", een luide militaire vertoning zonder veel impact om 'inboordelingen' van verder actie te weerhouden (ibid: 40).

⁴¹³ Voor de eerste oversteek bood een vraag om hulp van de Ubii het perfecte excuus, de tweede maal waren het de raids van de Treveri die als aanleiding konden worden gebruikt. Deze voorstelling van Ternes kan worden gelezen als apologetisch ten opzichte van de Germanen. Het feit dat Caesar drie jaar na zijn overwinning op Ariovistus de Rijn oversteekt, laat de auteur ook toe om met Caesars triomfalisme op het einde van boek I de draak te steken; hij had de Germanen onderschat.

⁴¹⁴ Hetgeen volkomen onmogelijk was met een tussenruimte (Gallië) die nog niet gestabiliseerd en geciviliseerd was. Ook de lyrische droom van wereldheerschappij onder Augustus strookte volgens Ternes geenszins met de politieke realiteit.

zou Caesar de perikelen van de Helvetii en de Aedui allemaal als drogredenen gebruikt hebben om zich een weg te banen naar zijn ware doel, Ariovistus' dreigende Suebenrijk, is ons inziens ronduit reductionistisch. Dat dit alles diende tot het bewerkstelligen van een veilige natuurlijk grens met Ariovistus – via een soort verdrag – als grenswachter, om zo beider belangen ten goede te komen, blijft louter hypothese. Ondanks deze licht patriottische tendensen kan Ternes niet als nationalist worden bestempeld, getuige de stelling:

" [...] daß die [Germanen] überhaupt kein Volk waren in dem Sinn den das Wort im 19. Jahrhundert erhielt" (ibid: 51).

En de totale omkering van het romantische beeld van het grootse Romeins rijk, zoals Hitler nog had willen doen herleven, in de vaststelling van:

"die Ausweglosigkeit eines überzentralisierten, überbürokratisierten, überorganisierten, im Endeffekt ruinösen Riesenstaats" (ibid: 52).

In zijn artikel (2009) geeft Crossland nog aan hoe de grote vaderlandse geschiedenis en figuren als Arminius na de Tweede Wereldoorlog van de Duitse schoolbanken verdwenen zijn en in vergetelheid raakten. Deze onevenwichtige en 'censurerende' reactie op de extreme uitwassen van het nationalisme die zich overal in Westerse samenlevingen voltrok (hetgeen Franse media graag al eens "mémoricide" dopen), begint zich stilaan te wreken met de steeds sterkere opkomst van neonationalistisch populisme en het is zeer de vraag of de ingedommelde mythen van de 19e eeuw terug opgeld gaan maken binnen deze reactionaire stroming van politieke incorrectheid.

5.2. Sporen in de commentaren

5.2.1. Glandorpius

Voor de Caesarcommentaren in het Duitse cultuurgebied kijken we in de eerste plaats naar reformatietholoog en humanist Johann Glandorp (1501-1564), 'Ioannes Glandorpius', die in 1551 zijn *Annotationes Doctissimi in C. Iulii Commentariorum Libros* bij alle Caesariaanse commentarii schreef. Deze noten, postuum gepubliceerd op initiatief van zijn zoon (Hölscher, 1879: 209), hebben we geraadpleegd in de editie van Jungermann (Frankfurt, 1606). Ze zijn meer gericht op de inhoud dan bijvoorbeeld Hotman en Vossius en brengen wat minder taalkundige en tekstkritische bedenkingen ten berde. Voorafgaand aan zijn noten bij elk boek van *De Bello Gallico* heeft Glandorp telkens een "argumentum" ingelast in disticha om de inhoud kort op een rij te zetten. Hierin legt de commentator onvermijdelijk zijn eigen accenten, bijvoorbeeld al in het argumentum bij het eerste boek waar Ariovistus uiteraard een grote rol speelt:

"Caesar ut Helvetios per Gallica rura paratos
irruere et valida sensit adesse manu,
tendit iter contra, memorandaque proelia miscens
bis centena virum millia sternit humi.
Inde ad Germanos conversus Marte superbos
quis Ariovistus rex generosus erat,
fortia victrici profligat pectora dextra
laetaque fit dempto Sequana terra iugo"⁴¹⁵ (Jungermann, 1606: 131).

Het blijft een vrij getrouwe weergave van Caesars inhoud waarbij hij de Germanen zelfs "superbos" noemt, maar – in tegenstelling tot de Helvetii – krijgen de Germanen nog meer kwalificerende adjectieven: Ariovistus is "generosus" en zijn strijders worden metaforisch "fortia pectora" gedoopt. Ariovistus had bovendien het epitheton "rex atque amicus" (*DBG*, I, 35) gekregen, en niet zomaar:

"Appellationem eius honoris populum Romanum non nisi pro magnis erga se rerum meritis dare consuevisse"⁴¹⁶ (ibid: 134).

Bij het eigenlijke begin van de becommentariëring van Caesars tekst gaat Glandorp al meteen erg uitgebreid in op de term "Galli", die de de Grieken Κέλτοι noemden. Kelten was zijns inziens echter een verzamelterm voor Galliërs en Germanen, wiens inclusie hij vurig verdedigt.

"At eo tempore nulli ad Septentrionem populi praeterquam Germani cum Romanis bellum gessere. Huius rei ignorantia multis errandi causam praebuit, tributibus Gallis quae licet esse Germanorum"⁴¹⁷ (ibid: 131).

Deze verwarring wil de Duitser absoluut de wereld uithelpen en hij citeert verschillende passages uit onder meer Appianus, Strabo en Aristoteles waar met Kelten Germanen wordt bedoeld, en dus niet – zoals vaak aangenomen – Galliërs, de antithese in de laatste woorden is vrij sterk (de ideologische en militaire Frans-Duitse conflicten van de 16^e eeuw waren dat eveneens). Ook verder in de eerste noten

⁴¹⁵ "Toen Caesar merkte dat de goed voorbereide Helvetii langs Gallische landouwen binnenvielen en met krachtige (gewapende) hand op weg waren, trok hij er tegen op, zich mengend in een memorabele veldslag sloeg hij 200.000 mannen tegen de vlakte. Daarvandaan door de oorlog naar de hoogmoedige Germanen gekeerd wiens koning de voortreffelijk Ariovistus was, verpletterde hij de dappere harten met zijn overwinnende rechterhand en het Sequaans land was, na van de onderdrukking bevrijd te zijn, opgetogen".

⁴¹⁶ "De aanspreking met deze eretitel was het Romeinse volk niet gewoon te geven tenzij voor grote verdiensten jegens hen".

⁴¹⁷ "Maar in die tijd voerden geen enkele volkeren in het noorden ('bij de Grote Beer') buiten de Germanen oorlog met de Romeinen. Onwetendheid van dit feit heeft aan velen een reden tot vergissingen geboden, die aan de Galliërs toeschreven wat van de Germanen hoort te zijn".

(ibid: 132) eist Glandorp zoveel mogelijk op voor de Germanen, Romeinse mijlen worden omgezet in "milliaria Germanica", hier en daar verschijnen Duitstalige equivalenten "Germanice"⁴¹⁸, over Toulouse wil hij vooral gezegd hebben dat het lang een Gotische (lees Germaanse) vestingstad was en dan is er de taal, om een lang verhaal kort te maken:

"[...] linguam Gallorum vetustam fuisse eandem quae hodie sit Germanorum et Helvetiorum"⁴¹⁹.

Frans-Duitse rivaliteit klinkt verder in Glandorps bedenking bij "Lutetiam Parisiorum":

"Id oppidum temporibus Iulii Caesaris ac multis etiam sequentibus annis exiguum et ignobile fuit"⁴²⁰ (ibid: 143). Heel wat anders dan Godouins "totius Galliae caput" (cf. supra).

De Germaanse moed en dapperheid waar hij in zijn argumentum al op zinspeelde, moet uiteraard ook nog uitgebreider aan bod komen. Hun ongeëvenaarde vechtlust waarmee de Germanen niemand minder dan Grieken en Romeinen, de antieke cultuurvolkeren bij uitstek, angst inboezemden:

"Non ignota fuit Romanis Germanorum audacia et in armis strenuitas. Quare submotos a Gallis trans Rhenum Caesar illos manere voluit, ne sic quidem sese continentes quo minus per occasionem transmisso flumine in Gallias irrumperent. Similis postea metus et Graecos invasit cum viderent Francos, bellicosissimos Germaniae populos quam gravi et incommodi finitimis gentibus forent, ut vulgo dicerent: Francum amicum habeas, vicinum non habeas"⁴²¹ (ibid: 133).

Vanuit modern oogpunt kunnen we ons afvragen in hoeverre het als positief werd gepercipieerd dat Germaanse volkeren "bellicosissimi" waren, of "incommodi finitimis": het eeuwige probleem van de bedoelde en begrepen connotatie. In het volgend voorbeeld is evenwel duidelijk dat het beoordelingsvermogen van de Galliërs faalt, merk ook op hoe Glandorp die laetdunkende bemerking verder staft met voorbeelden van uitgerekend Germaanse invallers:

"Gallorum oratio Caesaris victoriam non tam honestam Romanis quam sibi commodam et necessariam prorsus esse dicit. Nunquam bene cessit externa auxilia adversus finitimos aut contra domesticas seditiones advocasse. [...] Sic Vandali in Africam invitati rupto foedere eam totam occuparunt. Sic Angli Saxones et Britannos pepulere"⁴²² (ibid: 133).

Om nu terug te komen op het verhaal van boek I waar niet de Galliërs, maar de Germanen worden verslagen, moeten we eerst goed beseffen dat Caesar hier Ariovistus tot strijd heeft geprovoceerd:

"Dion Caesarem haec mandasse scribit non quod Ariovistum perterritum iri confideret sed ut irritato illo occasionem et praetextum belli magnificum et speciosum sibi compararet"⁴²³ (ibid: 134).

⁴¹⁸ "Monte Iura, huius pars mons Bocetius est, Germanice der Bözberg".

⁴¹⁹ " [...] dat de oude taal van de Galliërs dezelfde was als die welke vandaag de taal van Duitsers en Zwitsers is".

⁴²⁰ "Die stad was in de tijd van Julius Caesar en ook gedurende vele daaropvolgende jaren uiterst klein en onbeduidend".

⁴²¹ "De dapperheid van de Germanen was de Romeinen niet onbekend, noch hun bedrijvigheid met de wapens. Daarom wilde Caesar hen óver de Rijn van de Galliërs gescheiden houden opdat ze, zo als het ware zichzelf beteugelend niet om het minste het gunstig moment aangrijpend na de rivier te zijn overgestoken op Gallië zouden losstormen. Later maakte een gelijkaardige vrees zich ook van de Grieken meester toen zij zagen hoe hard en onaangenaam de Franken, de oorlogszuchtigste volkeren van Germanië, waren voor de aangrenzende volkeren zodat ze algemeen zegden: heb je 'n Frankische vriend, dan heb je geen buur".

⁴²² "De toespraak van de Galliërs noemt Caesars overwinning niet zozeer eervol voor de Romeinen als voordelig en volstrekt noodzakelijk voor henzelf. Nooit is het goed afgelopen buitenlandse hulpstroepen tegen burenen of tegen binnenlandse opstanden te hebben ingeroepen. [...] Zo hebben de Vandalen, naar Afrika uitgenodigd, na het verdrag te hebben verbroken, heel dat land bezet. Zo hebben de Angelen de Saksen en Britten verslagen".

⁴²³ "Dio schrijft dat Caesar deze dingen niet heeft opgedragen opdat hij erop kon rekenen dat Ariovistus doodsbang zou worden, maar opdat hij voor zichzelf, na hem op stang te hebben gejaagd, een prachtige en mooie gelegenheid en voorwendsel voor oorlog zou in stelling brengen".

Daarop volgt nog de exacte Griekse quotatie. Glandorp wil duidelijk maken dat de Romeinen bewust ruzie gezocht hebben door gekonkel en achterbaksheid, zo immers hebben ze ook gewonnen. "Non esse fas Germanos superare" schrijft Caesar (*DBG*, I, 50):

"His continuo subiungitur stratagema Caesaris. Caesar stratagema in eligendo ad pugnam tempore quo potissimum Germani, superstitione ducti, ab armis cessebant, novam lunam exspectantes, usus est. [...] Caeterum non nisi crescente luna pugnare morem quoque fuisse Lacedaemoniis"⁴²⁴ (ibid: 135).

Laat voor eens en altijd geweten zijn dat Caesar de Germanen bepaald niet op kracht heeft verslagen maar door hen met listen op hun zwakste moment te vloeren. En zelfs voor hun heidens bijgeloof laat Glandorp niet na een erg nobele parallel te zoeken, bij het ontzagwekkende krijgersvolk van Sparta zowaar. Het komt dus tot een fatale veldslag, waarvan de locatie uiteraard als relevant wordt gezien, met de beschrijvingen en afstandsbepalingen van Caesar en Plutarchus in de hand luidt het dan:

"Conflictus Caesaris et Ariovisti ad Divi Appolinaris factus creditur. Is locus milliari Germanico a Rheno et Basilea distat. Sic Beatus Rhenanus *Rerum Germanicarum librum primum*"⁴²⁵ (ibid.).

De Duitse humanist Beatus Rhenanus is met zijn uitgebreide filologische arbeid op Tacitus' *Germania* en historische interesse voor de Germanen in het geciteerde werk ongetwijfeld één van de intellectuele grondleggers geweest van de 'Germanenmythos' in het Duitse cultuurgebied. Het zal niet verbazen dat Glandorp ook op andere punten nog terugbuigt op deze autoriteit om zijn noten te larderen, bijvoorbeeld bij volgende gelijkstelling tussen een Germaanse stam en contemporaine Elzassers:

"Sedusios Beatus Rhenanus legit Sebusios putatque Wissenburgenses esse"⁴²⁶ (ibid.).

Ook verderop worden wel eens verbanden gelegd tussen antieke stamgebieden en eigentijdse steden:

"A Tectosagibus [...] appellatam volunt [...] Tect in Ducatu Wirtenbergensi"⁴²⁷ (ibid: 145).

De eerste verzen van het argumentum van boek II verraden weerom de ideologische insteek:

"Coniurant fortes, Germanica nomina, Belgi
Marte fero patrias ut tueantur opes.

⁴²⁴ "Vervolgens werden ze door Caesars krijgslist onderworpen. Caesar heeft gebruik gemaakt van een krijgslist bij het kiezen van een tijdstip voor de veldslag waarop de Germanen, geleid door bijgeloof, het meest de wapens links lieten liggen, wachtend op de nieuwe maan. [...] Verder hadden bijvoorbeeld de Spartanen het gebruik om niet te vechten tenzij bij wassende maan".

⁴²⁵ "Men gelooft dat het treffen van Caesar en Ariovistus plaats heeft gevonden bij Saint-Apollinaire. Deze plek is een Germaanse mijl verwijderd van de Rijn en van Bazel. Zie Beatus Rhenanus, *Eerste boek over de Germaanse Aangelegenheden*". De plek waar het hier over gaat is het oude klooster van Saint-Apollinaire in de Elzas, heden ten dage op het grondgebied van Michelbach-le-Haut, effectief slechts ruim 10 kilometer van de Rijn en Bazel. Over de juiste maat van de Germaanse mijl kan lang gebakkeleid worden, meeteenheden waren immers niet gestandaardiseerd. Een Pruisische mijl, een Saksische mijl, een Hannovermijl enzovoort zijn allemaal verschillende eenheden. Om de afstand in kwestie te benaderen is het ons inziens niet onlogisch om te kiezen voor de mijleenheid van Westfalen, toevallig of niet de geboortestreek van Glandorp, die omgezet 10.044 meter is. Een tiental kilometer dus, wat aardig in de buurt komt van de werkelijke afstand.

⁴²⁶ "Sedusios leest Beatus Rhenanus als Sebusios en hij is van mening dat dit de mensen van Weißenburg zijn". Die gemeente is nu Wissembourg in de Franse Rijnstreek, vóór de grote 17e-eeuwse oorlogen was deze nog onbetwist Duits. Rhenanus' geboorteplaats, Schlettstadt (nu het Franse Sélestat) ligt 100 kilometer stroomopwaarts in dezelfde regio. Merk op dat deze etno-/geografische vermelding in de 16e eeuw al bij al banaal was, maar in een 19e-eeuwse lezing heel andere dimensies kan aannemen, uitgerekend bij Wissembourg behaalde de Franse Republiek in 1793 een strategische overwinning en op diezelfde plek vond in 1870 de allereerste veldslag van de Frans-Duitse oorlog plaats waarna de Elzas terug Duits wordt... Ook in 1944-1945 was het dorp een strijdpunt dat tot tweemaal toe bevrijd moest worden (<http://www.ville-wissembourg.eu/>).

⁴²⁷ "Men beweert dat Tect in het Graafschap Württemberg genoemd is naar de Tectosages". Dit gaat over het kasteel Teck op de Teckberg in de Duitse Jura. Glandorp gaat (bewust?) niet in op Caesars stelling dat de Tectosages een machtige Gallische stam waren die in oude tijden vruchtbare Germaanse vlakten onder de voet hadden gelopen.

Acrius incumbit Caesar cogitque subactos
ponere submissa tela cruenta manu"⁴²⁸ (ibid: 135).

De Belgen zijn dapper en vaderlandslievend, Caesar is hard en wreed, maar wat vooral opvalt en wat Glandorp meteen in de eerste noot bij dit boek expliciteert, is het Germaans karakter van de Belgen:

"Ausonius inquit [...] Germanica nomina Belgas. Certe hodieque Germanis 'balgen' dimicare et manus conserere est"⁴²⁹ (ibid.).

Ook bij de Belgen, die in de sfeer van de Germanen worden getrokken, gaat Caesar de strijd niet aan zonder listen en achterbakse plannen om de koene vechtjassen te slim af te zijn:

"Dion scribit non ausum cum hostibus congregi Caesarem priusquam [...]. Sed tamen ea Caesaris cunctatio ut fuerit cum aliquo timore coniuncta singulari tamen prudentia et stratagemate non caruit"⁴³⁰ (ibid: 136).

Verdere interesse voor deze Belgische stammen uit zich in het veelvuldig vermelden en expliciteren van hun contemporaine equivalenten (afstammelingen, voorzitters), onder andere:

"Eburones nunc sunt Leodienses. [...] Condrusi hodie nomen retinent. Horum caput est Hoyum oppidum ad Mosam situm"⁴³¹ (ibid: 136).

Voor de Eburonen en hun heftig verzet tegen de Romeinse bezetter worden letterlijk etnisch voor de Germanen opgeëist:

"Eburones valde nobilitavit Romanae legionis oppressio. Populi fuere Germani ex Germania in Galliam profecti. Thomas Hubertus ex Comitatu Hoyensi venisse existimat. [...] Germanice 'die hoyeschen Buren' [...] verum Eburones nunc Leodienses vocantur"⁴³² (ibid: 142).

"Caesar etsi quemadmodum cupiebat totam stirpem ac gentem Eburonem delere non potuit, nomen tamen extinxit. [...] Tungri coeperunt appellari qui Eburones fuerant"⁴³³ (ibid: 146).

De 'Germanisering' van de Belgen kunnen we verder nog lezen in Glandorps uitleg over Boduognatus, waaruit kan worden opgemaakt dat Germanen en Belgen dezelfde taal spraken in de Oudheid en Glandorp hen opeist voor de Germanen (Duitsers) en zo loskoppelt van de Galliërs (Fransen).

"Olim apud Germanos et Belgas hac voc 'Boden' corpus significabatur. [...] hodie eius appellationis usus apud plerosque populus. Erit itaque Boduognatus quasi dicas Germanice 'Leibsgnade' "⁴³⁴ (ibid: 136-137).

⁴²⁸ "De dappere Belgen, Germaans van naam, zwoeren samen onder de woeste Mars om de rijkdommen des vaderlands te beschermen. Erg fel viel Caesar binnen en met wrede hand dwong hij de onderworpenen de wapens die ze hadden laten zakken neer te leggen".

⁴²⁹ "Ausonius zei dat de Belgen een Germaanse naam hebben. Zeker, ook vandaag is 'balgen' bij de Germanen (Duitsers) vechten en slaags raken".

⁴³⁰ "Dio schrijft dat Caesar zijn tegenstanders niet durfde treffen alvorens [allerlei voorbereidingen te hebben getroffen]. Maar toch ontbeerde die weifeling van Caesar, al hing ze samen met een zekere angst, geen vooruitziendheid en krijgsplan".

⁴³¹ "De Eburonen zijn nu de Luikenaren. [...] De Condrusi behouden vandaag hun naam. Hun hoofdstad is de vesting Hoei, gelegen aan de Maas".

⁴³² "De overrompeling van een Romeinse legioen heeft de Eburonen zeer beroemd gemaakt. Zij waren een Germaans volk uit Germanië naar Gallië vertrokken. Hubert Thomas (Leodius) meende dat ze uit het Graafschap Hoei waren gekomen [...] in het Duits 'die hoyeschen Buren' [...] maar heden ten dage worden de Eburonen Luikenaren genoemd". De winterkampen betrokken bij deze bekende scène worden eveneens gelokaliseerd: Labienus' kamp "nunc est monasterium Lobiense", de Abdij van Lobbes, Sabinus en Cotta waren te Varuca (Voroux) gelegerd.

⁴³³ "Ook al kon Caesar, hoe hij het ook verlangde, het hele geslacht en volk der Eburonen niet vernietigen, de naam heeft hij toch doen uitdoven. [...] Zij die Eburonen waren geweest, begonnen Tungri genoemd te worden".

⁴³⁴ "Eens bedoelde men bij de Germanen en de Belgen met dit woord 'Boden' het lichaam. [...] vandaag is er het gebruik van die benaming bij vele volkeren. Daarom zal Boduognatus zijn alsof je in het Duits zou zeggen 'Leibsgnade', genade van het lichaam". Bij de 'vele volkeren' denken we uiteraard in eerste plaats aan het Engelse 'body'.

Laat daarbij duidelijk zijn dat de klemtoon ligt op het Germaans perspectief. Wanneer hij de slag bij Octodurum⁴³⁵ bespreekt laat hij zich over de deelnemende Seduni het volgende ontvallen:

"Seduni praesulem habent qui ante aliquot annos fuit Matthaeus Cardinalis, Comes Valesii, vir cum primis doctus et Caesari et nominique Germanico deditissimus"⁴³⁶ (ibid: 138).

Deze kardinaal, Matthäus Schiner (1465-1522), had Karel V gesteund in zijn vroege jaren. Karel⁴³⁷ was nog steeds keizer op het moment (1551) dat Glandorp zijn commentaren heeft geschreven. Het feit dat de keizer geboren was in Gent en dat de Habsburgse Nederlanden een realiteit waren gedurende het hele leven van de auteur (die geboren is te Münster⁴³⁸ op 60 kilometer van wat we nu de Nederlandse grens noemen), kan zeker hebben bijgedragen aan zijn intellectuele inspanningen om de antieke Belgae op te nemen bij de antieke Germanen om zo de contemporaine samenhang naar Caesars tijd terug te projecteren. Een tweede element dat bijzonder opzienbarend is, is de formule 'nomen Germanicum' wat hier onmiskenbaar het bekende 'nomen Romanum'-idee spiegelt. Dit getuigt van een uitgesproken nationaal bewustzijn, een idee van "die deutsche Sache" (met betrekking tot het Heilige Roomse Rijk wel te verstaan). Iemand loven omdat hij toegewijd is aan het belang van de natie, is je reinste patriotisme. Het ogenschijnlijk banale woord 'nomen' heeft hier dus een verdragende ideologische reikwijdte.

Het vierde boek, met zijn Rijnovergang, blijkt de commentator een stuk meer te interesseren dan de Veneti van boek III. In het argumentum lezen we:

"Suevorum quarto mores et robora narrat
Caesar, Teutonidos strenuitatis amans.
Usipetes Rhenum transgressos sternit et una
Tenchterum validam conficit arte manum.
Laetior hinc structo sua traicit agmina ponte,
proxima Germani lustrat et arva soli.
Quin et classe potens divisio orbe Britannis
intentat Latium saeba per arma iugum"⁴³⁹ (ibid: 139).

Al moeten de Usipetes en Tencteri het onderspit delven tegen Caesar, de Germanen komen toch weer vrij mooi uit de verf met hun bewonderde "strenuitas" en "robora". Daarnaast wordt Caesars strafexpeditie over de Rijn weggelachen: hij is overgestoken, heeft daar een paar verdwaalde keuterboeren neergemaaid en dat was het dan weer. Verder is Rome (Latium) hier weer de wrede

⁴³⁵ "Octodurum hodie Alemanni Martenachium vocant" (ibid: 138). De plaats in kwestie, Martinach, is beter bekend als Martigny (in het Franstalig Zwitsers kanton Valais). Met de Alemanni doelt Glandorp hier dan ook niet op wat een hedendaags Fransman met "les Allemands" zou benoemen; parallel met de verspreiding van de antieke stam worden hiermee de Duitstaligen bedoeld in het zuiden van Duitsland, in Zwitserland en in de Elzas (cf. de Alemannische dialecten).

⁴³⁶ "De Seduni hebben een bisschop, een aantal jaar geleden was dat kardinaal Matthäus (Schiner), Graaf van Valais, een man zelfs bij de primussen geleerd en uiterst toegewijd aan de (Heilige Roomse) Keizer en de Germaanse naam".

⁴³⁷ Het is echter zeer moeilijk om in te schatten hoe Glandorp persoonlijk als reformatorisch humanist tegenover de strengkatholieke keizer stond, zijn dienst bij de antikeizerlijke landgraaf Filips van Hessen lijkt veelzeggend. Niettemin zal men in de commentaar geen enkele aanwijzing van religieuze heterodoxie terugvinden wat mogelijks publicatie en verspreiding had kunnen verhinderen. Een uitzondering is wanneer hij de beruchte Rijnbrug van Caesar "non longe supra Bonnam" summier becommentarieert, hij de algemene opvatting zo samenvat: "consentiunt multi docti viri autoritate freti praeceptoris nostri Philippi Melanchthonis". Als grootste autoriteit geeft hij dus zijn leermeester, niemand minder dan de theoloog Philipp Schwartzert 'Melanchthon' (1497-1560), rechterhand van Luther en "intellectual leader of the Lutheran Reformation" (Bauer, 2015: 496).

⁴³⁸ Vandaar dat hij "Monasteriensis" wordt genoemd, dit heeft niets met enige monastieke wijding te maken.

⁴³⁹ "In het vierde boek vertelt Caesar, ingenomen met de Duitse ijver, over de gewoonten en de krachten van de Suebi. De Usipetes verslaat hij nadat ze de Rijn waren overgekomen en tegelijk overwint hij de sterke hand van de Tencteri door techniek. Daarvandaan zette hij opgelaten zijn troepen over na een brug te hebben gebouwd en hij zuiverde de meest nabijgelegen akkers van een enkele Germaan. Ook door zijn vloot vermogend bedreigt Latium zelfs de van het land gescheiden Britten met de onderwerping door middel van woeste wapenen".

agressor die andere volkeren komt onderwerpen en onderdrukken, het standpunt van de commentator is duidelijk dat van 'de tegenpartij'. Zo ook wanneer Caesar de gezanten van de Suebi vasthoudt:

"Caesarem retentis contra ius gentium legatis non virtute sed dolo cecidisse Germanos"⁴⁴⁰ (ibid.).

Glandorp laat niet na op te merken dat ook Cato Uticensis hier een verwijt van maakte in de senaat. Het is nogmaals hetzelfde argument, Caesar verslaat de Germanen niet op kracht maar door 'vals te spelen'. De Suebi waren immers een te duchten vijand:

"Cum hodie Suevi Rhetiam inferiorem incolant, temporibus Caesaris et aliquot insequentium Principum ad ripam Albis utranque habitasse constat"⁴⁴¹ (ibid.).

En al gauw neemt Caesar terug de wijk uit het onneembare Germanië, met de staart tussen de benen:

"Quamvis multas et speciosas reversionis suae causas in Galliam Caesar commemoret, constat tamen nihilominus – et res ipsa loquitur – timore perculsum non ausum esse cum Suevis congredi"⁴⁴² (ibid:140).

Over de Romeinse overtocht naar Groot-Brittannië is de commentator al even sceptisch:

"Caesarem ex Britannia nihil praeter rerum gestarum gloriam secum retulisse"⁴⁴³ (ibid.).

In Glandorps visie op de Germaanse beschaving waart enige dubbelzinnigheid rond, zo maakt hij van Caesars beschrijving van de primitieve hutjes en nederige versterkingen van de Britten (*DBG*, V, 21) gebruik om aan te geven dat:

"Eiusmodi fere oppida et domos etiam apud Germanos fuisse"⁴⁴⁴ (ibid: 141).

Een groot cultuurvolk waren ze dus blijkbaar niet. Toch, wanneer Caesar durft zeggen dat zij "agricultura non student" (*DBG*, VI, 22), reageert de commentator:

"Quod hic Caesar Germanos non studere agriculturae scribit, hunc sensum habet ut praeter necessarium usum eius rei non studuisse accipiamus. Alioqui agriculturam prorsus qui potuere? Cum sine ea constare haec vita non possit"⁴⁴⁵ (ibid: 144).

Naast zuinig en niet op winst belust waren de Germanen bovendien erg gastvrij, voorwaar een christelijke deugd, deze heidenen leefden al naar de Schrift voordat die aan hen was geopenbaard:

"Autor epistolae ad Hebraeos nos admonet hospitalitatis, quod per eam Deo quidam placuerunt maximum, angelis hospitis receptis"⁴⁴⁶ (ibid: 145).

⁴⁴⁰ "Caesar heeft, na tegen het volkerenrecht in gezanten te hebben vastgehouden, niet door deugd maar door list de Germanen neergeslagen".

⁴⁴¹ "Hoewel de Suebi vandaag Neder-Raetia bewonen, staat vast dat ze in de tijd van Caesar en een aantal daaropvolgende keizers op elk van beide oevers van de Elbe woonden". Neder-Raetia is ietwat obscuur, naar alle waarschijnlijkheid duidt Glandorp hiermee op het Zuid-Duitse Zwaben (waarvan de naam immers van 'Suebi' is afgeleid) en de aangrenzende gebieden in wat nu Zwitserland en Oostenrijk is.

⁴⁴² "Hoewel Caesar vele en misleidende redenen aanhaalt voor zijn terugkeer naar Gallië, staat desalniettemin toch vast dat hij – de zaak spreekt voor zich – nadat de angst hem om het hart was geslagen, niet gedurfd heeft de strijd aan te gaan met de Suebi".

⁴⁴³ "Caesar heeft uit Brittannië helemaal niets behalve de roem van de verrichte daden met zich meegebracht". Ook Cassius Dio's gelijkgestemde kritische bedenkingen worden hier aangehaald. Glandorp grijpt de vermelding van Engeland tevens aan om hun vroegste vorsten op te lijsten en om een eigenaardige bemerking te maken: "Britannia [...] hodie Pontifici Romani tributaria est" (Jungermann, 1606: 141). Dit is simpelweg onwaar, wanneer Glandorp zijn noten redigeert – nog vóór Mary's bloedige herstellpolitiek – is het Anglicaans schisma een realiteit en werd pauselijke autoriteit dus bepaald niet aanvaard in Engeland. Wat de commentator hiermee heeft willen zeggen, blijft een raadsel. Aangezien het niet de opzet van onze verhandeling is de religieuze dispuuten van de 16^e eeuw uit te spitten, gaan we hier ook niet verder op in.

⁴⁴⁴ "Haast gelijksoortige burchten en woonsten waren er ook bij de Germanen".

⁴⁴⁵ "Wat Caesar hier schrijft dat de Germanen zich niet toelegden op landbouw, heeft volgende betekenis dat we overgeleverd hebben dat ze zich niet bezighielden met die zaak buiten het levensnoodzakelijk gebruik. Hoe konden ze overigens helemaal zonder? Wanneer zonder haar dit leven niet overeind kan blijven".

Aan die Germaanse gastvrijheid kunnen we nog een andere noot van Glandorp vastknopen, over de druïden ("Druides Gallorum pontifices erant"⁴⁴⁷) en hoe zij verboden werden en vooral hoe "onze voorouders" (sic!), de Germanen, hen opvingen op de andere Rijnsoever en Grieks van hen leerden.

"Sunt qui maiores nostros, pulsos ex Gallia Druidos exceperisse hospitio et Graeci sermonis usum ab illis didicisse velint. Profecto multa Graecorum vocabula hodieque Germanis in usu esse, nemo est qui inficiari possit"⁴⁴⁸ (ibid: 144).

Caesar behandelt aan het begin van boek VI ook de Gallische godenverering waarbij Glandorp uitgebreid ingaat op de cultus van onder andere Mercurius en Hercules (of toch alleszins hun equivalenten) bij verschillende Germaanse volkeren als Saxones, Longobardi en Westvali (ibid.). Ook de machtige wouden en wilde dieren van Germanië verdienen hun dosis achtergrond en uitleg.

Boek VII, het langste van Caesars *De Bello Gallico* waarin de grootse opstand der Galliërs fataal afloopt, inspireert Glandorp tot weinig opmerkingen. Zijn argumentum zouden we een poëtische steek naar de Gallische afgang durven noemen. De openende hexameter, een zeer doordacht 'versus aureus', "Digresso tumidi coniurant Caesare Galli"⁴⁴⁹ (ibid: 146), scheldt hen al meteen uit voor verwaande driftkoppen en de pentameter waarin de disticha neerploffen, "Dux premitur vinclis, cladis origo suis"⁴⁵⁰, vat het resultaat van die ingesteldheid kort en bitsig samen.

Vaak geeft hij de hedendaagse varianten voor volkeren en steden, en zelfs wanneer die er verder niet toe doet, wordt de 'Germaanse' geografie er bij gehaald. Zo gaat het bijvoorbeeld over het 'Gallische' Vienne, maar in de noot vermeldt Glandorp toch eerst het gelijknamige 'Germaanse' Wenen:

"Vienna duplex est, altera Germaniae ad Danubium sita, altera Galliae"⁴⁵¹ (ibid: 147).

Men mag dus besluiten dat de Westfaalse humanist Glandorpius best wel pro-Germaans uit de hoek durft komen en dat zijn voorstelling van de feiten meer dan eens nationaal gemotiveerd kan genoemd worden. Het 'Duits' perspectief doorheen deze humanistische commentaar is onmiskenbaar.

5.2.2. *Camerarius*

Een Duitse commentaar bij Caesar van iets latere datum zijn de *Annotationes quaedam in C. Iulii Caesaris Librum II et IV de Bello Gallico et III de Bello Civili* (1574) van 'Ioachim Camerarius Pabepergensis'. Dit is Joachim Kammermeister der Ältere (1500-1574), geboren als Joachim Liebhard te Bamberg, een groot humanistisch geleerde en tevens de grootvader van Gottfried Jungermann⁴⁵², uitgever van de door ons gebruikte Frankfurter editie. Het is diens neef "Ludovicus Camerarius, consiliarius serenissimi Electoris Palatini"⁴⁵³ die hem de noten bezorgd had, "forte inter avi scidas reperti"⁴⁵⁴ (ibid: 181). Wat meteen opvalt is dat Camerarius in tegenstelling tot Glandorp en alle eerder

⁴⁴⁶ "De auteur van de *Brief aan de Hebreëën* maant ons aan tot gastvrijheid omdat door die gastvrijheid sommigen het meest behagen aan God, na Zijn engelen als gasten te hebben ontvangen".

⁴⁴⁷ "De druïden waren de priesters van de Galliërs".

⁴⁴⁸ "Er zijn er die ervan overtuigd zijn dat onze voorouders de uit Gallië verdreven druïden hebben opgevangen in gastvrijheid en dat ze van hen het gebruik van de Griekse taal hebben geleerd. Dat inderdaad ook vandaag vele woorden van de Grieken bij de Germanen in voege zijn, er is niemand die dat kan ontkennen".

⁴⁴⁹ "Nadat Caesar zich verwijderd had, begonnen die verwaande Galliërs samen te zweren".

⁴⁵⁰ "Hun leider werd in de boeien geslagen, de veroorzaker van de ondergang voor de zijnen".

⁴⁵¹ "Vienna is tweevoudig, het ene in Germanië aan de Donau gelegen, het andere in Gallië".

⁴⁵² Jungermann was de zoon van rechtsgeleerde Caspar Jungermann (1542-1582) en Ursula Camerarius (1539-1604). De dokter en natuurkundige Joachim Camerarius der Jüngere (1534-1598) was zijn oom, geleerden Esrom Rüdinger (1523-1591) en Johannes Hommel (1518-1562) aangetrouwde ooms en de botanist Ludwig Jungermann (1572-1653) zijn broer. De hooggeplaatste familie van Camerarius bracht naast dokters en wetenschappers verder nog een aantal rechtsgeleerden en staatsmannen voort.

⁴⁵³ Ludwig Camerarius (1573-1651), raadsman en minister bij Friedrich IV en V, keurvorsten van de Palts.

⁴⁵⁴ "toevallig gevonden tussen de papieren van grootvader".

behandelde commentatoren niet alle boeken van *De Bello Gallico* becommentarieert maar zich beperkt tot een selectie. Het valt te verwachten dat dit een bewuste, significatieve selectie is. De inleidende woorden van Camerarius zelf bij de twee gekozen boeken luiden als volgt:

"Secundus liber Commentariorum de Bello Gallico C. Caesaris complectitur narrationem rerum gestarum adversus Belgas"⁴⁵⁵ (Jungermann, 1606: 182).

"Liber quartus Commentariorum C. Caesaris [...] Suevis, Tencterorum et Usipetum non tam virtute illis devictis quam fraude oppressis"⁴⁵⁶ (ibid: 183).

Vooral dat tweede is opzienbarend, heel letterlijk – net zoals bij Glandorp – wordt gesteld dat Caesar de Germanen door list en bedrog heeft klein gekregen en niet door dapperheid op het slagveld, ook in het "adversus Belgas" klinkt een zekere animositeit ten aanzien van de Romeinse agressor. Camerarius kiest er dus het oorlogsjaar bij de Belgen en het jaar van de eerste Rijnovergang uit, overige Germaanse episodes (de oorlog met Ariovistus in boek I en de tweede Rijnovergang met Caesars etno- en geografische uitweiding in boek VI) becommentarieert hij niet. Daarnaast blijven de noten uiterst beperkt, slechts anderhalve pagina voor elk boek, en zijn ze overwegend zakelijk van toon. Bij boek II geeft hij uitleg over maten, getallen, technieken, militaire terminologie alsook over een aantal stammen. Een zoektocht naar een pro-Germaanse inslag blijft hier echter vruchteloos, ook in zijn korte explicitering van de historie van de Teutonen en hun finale afgang tegen Marius toont de commentator zich objectief. Net zoals in de inleidende woorden valt er ook in de noten bij boek IV ietwat meer te rapen aan eventueel patriottisch geïnspireerde becommentariëring van Caesars tekst. Hij gaat dieper in op een aantal Germaanse volkeren:

"Qui autem isti populi fuerint et horum patriam incolentes his temporibus quo nomine appellentur, certum exploratumque non est. Indicari tamen omnibus videntes, illi qui modo nominantur Vestvali et Angrivarii et fortasse Hessi quoque. Ubios autem eos qui Colonia Agrippinam tenent esse creditur. [...] Hoc considerandum est Caesarem res Suevicas a generali narratione de Germanis distinguere quod ille populus inter Germanos eximius fuerit"⁴⁵⁷ (ibid: 183).

"Et Ubiorum et Menapiorum et Sicambrorum ita fit mentio a Caesare ut quorum agri in ea ripa fuerint quae Germaniam spectat, et nobis Cisirhenana, Gallis Transrhenana est. Verum quarum civitatum et gentium illa nomina putantur fuisse, eae sedes iam maxima ex parte habent in ripa Galliam spectante"⁴⁵⁸ (ibid: 184).

"Tencteros iis etiam in locis fuisse ubi nunc nominatur Marchia Badensis"⁴⁵⁹ (ibid.).

"Vacalos, fortasse vera scriptura Vaalos, et inserta aspiratione Vahalos. [...] Adhuc autem eo in loco qui nunc indicatur nominari scimus Walin"⁴⁶⁰ (ibid.).

⁴⁵⁵ "Het tweede boek van Gaius Caesars *Commentarii de Bello Gallico* bevat de vertelling van de verrichte daden tegen de Belgen".

⁴⁵⁶ "Het vierde boek van Gaius Caesars commentaren [handelt] over de Suebi, Tencteri en Usipetes, niet zozeer door moed overwonnen als wel door bedrog onderdrukt".

⁴⁵⁷ "Maar wie die volkeren waren en bij welke naam zij genoemd worden die in onze tijden hun vaderland bewonen is geen zekere of uitgemaakte zaak. Toch blijken voor al dezen diegenen aangegeven te worden die nu Westfalers en Angrivariërs genoemd worden en misschien ook de Hessen. Verder, van de Ubii gelooft men dat zij het zijn die in Keulen wonen. [...] Het volgende moet worden overwogen dat Caesar de Suebische aangelegenheden van de algemene uiteenzetting over de Germanen heeft onderscheiden omdat dat volk onder de Germanen uitzonderlijk was".

⁴⁵⁸ "Zowel van de Ubii als van de Menapii als van de Sicambri wordt zo melding gemaakt door Caesar dat hun akkers op die oever lagen die op Germanië uitkijkt en die voor ons 'aan deze kant van de Rijn' is, voor de Galliërs 'aan de andere kant van de Rijn'. De gemeenschappen en volkeren echter waaraan die namen werden gedacht toe te behoren, zijn voor het grootste deel gevestigd op de oever die op Gallië uitkijkt".

⁴⁵⁹ "De Tencteri bevonden zich in die contreien die nu Markgraafschap Baden worden genoemd".

Naast een aantal gelijkstellingen, met zin voor nuance en voorzichtigheid ("certum non est"), valt op dat Camerarius de bijzondere Suebische positie bevestigt – een constante in de historische natievorming van Duitsland – en dat hij dan toch een identificatie maakt, "wij, de Germanen", meteen ook tegengesteld aan "zij, de Galliërs" (de Fransen). Zijn opmerking over het relatieve karakter van de cis/trans-aanduidingen is in welk kader ook pertinent, de erop volgende verdraaiing lijkt er daarentegen vooral op gericht het onderscheid tussen Galliërs en Germanen wat meer op de spits te drijven. Verdere commentaar van Camerarius betreft uiteraard de befaamde Rijnbrug – waar enige achtergrond en materiaalstudie op hun plaats zijn – en verder Caesars opmerking over de Germanen, dat "vinum ad se omnino importari non sinunt"⁴⁶¹ (DBG, IV, 2):

"De vino etiam longe aliter sese res habet cum vineae iam studiose colantur iis in locis quae Suevis coluisse olim constat, retro ad ortum scilicet omnia a Rheno recedentia et vergentia ad Septentriones"⁴⁶² (ibid: 184).

Met zijn lofzang op de rijkelijke Duitse wijnbouw is wat Caesar eertijds over de Germanen zei duidelijk niet langer waar, of hij de vinicultuur ook anachronistisch terug wil projecteren valt hieruit geenszins op te maken. Alles samengenomen stelt Camerarius zich niet uitgesproken patriottisch op in zijn commentaren, waar Glandorp dat duidelijk toch meer durft doen.

5.2.3. *Cellarius*

Een derde en laatste commentaar op Caesar uit Duitse contreien is die van Christoph Keller 'Cellarius' (1638-1707), de classicus die vooral herinnerd wordt omdat hij de driedeling Oudheid-Middeleeuwen-Nieuwe Tijd gepopulariseerd heeft. Kellers uitgave van het volledige *Corpus Caesarianum*, met enkele addenda (zoals Aldus Manutius' essay *De Gallica Divisione*), verscheen in 1705. Wij hebben een jongere editie geraadpleegd via Google Books: *C. Iulii Caesaris Commentarii. Christophori Cellarii adnotationes* (Padova: Giovanni Manfre, 1774), hierin vinden we de klassieke tekstweergave met onderaan de pagina ruimte voor "adnotationes". Deze blijken bij Keller korte, feitelijke opmerkingen en verduidelijkingen te zijn, intra- en intertekstuele verwijzingen en een occasioneel tekstkritisch heikel punt, over het algemeen echter zeer beperkt in omvang en diepgang. Inhoudelijk lijkt de commentator zich niet als origineel denker te willen ontpoppen, wat hij meegeeft zijn veelal algemeen aanvaarde aannames en interpretaties⁴⁶³, ook wanneer Keller de stammen en hun gebieden of steden moderniseert naar contemporaine benamingen ("qui nunc...") is dat vaak een identificatie op basis van "dicunt" en "plerique censent". Bij meer dan één instantie geeft de commentator evenwel aan dat de identificatie niet duidelijk is (wat vaak ook – nog steeds – waar is), die benamingen zijn dan "ignoti" of "ignari", "tacente historia"⁴⁶⁴. Daarnaast citeert hij veelvuldig ideeën of woorden van commentatoren die we reeds bespraken (Rhellicanus, Goduinus, Hotmanus, Vossius e.a.), ook aan andere geleerde lieden ontleent hij al eens iets, steeds met een simpele vermelding van de naam. Niet zo voor "vir illustris Ezechiël Spanhemius" (Cellarius, 1774: 17). Deze diplomaat en intellectueel, Ezechiël Spanheim (1629-1710), was in dienst van de Pruisische hertog-later-koning en kan klaarblijkelijk op meer lof rekenen. Of we hierachter germanofiele motieven mogen zoeken is

⁴⁶⁰ "Vacali, op correcte schrijfwijze misschien Vaali en met ingevoegde aspiratie Vahali. [...] Nu nog altijd op die plek waarvan we weten dat heden ten dage wordt aangegeven dat die Walin genoemd wordt". Walin of Walhain in Waals-Brabant kan nog gezegd worden van enige betekenis te zijn voor het Belgisch nationalisme aangezien het geografisch middelpunt van de staat zich bevindt op het grondgebied van deze landelijke gemeente.

⁴⁶¹ "Ze lieten geheel niet toe dat wijn bij hen werd geïmporteerd".

⁴⁶² "Ook wat betreft de wijn staat de zaak er gans anders voor aangezien wijnranken reeds ijverig verbouwd worden op die plekken waarvan vaststaat dat ze eens door de Suebi werden gecultiveerd, en terug naar de bron inderdaad alle van de Rijn terugwijkende en glooiende [heuvels] tot in het verre noorden".

⁴⁶³ Bijvoorbeeld het idee dat "Belgium pars est Galliae Belgicae, non tota" (Cellarius, 1774: 129), dat we eerder al tegenkwamen en dat blijkbaar een wijdverbreide interpretatie was van de verwarrende geografische nomenclatuur bij Caesar.

⁴⁶⁴ "aangezien de geschiedenis/geschiedschrijving er over gezwegen heeft".

onduidelijk, Spanheim was een tijdgenoot en Keller dankte zijn academische tewerkstelling bovendien aan dezelfde Friedrich Hohenzollern. Exact hetzelfde kan gezegd worden bij een andere lovende opmerking aan het adres van Lorenz Beger (1653-1705), de persoonlijke ‘kunstminister’ (*Kunstkammerer*) van Friedrich I⁴⁶⁵. Deze komt ter sprake wanneer Keller er in zijn noten bij uitzondering iets van buiten Caesars tekst bijhaalt: van de Atrebaat Commius bestaat namelijk een munt in de Pruisische kunstcollectie met de inscriptie “COMMIOS GERMAN.”,

“in Thesauro Brandenburgico [...] quem nobilissimus vir L. Beger ad hunc Comium Atrebatem refert”⁴⁶⁶ (ibid: 101).

Hoewel uit dit ‘voortrekken’ van zijn Duitse tijdgenoten een zekere voorkeur lijkt te spreken, valt die uit de overige noten nauwelijks op te maken. Bij de Helvetische openingspassage maakt Keller duidelijk gebruik van Glareanus, bijvoorbeeld diens idee:

“Tabulae litteris Graecis: characteribus Graecis, sed lingua seu verbis Helvetiis”⁴⁶⁷ (ibid: 22).

Waar de Duitse commentator evenwel (tegenover Glareanus’ nuancering) bitsig aan toevoegt:

“Gallos enim barbaros ignaros sermonis Graeci fuisse”⁴⁶⁸ (ibid.).

Verrassender is dat hij ook Glareanus’ helvetocentrische bedenkingen overneemt omtrent Caesars gebruik van het concept ‘pagus’, de Helvetische pagi – “hodie Cantons” – en verder:

“Sic infra pagi centum Suevorum et pagi Morinorum dicuntur, qui vero non videntur amplitudinem Helvetiorum pagorum adaequasse”⁴⁶⁹ (ibid: 10).

Nu is het niet zo dat hij zich zomaar aansluit bij de Zwitser die de Suebische pagi “ditiuncula” noemt met hoop en al twee-, drieduizend inwoners. Verderop klinkt het al iets grootser:

“Nam centum omnino pagi Suevorum (sic Cattos Caesar vocat) fuerunt e quibus quotannis singula millia armatorum educebantur”⁴⁷⁰ (ibid: 29).

Keller doet iedere zweem van ‘Germaans’ patriottisme teniet wanneer hij daar toch weer aan toevoegt:

“Quamquam Germanorum pagi minores videantur quam Helvetiorum”⁴⁷¹ (ibid.).

Bij een latere passage komt hij daar nog maar eens op terug – mogen we zeggen dat dit blijkbaar een ‘gevoelig’ thema was? – met een pro-Germaanse nuance ditmaal:

“Non tamen parvi aut exigui”⁴⁷² (ibid: 87).

⁴⁶⁵ Beger was de eerste met de functie van conservator van de vorstelijke antiquiteiten, een ambt dat is blijven bestaan: de dag van vandaag *Direktor der Antikensammlung*.

⁴⁶⁶ “[de munt in kwestie] welke de uiterste edele heer Lorenz Beger in zijn *Thesaurus Brandenburgicus* toeschrijft aan deze Atrebaat Commius”. Dit driedelig werk (1696-1701) biedt een gedetailleerde index van de antiquiteiten in de koninklijke schatkamers te Brandenburg, in hoofdzaak munten en juwelen.

⁴⁶⁷ “Tafeltjes in Griekse letters gesteld: met de Griekse schrifttekens, maar in de Helvetische taal of woorden”.

⁴⁶⁸ “Want de barbaarse Galliërs kenden de Griekse taal niet”. ‘Barbarus’ kan hier – bij wijze van pleonastische redundantie – ook letterlijk (etymologisch) als ‘niet-hellenofoon’ worden verstaan; in het zog van het gebruik bij Caesar zelf zal het ‘barbaarse’ in onze interpretatie evenwel de voorkeur genieten.

⁴⁶⁹ “Zo worden verderop de 100 districten van de Suebi en de districten van de Morini ter sprake gebracht die echter niet de grootte van de Helvetische districten lijken te evenaren”.

⁴⁷⁰ “Want er waren alles tezamen honderd districten van de Suebi (zo noemt Caesar de Chatten) waaruit ieder jaar telkens een duizendtal strijdbare mannen werden voortgebracht”. Een gemeenschap van maximum 3000 mensen kan uiteraard niet jaar na jaar 1000 wapenklare jongemannen voortbrengen, daarvoor is een veel grotere bevolking nodig (met moet er immers vanuit gaan dat in iedere ‘pagus’ ieder jaar opnieuw om en bij de 2000 jongeren, waarvan ruwweg de helft jongens, de adolescentie bereiken). De vernoemde ‘Catti’, de Chatten, waren een belangrijke Germaanse stam in de eerste eeuwen van onze jaartelling die onder meer aan Arminius’ zijde streden.

⁴⁷¹ “Hoewel de Germaanse districten kleiner lijken te zijn dan die van de Helvetii”.

⁴⁷² “Maar toch ook weer niet klein of onbeduidend”.

De nederzettingen van de Suebi zijn één zaak, hun vorst een andere: hoe gaat Keller om met ‘der Vater des Deuschtums’, Ariovistus? Wanneer we helemaal aan het begin van de commentaar aangaande het feit dat de Sequaanse vorst “amicus appellatus erat” lezen:

“Magna rerum dignitas, amicos ab Senatu Romano appellari. Vide infra caput 43”⁴⁷³ (ibid: 3),
verwachten we bij dat kapittel 43, effectief de Ariovistuspassage, een meer eervolle en uitgebreide becommentariëring. Quod non, in al zijn beknoptheid houdt Keller het voor Ariovistus’ betiteling als “Rex et amicus Populi Romani” in de betreffende noot bij “vide supra” (ibid: 35). Caesar beschreef de Germaanse krijgshoofd ook als “Ariovistus rex Germanorum”, hetgeen Keller aangrijpt om eens te overlopen van welke stammen de krijgers allemaal onder het bevel van Ariovistus stonden, hetzij door onderwerping, hetzij door bondgenootschap. De conclusie is ontzuenderend:

“Inde colligitur populis ad Rhenum superiorum imperasse, sive qui inter Rhenum, Nicri confluentem et Danubii fontes et paulo ultra coluerunt”⁴⁷⁴ (ibid: 24).

Het gebied in kwestie (uitgaand van het Zwarte Wouddorp Donaueschingen als traditionele Donaubron) is maar een hoekje van het gigantische Germaanse territorium, dus als de commentator hier iets bewerkstelligt, is het juist de ontzuering van Ariovistus’ bijnaam “rex [omnium] Germanorum”. Niet wat men zou verwachten bij de roemrijkste Germaan in *De Bello Gallico* als hij dat volk werkelijk had willen verheerlijken. Bij “Ariovisti mortem” toont Keller zich al even onpatriottisch, wanneer hij afbreuk doet aan Clüvers poging om de feiten op te poetsen:

“Cluverius, *Antiqua Germania*, ‘sortem’ mavult legere, quia victus effugerit. At potest ex vulnere in Gallia accepto aut maeore mortuus esse”⁴⁷⁵ (ibid: 132).

Bij de eerste aanvaring van Caesar met de Germanen in boek I is de auteur over de volledige lijn bepaald niet lyrisch gestemd, zo komen we meermaals een pagina tegen zonder enige opmerking in deze ‘nationaal relevante passus’. Daarnaast merken we op dat Germaanse stammen ook niet meer – of om exacter te zijn: even weinig – commentaar ontlokken dan de Gallische. Keller is een commentator van Caesar, die in zijn noten het Romeins standpunt over het algemeen handhaaft en dus verwijst naar Caesars tegenstanders als “barbari”. Wel durft hij de “ferocitas” – wildheid en/of onverschrokkenheid – van deze barbaarse stammen expliciet positief te duiden:

“Hanc enim virtutem, id est fortitudinem, hoc loco barbari iactitant”⁴⁷⁶ (ibid: 53).

En impliciet laat Keller in al zijn beknoptheid toch verstaan dat de Germanen hierin wel het meest uitblonden, wat weer niet revolutionair genoemd kan worden aangezien de woeste Germaanse krijgslust haast een gemeenplaats was bij de Romeinen. Wanneer Caesar spreekt over het – in Kellers benaming – “Cimbricum bellum” is dit:

“ut vinci et Germanos posse demonstraret”⁴⁷⁷ (ibid: 32).

⁴⁷³ “Het is een grote eer door de Romeinse Senaat vrienden genoemd te worden. Zie verder hoofdstuk 43”.

⁴⁷⁴ “Hieruit kan worden opgemaakt dat hij de volkeren aan de Opperrijn heeft aangevoerd, ofwel: zij die tussen de Rijn, de samenvloeiing (van de Rijn) met de Neckar en de bronnen van de Donau en nog een beetje verder wonen”.

⁴⁷⁵ “Cluverius, in zijn *Antiqua Germania*, wil liever ‘het lot [van Ariovistus]’ lezen, aangezien die, hoewel overwonnen, is kunnen wegvlugten. Maar het kan dat hij gestorven is door een wonde die hij in Gallië had opgelopen of door treurnis”. Deze Philipp Clüver brachten we eerder al ter sprake omwille van zijn historio-geografisch belang voor de Nederlanden, voor de Duitse staten (alsook voor het Italisch schiereiland en diverse andere streken) kan hij gezegd worden van eenzelfde belang te zijn.

⁴⁷⁶ “Deze deugd, dat is dapperheid, wierpen de barbaren op deze plek immers in de strijd”. De wildemannen in kwestie zijn de Nerviërs die Caesar het vuur aan de schenen leggen bij de Sabis-rivier.

⁴⁷⁷ “Om aan te tonen dat óók de Germanen overwonnen kunnen worden”.

Die Germanen leefden over (“trans”) de Rijn en Keller is een uitgesproken verdediger van deze clichématige en historische betwist(bar)e Rijngrens. Zo lijkt de geografische component het (haast) te winnen op de etnische wanneer hij als volgt spreekt over de Usipetes, Tencteri en Ubii:

“Transrhenani tunc temporis enim Germani erant antequam ex dextera ripa Rheni in sinistram sive Gallicam migrarent”⁴⁷⁸ (ibid: 97).

Wat betreft de Germanen erg significant in de Gallische oorlogen is dan ook Caesars dubbele Rijnovergang, de commentator voelt zich evenwel niet geroepen om hierover uit te wijden:

“Prior pons in Ubiis fuit, ut ostendimus: hic autem factus in Treviris”⁴⁷⁹ (ibid: 158).

Aan de “cis”-kant van de Rijn lag dus Gallië, maar net als de eerdere Duitse commentatoren zal ook Keller meermaals aanstippen hoe Caesar met “Galli” (hyperoniem) in feite “Celti” (hyponiem) bedoelt, waarmee hij Glandorps verruiming van de “Galli” – grotendeels impliciet – overneemt.

“Galliam proprie dictam sive Celticam, distinctam ab Aquitania”⁴⁸⁰ (ibid: 73).

Aan die naamsverwarring moeten we tevens een spraakverwarring toevoegen, met “Gallice” duidt de auteur immers op zaken/namen in het Frans. Duits is zijn eigen taal en hij schrijft dus op vlak van taal alleszins vanuit een ‘wij, de Duitsers’-standpunt, een soort automatisme waar we niet al te veel ideologische (laat staan nationalistische) diepgang achter willen zoeken.

“Nervios quorum caput videtur Camaracum (nostris Camerick) fuisse”⁴⁸¹ (ibid: 46).

Tenslotte is er boek VI met zijn excursus over Galliërs en Germanen die veel van de commentatoren tot meer geëngageerde uitingen wist te verleiden. Keller toont eveneens interesse voor de ‘fantastic beasts’⁴⁸² van het oude Germanië en de machtige wouden⁴⁸³. Verder komt hij op voor de nobele druïden, wiens bezigheden hij toch wat lyrischer voorstelt en waarbij vooral Caesars voorstelling kritiek krijgt:

“Quos Caesar laxe vocat Druides, alii in tria genera discescunt. Bardos qui hymnos et carmina tractant, Vates qui sacrificia obeant et Druides proprios qui circa philosophiam, moralem praesertim versentur”⁴⁸⁴ (ibid: 161).

“μετεμψύχωςις quam an Pythagoras a Druidibus acceperit, an hi a Pythagora, incertum”⁴⁸⁵ (ibid: 162).

Laat ons besluiten dat Keller absoluut geen patriottische insteek heeft laten meespelen in zijn commentaar, zo getuigt ontegensprekelijk volgende woordgroep uit de laatste noot bij boek VI die voor ons opzet en inge relevantie had: “in Germania barbara” (ibid: 169).

⁴⁷⁸ “In die tijd waren de Overrijnse volkeren immers Germanen, alvorens ze vanop de rechteroever van de Rijn verhuisden naar de linkeroever, de Gallische kant”.

⁴⁷⁹ “De eerdere brug bevond zich bij de Ubii, zoals we hebben aangegeven: deze is echter opgetrokken bij de Trevieren”.

⁴⁸⁰ “Gallië in enge zin oftewel Celtica, onderscheiden van Aquitanië”.

⁴⁸¹ “De Nerviers wiens hoofdplaats Camaracum (voor de onzen *Kamerich*) schijnt geweest te zijn”.

⁴⁸² Meer dan Duitse sympathieën spreekt hieruit de diepmenselijke interesse voor het onbekende, en met name onbekende levensvormen (zie ook: exotisme, ontdekkingsreizen, het fenomeen zoo, ‘dinomanie’ ...).

⁴⁸³ Hij duidt de afbakening van de wouden verder met Germaanse stammen die bij Caesar (nog) geen rol spelen: “Bacenis pars fuit magna Herciniae, et quia in extremis Cattorum, a quibus Cheruscos inter Visurgim et Albin populos seiungit” (ibid: 159). “Het Bacenisch woud was een deel van het grote Hercynische woud en aangezien het zich in de uithoeken van de gebieden van de Chatten bevond, scheidt het van hen de Cherusken, de volkeren tussen Wezer en Elbe”.

⁴⁸⁴ “Zij die Caesar losweg ‘druïden’ noemt, delen anderen in in drie delen. De barden die liederen en gedichten opvoeren, de priesterzienaers die de heilige ritens op zich nemen en de eigenlijke druïden die zich veeleer inlaten met de filosofie en de ethiek”.

⁴⁸⁵ “De leer van de zielsverhuizing die ofwel Pythagors van bij de druïden ontving, ofwel zij van bij Pythagoras, dat is onduidelijk”. Exact dezelfde bedenking vinden we drie decennia voordien ook bij Godouin (cf. 3.5.2).

6. GROOT-BRITANNIË

6.1. *Caesars dubbele invasie*

Een heel ander verhaal vinden we aan de andere kant van het Kanaal. In de Middeleeuwen groeiden naderhand vanuit een lappendeken aan Keltische en Angelsaksische koninkrijkes de dominante koninkrijken Schotland en Engeland, met het perifere Wales dat meer een cultuurgebied dan een vereende natie was. Door de complexe eenwordingsgeschiedenis van de eilandstaat⁴⁸⁶ moet men in politieke ideologie het onderscheid maken tussen Brits nationalisme ('unionism') enerzijds en de meer particularistische stromingen van Engels, Schots en Welsh nationalisme anderzijds⁴⁸⁷. Het mag voor zich spreken dat de wortels van die tweede groep dieper reiken, Colley bespreekt 1707-1837 als ontstaansperiode voor het unitair nationaal gevoel⁴⁸⁸. De vraag is of ook Caesar ergens in die (sub)nationale ideologie zijn opwachting maakt. In *De Bello Gallico* rapporteert hij immers zijn dubbele invasie van het onbekende eiland (respectievelijk in 55 en 54 v.C.), op een volgende Romeinse invasie en eigenlijke verovering zou het nog een eeuw wachten zijn⁴⁸⁹. Dat er interesse bestond voor deze vroege geschiedenis van het eiland is zonder meer evident. Caesars rol daarin heeft reeds een plaats in de *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (731) van Beda Venerabilis, getuige ook de titel die de 18^e-eeuwse vertaler John Stevens eraan geeft: *the ecclesiastical history of the English nation : from the coming of Julius Caesar into this island, in the 60th year before the incarnation of Christ, till the year of our Lord 731*⁴⁹⁰. Ook in Nennius' *Historia Britonum* (ca.828) en Geoffrey of Monmouths *Historia Regum Britanniae* (1136) wordt over de invasies gesproken (Nearing, 1949: 218-221). Als vanzelfsprekend kenmerkt de Engelse Renaissance zich door een uitgesproken interesse voor de klassieke Oudheid: "out of a desire to protect the monuments of Antiquity emerged a sort of cultural nationalism" (Scattergood, 2000: 61). In dit kader geeft Henry VIII⁴⁹¹ John Leland de opdracht (1533) "to make a search after England's Antiquities and peruse the libraries of all cathedrals, abbies, priories, colleges etc. and also all places wherein records, writings and secrets of Antiquity were reposed" (ibid: 60), een jarenlange zoektocht die Leland becommentarieerde in talloze aantekeningen. Pas veel later werden die uitgegeven als de befaamde *Itinerary*, waarin inderdaad sporen van Caesar vermeld worden. Verder valt bijvoorbeeld de verschijning op van een tweetalige uitgave (1530) van de delen van *De Bello Gallico* die specifiek betrekking hebben op Engeland⁴⁹². Ongetwijfeld de bekendste herwerking van de Caesarfiguur uit de Engelse/Britse geschiedenis is William Shakespeares tragedie *Julius Caesar* (1599), deze heeft echter voor ons onderwerp geen relevantie aangezien het slechts één van zijn historiserende toneelstukken in een Romeinse setting is

⁴⁸⁶ Vanaf 1707 is het eiland één natie: *the Kingdom of Great Britain* (1707-1801), in de latere samenstellingen van het Verenigd Koninkrijk (cf. onderstaande noot) blijft dit alleszins een constante.

⁴⁸⁷ Iers nationalisme blijft hier buiten beeld, ondanks de politieke realiteit van *the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland* (1922-) en de voorgaande staatsconstellatie: *the United Kingdom of Great Britain and Ireland* (1801-1922). Aangezien Caesar enkel op het eiland Groot-Brittannië geweest is, heeft het immers geen zin de zaken op deze manier te compliceren.

⁴⁸⁸ "Between the Act of Union joining Scotland to England and Wales in 1707 and the formal beginning of the Victorian age in 1837 [...] it was during this period that a sense of British nationality was forged" (Colley, 1992: 1).

⁴⁸⁹ Deze eerste Romeinse verovering van het jaar 43 is het werk van keizer Claudius (kleinzoon van Octavia, achternichtje van de eerste Romeinse invaller op Groot-Brittannië).

⁴⁹⁰ Beda Venerabilis, *The ecclesiastical history of the English nation : from the coming of Julius Caesar into this island, in the 60th year before the incarnation of Christ, till the year of our Lord 731. Translated into English by John Stevens, Gentleman* (London: Meighan, 1723).

⁴⁹¹ Deze excentrieke vorst hield er een bijzondere relatie op na met de nationale geschiedenis en geschiedschrijving. Deze wordt uitgebreid uit de doeken gedaan in *Henry VIII and History* (Aldershot: Ashgate, 2012) onder de redactie van Thomas Betteridge en Thomas S. Freeman.

⁴⁹² C. Julius Cesar, *Commentaryes. Newly translatyd owte of laten in to englyshe, as much as cocernyth thys realm of England sumtyme callyd Brytayne: whych is the eldyt hystoryer of all other that can be found, that ever wrote of thys realme of England* (London: William Rastell, 1530).

en Caesars militaire exploitatie in Engeland hier bovendien geenszins aan de orde zijn. Over het algemeen zullen we moeten vaststellen dat Caesars kortstondige invasies, in tegenstelling tot de latere Angelsaksische, Gaelische, Deense en Normandische invallen, geen constitutief element in de ontstaansgeschiedenis van de eilandstaat hebben gevormd. Bijgevolg is ook zijn rol in de nationale geschiedenis beduidend kleiner dan in België, Frankrijk of Zwitserland waarvan hij het grondgebied veroverde. Niettemin zullen we doorheen de analyse van enkele geselecteerde publicaties op zoek gaan naar de sporen die de Romeinse veldheer heeft nagelaten in de ideologie van de natie.

6.1.1. Holmes

De Iers-Engelse geleerde T. Rice Holmes (1855-1933) publiceerde uitgebreid over de Gallische Oorlogen. In *Ancient Britain and the invasions of Julius Caesar* (1907) gaat hij met name in op Caesars aanwezigheid in Groot-Brittannië. De veelvuldige bibliografische referenties in het werk tonen aan dat 'Victorian' en 'Edwardian Britain' in hoge mate gefascineerd waren door dit onderwerp. Alvorens Caesar op te voeren, presenteert Holmes' diepgravende levenswerk de volledige geschiedenis van het eiland vanaf de vroegste tijden, waarbij alle details aan onderzoek worden onderworpen. De bijzondere nadruk op Caesar als groots sluitstuk van de prehistorische nationale geschiedenis is tekenend, daarnaast kan het ook als een partiële leeswijzer⁴⁹³ gezien worden bij Holmes' latere tekstuitgave van *De Bello Gallico* (1914). Alleszins geldt het werk voor de betreffende materie als een absoluut standaardwerk⁴⁹⁴.

Anders dan bij zijn Franse tijdgenoot Jullian vinden we bij Holmes geen direct aanwijsbare sporen van nationalisme. Al zijn ze wel vergelijkbaar in de zin dat beiden het 'grote verhaal' van de geschiedenis proberen te vertellen, tot in de details. Holmes' relaas biedt een (zeer) gestoffeerde hervoertelling van de relevante passages van *De Bello Gallico* aangevuld met Cicero's gelijktijdige briefwisseling (met Caesar zelf en met zijn broer Quintus die in Gallië onder Caesar diende) in combinatie met een historische en topografische⁴⁹⁵ analyse. Hierbij werkt de auteur hoofdzakelijk vanuit Romeins standpunt waarbij regelmatig naar de Britten verwezen wordt als "the enemy" en waarbij hun sterktes gerelativeerd worden door de nadruk te leggen op de militaire nadelen van de Romeinse expedities. Dit is een opvallende benadering in vergelijking met Jullians gallocentrisme. Bij de schets van een verbond van Keltisch-Britse stammen onder leiding van Cassivellaunus dat Caesar taai verzet bood, zou men zich verwachten aan een parallel met de grote held Vercingetorix, maar van zo'n heroïsering is bij Holmes⁴⁹⁶ geen sprake. In zijn genuanceerd oordeel lezen we niet meteen het Franse beeld van de ongeziene verenigende kracht of de ultieme verzetsleider:

"Cassivellaunus handled his levies with commendable skill and if he did not deserve from Caesar the admiration that makes itself felt in the terse chapters which mirror the tremendous personality of Vercingetorix, he was a leader of no ordinary capacity, raised to his high place by merit alone. [...] Perhaps, indeed, Cassivellaunus saw what to do, but was not sufficiently master of his countrymen to do it" (Holmes, 1907: 353).

⁴⁹³ In die zin dat hij uitsluitend Caesars omgang met Groot-Brittannië analyseert; in zijn eerder werk *Caesar's Conquest of Gaul: An Historical Narrative* (1903) ging hij in op de hele Caesariaanse verhaalstof.

⁴⁹⁴ Het spreekt voor zich dat na een eeuw aan archeologische en wetenschappelijke vooruitgang bepaalde delen evenwel serieus gedateerd zijn.

⁴⁹⁵ Merk op dat dit exact willen lokaliseren van gebeurtenissen uit *De Bello Gallico* telkens terugkomt.

⁴⁹⁶ In het historisch inaccurate relaas van Geoffrey of Monmouth daarentegen is wel enige mythificatie van de centrale verzetsfiguur te vinden, die nog verder uitgewerkt is – als "Caswallawn" – in de hybride folkloristische 'Welsh Triads' (Bromwich, 1961: 300-301).

En al zal hij met deze zin voor nuance ook een aantal scherpe kantjes⁴⁹⁷ van Caesars relaas bijvlijen, over het algemeen lijkt in dit werk eerder Caesar dan de 'Britse voorvaders' centraal te staan (ibid: 354). Ondanks de uitdagende krijgstechnieken van de 'inboorlingen' (zie onder 6.1.3) geldt Caesar als het militaire voorbeeld bij uitstek, zo getuigt volgens Holmes ook "the foremost British soldier of our time" (ibid.) Lord Wolseley⁴⁹⁸ in *The Soldier's Pocket-Book* (1874). De militaire maxims voor het leiden van een veldtocht "against uncivilised enemies"⁴⁹⁹ die de generaal hierin uiteenzet, lijken Holmes onmiddellijk ontleend te zijn aan Caesars Gallische campagnes.

Caesar heeft dan wel niets veroverd⁵⁰⁰ op Britse bodem, voor Holmes valt zijn belang geenszins te onderschatten: "he directed the course of British history into a new channel" (Holmes, 1907: 356). De weg lag nu immers open voor Rome: handelscontacten, culturele invloeden maar ook politieke inmenging en een eeuw later militaire onderwerping. In zijn bedenkingen bij de blijvende stempel van Rome duikt een tekenende passage op die in tegenstelling tot wat zover beweerd is wel degelijk in de lijn van Jullian de geest van de keltomanie en het voorvaderlijk patriotisme uitademt:

"But when the Roman had gone, when the Saxon, the Dane and the Norman had come, the descendants of neolithic aboriginals, of bronze-using immigrants and of Celts still lived on; and their composite influence has ever since been helping to form the British character and to determine the course of British history. [...] Their spirit has lived again in the men who have done the deeds of which our nation may be proud (Holmes, 1907: 372).

Voor de laatste woorden van nationale trots passen in een nationalistisch denkkader, ware het niet dat de auteur hierop terugkoppelt met sceptische opmerkingen over het contemporain Brits materialisme, imperialisme en gebrek aan intellectualiteit (ibid: 373). Minder sceptisch staat hij ten aanzien van Caesar als historische bron, net als Jullian is Holmes een pleitbezorger voor de geloofwaardigheid van *De Bello Gallico*:

"He told the truth, so far as he could ascertain it, when he had no solid motive for falsification; and when he wrote the *Commentaries on the Gallic War*, he could generally afford to be true" (ibid: 672).

Zoals we eerder zagen (bijvoorbeeld in Texiers scrupuleuze studie rond Gergovia) kunnen banale topografische discussies de wetenschap generatieslang bezighouden louter door hun symboolwaarde, door de claim op de mythische Julius Caesar die eraan vast hangt. Dat is in Groot-Brittannië niet anders. In een analyse van meer dan honderd pagina's (1907: 552-666) bespreekt Holmes de eeuwenoude discussie rond de lokalisatie van Caesars vertrek- en aankomstplaats bij zijn expeditie over de Noordzee. De Romeinse generaal vertrok vanuit 'Portus Itius' in Noord-Frankrijk⁵⁰¹, dit werd geïdentificeerd met onder andere Ambleteuse, Calais, Wissant en de monding van de Somme. Holmes levert bewijs voor een gelijkstelling met Boulogne-sur-Mer. Voor de landing op de Britse kust had men vooral gekeken naar Kent, dat nu eenmaal aan de Engelse kant van het Nauw van Calais⁵⁰² ligt:

⁴⁹⁷ Zo is er de polyandrie waar Caesar in zijn beschrijving gewag van maakt: velen hadden die lasterlijke claim volledig verworpen. Holmes stelt dat polyandrie als sociale institutie inderdaad hoogst onwaarschijnlijk was, maar dat het eventueel in Caesars tijd nog wel als zeldzaam pre-Keltisch relict kon voorkomen (Holmes, 1907: 351).

⁴⁹⁸ Veldmaarschalk Garnet Joseph Wolseley (1833-1913) was één de succesvolste en meest gedecoreerde Britse militairen.

⁴⁹⁹ Uiteraard gaat het hierbij concreet over de inheemse bevolking van de koloniën van het Britse Imperium dat in de 19e eeuw een grote – militair gedreven – uitbreiding had gekend.

⁵⁰⁰ De kwestie van de Britse tribuutbetaling is omstreten, Caesar had die geëist maar werd ze ook betaald zonder militaire aanwezigheid? Mommsen had geconcludeerd van niet, Holmes (ibid: 356) bestrijdt dat standpunt.

⁵⁰¹ Oftewel Frans-Vlaanderen, de verder vermelde plaatsen hebben dan ook allen een oudere Vlaamse naam, respectievelijk Ambeltuwe, Kales, Witzand en Bonen. Dit als ludieke opmerking geheel in de nationalistische geest van deze paper.

⁵⁰² Het is interessant om op te merken dat men voor dit smalste deel van het Kanaal in Engeland van 'the Strait of Dover' zal spreken en in Frankrijk van 'le Pas de Calais'.

Sandwich, Richborough, Lympne en Hythe zijn enkele geopperde locaties. Men durft de landingsplaats ook al eens zuidwestelijker zoeken in East Sussex, bijvoorbeeld te Pevensey. Een enkeling heeft Hirst in Northumberland durven opperen wat maar liefst 500km ten noorden van de Noord-Franse kust ligt. Holmes' exacte lokalisaties (die hij met persoonlijk veldwerk en -observatie ondersteunt) vallen toch in Kent: tussen Walmer en Deal voor de landing van 55 v.C., voor die van 54 v.C. tussen Deal en Sandwich. Het was diezelfde omgeving van Deal die Nennius in de 9^e eeuw al had aangegeven, die ook in de 16^e eeuw door Leland voorgedragen was en die het meeste aanhang genoot in het 19^e-eeuws wetenschappelijk debat. Met zijn argumentatie bevestigt Holmes hier dus de communis opinio. Tenslotte zal de auteur (1907: 673-702) ook alle mogelijke topografische details uitgebreid analyseren, van kampplaatsen over veldslagen en hinderlagen tot rivieroversteekplaatsen. Al legt Holmes geen expliciet nationalistische claim op deze geschiedenis zoals aan de overkant van het Kanaal, zijn bijna obsessieve aandacht voor elke historische bijzonderheid spreekt boekdelen over de ideologische waarde die hij hechtte aan Caesars invasies van Groot-Brittannië.

6.1.2. Ellis

Hetzelfde onderwerp wordt op een heel andere toon gebracht in *Caesar's Invasion of Britain* (1978) van de bekende schrijver Peter Berresford Ellis. Deze staat bekend om zijn uitgesproken aandacht voor Keltische geschiedenis en identiteit, zowel in historiografische non-fictie en academische publicaties als in zijn talloze novellen en kortverhalen. In de opzet van het werk in kwestie onderkennen we, in tegenstelling tot Holmes' oprecht wetenschappelijke analyse, een meer anglofiel-vulgariserende trend. De Caesariaanse episode uit de vaderlandsgeschiedenis wordt met lange – om niet te zeggen overheersende – uitwijdingen over Keltische taal, cultuur en voorgeschiedenis doorweefd. Uit het gebruik van citaten blijkt meteen ook de eerder patriottische inslag, zo illustreren Tacitus' woorden die voorafgaand aan de proloog geciteerd worden:

"Even Julius Caesar, the first of the Romans who set his foot in Britain at the head of an army, can only be said by a prosperous battle to have struck the natives with tremor, and to have made himself the master of the sea shore. The discoverer, not the conqueror, of the island, he did no more than show it to posterity, Rome could not boast a conquest" (Ellis, 1978: 7).

Ook titels van hoofdstukken zijn sprekende citaten: *It was clearly no place to attempt a landing* (woorden van Caesar) of nog *The land at the extremities of the Earth* (Tacitus).

De schets van de historie durft soms erg literair en dramatiserend worden:

"In the hands of these men lay the defence of Britain" (ibid: 10).

"During that fine morning of 25 August 55 BC, the British warriors waited confidently [...] for the Romans to begin their landing" (ibid: 11).

Die "defence of Britain" neemt ook de auteur op zich wanneer hij komaf maakt met heersende misconcepties en vooroordelen en de Oude Britten van hun barbaarse stempel bevrijdt. De Brits-Keltische beschaving was waarlijk hoogstaand, in tegenstelling tot sommige antieke getuigenissen:

"Naturally enough, the ideas and interpretations of the Romans were very biased and mostly erroneous" (ibid: 16).

"A civilization [...] certainly not as backward as Caesar would have us believe" (ibid: 59).

Tegenover Caesars karikuraal primitieve beeld, plaatst Ellis een apologetisch pro-Britse argumentatie:

"His inaccurate description could have two possible explanations. Firstly, it could be that he was airing the jaundiced view of the Roman master-race or, secondly, the astute Britons could have fed him this wrong information in order to persuade the Romans that Britain was simply not worth conquering" (ibid: 43).

Deze laatste, verrassende, aanname is karakteristiek voor de idealistische kijk van de auteur, met bijvoorbeeld nog een andere boude stelling⁵⁰³ die historisch moeilijk te staven valt:

"[They made] Britain a safe haven for refugees from imperial Rome" (ibid: 23).

Laat hiermee voldoende duidelijk zijn dat Peter Berresford Ellis, een literaire auteur met uitgesproken keltotofiele ideeën, in zijn versie van de geschiedenis een onverdeeld positief⁵⁰⁴ beeld van de Kelten neerzet met daartegenover de Romeinen als vijandelijke valsaards, in hun acties en hun geschriften.

6.1.3. De strijdswagen

Een element uit hun krijgskunst waarmee de Britten het Caesar tijdens de strijd knap lastig maakten, was hun strijdswagen. Ellis had deze uiteraard vermeld en ook Holmes had de sterkte van deze techniek benadrukt (1907: 342-343). En ze zijn niet de enigen: de succesvolle Keltische tactiek vormt de inspiratie voor een hele resem wetenschappelijke publicaties (Bradley, 2009: 1076, n. 9). Dit doet een zekere nationale trots inzake voorvaderlijke strijdvaardigheid vermoeden. Voor een gedetailleerde bespreking van het wapen in kwestie gaan we te rade bij een artikel van Bradley uit *The Journal of Military History* waarin literaire⁵⁰⁵ en archeologische bronnen gecombineerd worden, *The British War Chariot* (2009). De strijdswagen, die overigens ook als transportmiddel dienst deed, moet gezien worden binnen een Britse⁵⁰⁶ traditie van indirecte (stammen)oorlogvoering met erg on-Romeinse "hit-and-run tactics" die erop gericht zijn formaties op te breken, geïsoleerde vijanden aan te vallen en een open veldslag zoveel mogelijk te vermijden⁵⁰⁷. Twee paarden trokken de wagen waarop telkens één man en één strijder stonden, zowel paarden⁵⁰⁸ als mannen moeten bijzonder goed getraind geweest zijn om de wendbare kar bij dynamische gevechten in te kunnen zetten. Ze konden razendsnel tevoorschijn schieten om dan weer te verdwijnen, ondertussen dienst doend als "battle taxi" (om frisse krijgers aan te voeren, gewonden af te voeren etc.) en als "missile platform" (Bradley, 2009: 1088). Hiermee voerden de Britten onder leiding van Cassivellaunus anno 54 v.C. een anti-Romeinse guerrillaoorlog, handig gebruikmakend van het uitgebreide – Caesar onbekende – netwerk aan semiverharde karrensporen en plankenpaden⁵⁰⁹. Over dit Britse antwoord op Caesars invasie is Bradley zeer lovend (misschien is zijn standpunt historisch gesproken ietwat te rooskleurig):

⁵⁰³ In het huidige post-Brexitklimaat (volgens sommige media te wijten aan Engels nationalisme en 'nativism') krijgt deze idealistische kijk op de nationale Britse geschiedenis een wel erg bittere nasmaak.

⁵⁰⁴ Negatieve eigenschappen worden omzeild, getuige de volgende zinsnede: "Another weakness, if such it can be called, [...]" (Ellis, 1978: 70).

⁵⁰⁵ Met name Caesar vormt hier een belangrijke bron aangezien zijn militair-historische getuigenis er één uit eerste hand is, al is hij dan partijdig (Bradley, 2009: 1074-1075).

⁵⁰⁶ Deze Keltische wagen was enkele eeuwen voordien blijkbaar nog verspreid over het continent, "but by the first century BC, the chariot was confined to Britain" (ibid: 1078).

⁵⁰⁷ In casu bij de strijd met de Romeinen, "the advantage that an indirect approach represented in avoiding the professional efficiency of the legionnaires" (ibid: 1085).

⁵⁰⁸ Bradley bepleit dan ook dat de Britten een paardenkweek- en trainingsprogramma hadden "from as early as 800 BC", niet voor vlees of landbouw, maar speciaal voor oorlog en transport: een erg kostelijke traditie, prestigepaardje van de sociale elite (ibid: 1081). Door de logistieke en economische uitdagingen van een heel leger bestaande uit dergelijke wagens, vormen Caesars hoge cijfers van Cassivellaunus' indrukwekkende strijdmacht een discussiepunt (Holmes, 1907: 675; Bradley, 2009: 1078-1080).

⁵⁰⁹ "Roadways were an important factor in fighting the Romans, allowing the deployment of warriors and the movement of chariots around the campaign theatre" (ibid: 1083).

"The tactics used against Caesar were deliberate and displayed strong central leadership, sound tactical ability, and a clear understanding of the actions required to combat the invading Romans. These tactics are not the actions of a disorganised tribal army and suggest regional knowledge of the best possible point to attack, and of the means to deploy the appropriate amount of force" (ibid: 1085).

In de visie van de auteur zijn het de Britten die het initiatief nemen terwijl Caesar slechts kan reageren, hetgeen hij ondersteunt met een opmerkelijke selectie van de meest glorieuze passages voor die eersten tijdens de Romeinse campagne: de zeer felle aanvallen onmiddellijk bij Caesars landing⁵¹⁰, het in een hinderlaag lokken van het 7e Legioen en de onvoorspelbaarheid en snelheid op het slagveld waarbij de Britten één van Caesars tribunen weten om te brengen. Hij meent dat de Romeinen ("underestimating the British threat") zwaar te lijden hadden onder "the superior tactics employed by the Britons" dankzij de nauwgezette planning van de verzetsleiders (ibid: 1086-1087). Dit is een eenzijdig en overdreven idealistisch beeld dat bovendien aan onwaarschijnlijkheid wint wanneer de eerder aangehaalde bron van deze krijgskunst betrokken wordt: constante onderlinge stammenconflicten op beperkte schaal zonder onderscheid tussen 'strijders' en 'strijdbare mannen'. De puur hypothetische slotbeschouwing van het artikel sluit aan bij de glorificatie van Keltische krijgskunst die de auteur op het oog lijkt te hebben:

"Cassivellaunus perhaps ended his days living in the glory heaped on him for fighting the Romans and their general who had so swiftly conquered Gaul" (ibid: 1089).

6.1.4. Folklore

Los van het relaas in *De Bello Gallico* zijn op Britse bodem doorheen de eeuwen heel wat Caesarlegenden ontstaan, die herinneren aan de historische aanwezigheid van de grote Romeinse generaal, zij het dan op minder historische gronden. De Amerikaanse geleerde Homer Nearing Jr biedt daarvan een kort overzicht in zijn artikel *Local Caesar Traditions in Britain* (1949). Iets wat Caesar zelf niet vermeldt, maar wat hem wel in heel Europa wordt toegeschreven is het stichten van steden: van Sevilla tot Firenze, van Rouen tot Maagdenburg. In Engeland werden bijvoorbeeld de bekende warmwaterbronnen van Bath, zo getuigt de 12^e-eeuwse kroniekschrijver William of Malmesbury, teruggevoerd op door Caesar gestichte thermen, na analyse van deze kwestie besluit Nearing:

"The hot baths were considered so wonderful that they were attributed to the clever Romans without further thought" (Nearing, 1949: 218).

Doorgaans houden deze legendarische stichtingen van Caesar echter verband met zijn militaire roem: het beboste heuvelland van Barham Downs (Kent) waar Caesar en Cassivellaunus streden, de historische stad Exeter (reeds in manuscripten van Wace vermeld) als ontstaan uit een Romeins kamp, het majestueuze Dover Castle waarvan Caesar de eerste toren als versterking zou hebben opgetrokken etcetera. Dat dit een soort populaire legende was, blijkt uit de woorden van William Camden in zijn historiografisch-topografische *Britannia* (1576): "the common people dream of it's [Dover Castle's] being built by Julius Caesar" (Nearing, 1949: 220). Ook de andere Kentse kastelen, in Canterbury en Rochester, en zelfs de Tower of London ontsnappen niet aan deze traditie. Anderzijds doet Camden zelf, die in de lijn van Leland Romeinse sporen zoekt in (en oplegt aan) Groot-Brittannië, hieraan mee wanneer hij oude volksverhalen en passages uit *De Bello Gallico* verbindt om de ene of andere lokalisering te bewijzen. Zo over het dorpje Chilham, "thence [...] call'd *Julham*, as if one should say

⁵¹⁰ Bradley kwalificeert deze als een "amphibious landing" (2009: 1080) wat ons, met alle respect voor de snelle Romeinse ontschepping, toch als een enigszins spectaculariserend anachronisme voorkomt.

Julius' station" (Nearing, 1949: 222), waarvan eveneens de ligging blijkt overeen te komen met Caesars beschrijving van één van zijn kampplaatsen⁵¹¹.

Dergelijke lokale plaatsaanduidingen als *Caesar's Camp*, *Caesar's Hill*, *Caesar's Well* blijken veelvoorkomend⁵¹², maar ook namen van belangrijke steden ontsnapten hier niet aan: Salisbury zou van *Cesaresbury* afgeleid zijn en Chichester van *Cesarischestre*. Ongeacht Saksische of Normandische wortels associeerden mensen zich vooral graag met de roemrijke Romein(en). Dat Caesars historische aanwezigheid een vruchtbaar onderwerp was voor lokale folklore mag hiermee voldoende vaststaan en, onder andere gedragen door de pseudo-verwetenschappelijking van antiquarische geleerden als John Leland (1503-1552), William Lambarde (1536-1601), William Camden (1551-1623) en John Speed (1552-1629), "the proliferation of Caesar legends in Britain did not end with the Middle Ages" (ibid: 227). Die bewering gaan we nu dus staven aan de hand van drie Britse commentaren op Caesars werk: in welke mate is hun werk gekleurd door de sterke antiquarische interesse in Engeland?

⁵¹¹ Camdens originele idee dat een mystiek grafmonument in de buurt, genaamd *Iul-Laber*, met het graf van de door de Britten gedode tribuun van *Iulius* (Caesar), nl. *Laberius*, in verband zou moeten worden gebracht, werd door latere auteurs opgepikt en kreeg al gauw een plekje in de lokale legendestof (Nearing, 1949: 222-223).

⁵¹² Wellicht de meest bizarre is *Julius' Hoff* (in andere tradities weer *Arthur's Hove* genoemd), een oud stenen huis helemaal in Schotland. Dit zou Caesars persoonlijke stekje geweest zijn, naar verluidt omdat de grote generaal voor optimaal comfort in plaats van een tent telkens deze stenen woning liet afbreken en heroprachten op kampplaatsen. Bij zijn overhaaste terugkeer naar de opstanden in Gallië was het huisje echter moeten blijven staan, op het (volkomen onhistorische) uiterste punt van zijn expeditie: Schotland (Nearing, 1949: 225-226).

6.2. Sporen in de commentaren

6.2.1. *Davisius en Clarkius*

In 1706 verscheen te Cambridge *C. Iulii Caesaris quae extant omnia* van de hand van academicus John Davies (1679-1732) die in zijn Latijnse publicaties onder de naam 'Ioannes Davisius' ging. De commentaren van Davies zijn opgenomen in de eerder vermelde editie van Oudendorp (Leiden, 1737), samen met die van zijn landgenoot, Samuel Clarke. Deze 'Clarkius' (1675-1729) was een belangrijk Engels filosoof en theoloog, "in 1712 he published a carefully punctuated and annotated edition (folio 1712, octavo 1720) of Caesar's *Commentaries*, with elegant engravings, dedicated to the duke of Marlborough" (Chisholm, 1911: 446). Over deze laatste kunnen we echter kort zijn, nergens in de noten die Clarke's commentaren weergeven, hebben we ook maar het minste spoor van patriottisme of nationaal gestuurde interesse weten te bespeuren. Hij houdt het bij taalkundige en tekstkritische bemerkingen, wat ook Vossius en Davies in hoofdzaak doen. Davies gaat evenwel verder dan het louter taalkundige, al blijft dit de hoofdzaak, zoals hij in zijn praefatio reeds liet verstaan:

"Meas notas adieci in quibus non modo historiam et locutiones illustravi, sed, nisi fallor, veram lectionem saepius vindicatam, compluresque mendas ope codicum, aut ex ingenio, sublatas invenies"⁵¹³ (Oudendorp, 1737)⁵¹⁴.

Bij de lectuur blijkt inderdaad hoe de commentator zich slechts af en toe tot niet strikt filologische opmerkingen laat verleiden. Kan het toeval zijn dat zo'n instantie zich voordoet uitgerekend bij het woord "insulam" (*DBG*, IV, 20) wanneer Caesar besloten heeft een eerste maal de oversteek te wagen naar Groot-Brittannië.

"Insulam vocat Britannia, fama tantum motus. Nam re ita se habere non nisi multo post Caesaris tempora compertum est"⁵¹⁵ (ibid: 193).

Daarbij verwijst Davies ons verder door naar zijn notities bij de driehoekige vorm, "insula natura triquetra" (*DBG*, V, 13), in de passage rond Caesars tweede overtocht.

"Sed haec ex fama didicit Caesar ut illa quae de interioribus Britannis scribit, ad eos enim numquam penetravit. Britanniam tandem apertam Claudio gratuletur"⁵¹⁶ (ibid: 225).

Bij deze twee invasies die later als fundamenteel voor de oudste Britse geschiedenis werden gezien, geeft Davies ook verder nog een aantal historische opmerkingen te midden van de linguïstisch-filologische haarkloverij. Zo bijvoorbeeld bij "pugnatam est ab utriusque acriter"⁵¹⁷ (*DBG*, IV, 26) waar hij echter niet de fel strijdende Oude Britten maar de Romeinse centurio prijst⁵¹⁸. Wanneer "pars hominum in agris remaneret" (*DBG*, IV, 32), leert Davies ons

"Non Romanos intellegit sed Britannos"⁵¹⁹ (ibid: 205).

⁵¹³ "Ik heb mijn notities toegevoegd waarin ik niet enkel de geschiedenis en de taalwendingen heb uitgelicht, maar waarin je, als ik me niet vergis, erg vaak een juiste lezing zal vinden die ik (als de mijne) kan opeisen en meerdere fouten weggenomen met hulp van codices of uit eigen talent".

⁵¹⁴ We kunnen bij deze bronverwijzing geen paginanummer geven, aangezien dat er simpelweg niet is in de editie. Enkel de becommentarieerde tekst van Caesar is gepagineerd, de voorafgaande pagina's, hoofdzakelijk titelbladen en praefationes, zijn niet genummerd.

⁵¹⁵ "Hij noemt het eiland Britannia, zozeer bewogen door de geruchten. Dat de zaak immers zo in elkaar zit, is men pas lang na de tijd van Caesar te weten gekomen".

⁵¹⁶ "Maar die dingen, zoals hij ze schrijft over het Britse binnenland, wist Caesar van horen zeggen, daartoe is hij immers nooit doorgedrongen. Dat Britannia uiteindelijk toegankelijk is gemaakt, is aan Claudius te danken".

⁵¹⁷ "Door elk van beide partijen is fel gevochten".

⁵¹⁸ "Hoc in proelio fortissime se gessit et egregia facinora praestitit M. [Cassius] Scaeva" (Oudendorp, 1737: 201).

⁵¹⁹ "Hij verstond hieronder niet de Romeinen maar de Britten".

Dat hij dit niet verder toelicht, kunnen we enkel betreuren aangezien alle moderne vertalingen het "pars hominum" wel degelijk interpreteren als een deel van Caesars mannen, Romeinen, die buiten het kamp aan het foerageren waren.

Bij de halfzin "quos natos in insula ipsa"⁵²⁰ (DBG, V, 12) zouden we in nationalistische literatuur hooggestemde lofzangen kunnen verwachten op de voorvaderen, sinds jaar en dag geboortig van dezelfde grond. Wat Davies evenwel doet in zijn noot is uitgerekend de idee achter dat nativisme (de dag van vandaag een populair thema bij rechtse populist⁵²¹) op erudiete wijze ontcrachten:

"Quorum maiores ex ipsa terra Britannia prorepserunt. Antiquissimae autem nationes sese putarunt ἀυτόχθονας quod in eadem terra diu moratae originis tandem obliviscerentur"⁵²² (ibid: 223).

Wat echter de meest uitgebreide commentaar ontlokt aan Davies is de Britse gewoonte om zich blauw te schilderen. De commentator stoffeert dit fait divers uit Caesars relaas met allerlei citaten van antieke auteurs als Mela, Plinius en Vitruvius, hij gaat in op de grondstoffen voor de kleur en weerlegt Caesars "omnes Britanni": het zouden integendeel enkel de vrouwen zijn die zich bij bepaalde riten schilderden⁵²³. In hoofdzaak gaat het echter om het woord dat er stond, namelijk dat de Britten zich verfden "vitro"⁵²⁴:

"Vocem Romanam et usu vulgari tritam, peregrina et rariore explicare, cum igitur glastum vox Britannica, vitrum autem Latina"⁵²⁵ (ibid: 228-229).

In een korte opmerking bij ditzelfde woord komt Clarke expliciet terug op Davies' woorden (herinneren we ons dat Clarke's notities bij Caesar slechts zes jaar na die van Davies verschenen), diens redenering namelijk "quamvis ingeniose excogitatum, non tamen magni est"⁵²⁶ (ibid: 230), want:

"Vitrum enim quamvis fit vox Romana, at non tamen (isto significato) usu vulgari trita"⁵²⁷ (ibid.).

Davies' pseudo-erudiete uitwerking van de band tussen *vitrum* en *glastum*, in samenhang met die tussen *vitrum* en *glass*, kon Clarke duidelijk niet bekoren. Los van academische geschillen, mag alleszins vaststaan dat geen van beide heren de intentie heeft gehad een patriotische couleur mee te geven aan hun respectievelijke Caesarcommentaren, veel buitenkansen daarvoor laten ze gewoon lopen. Zo is het de Nederlandse uitgever, Oudendorp, die bij Caesar's "novo genere pugnae perterritis nostris"⁵²⁸ (DBG, V, 15) opmerkt:

"Britanni novo pugnae genere scilicet perturbarunt Romanos. [...] Novum erat enim pugnae genus Romanis, non vero Britannis qui ita pugnare solebant"⁵²⁹ (ibid: 231-232).

⁵²⁰ "Zij die geboren zijn op het eiland zelf".

⁵²¹ De opmerking van Davies is des te interessanter wanneer die betrokken wordt op het migratiedebat in de Verenigde Staten: Amerikaanse nativisten zijn uiteraard zelf nakomelingen van migranten en dat wél in historische en gedocumenteerde tijden.

⁵²² "Wiens voorouders uit die Britse aarde zelf tevoorschijn waren gekomen. Oeroude volksstammen waren immers van mening dat ze autochtoon (aardgeboren) waren omdat ze, na zo lang op hetzelfde land te hebben verbleven, hun afkomst uiteindelijk vergeten waren".

⁵²³ In contrast met wat deze stelling van Caesar in het collectief geheugen van de moderne westerling oproept, namelijk beelden uit Mel Gibson's *Braveheart* (1995) van krijgers met blauwe gezichten. Laat wel gezegd zijn dat deze film een heel andere historische setting heeft en daarenboven berucht is voor zijn historische incorrectheid.

⁵²⁴ Als men een modern Latijns woordenboek raadpleegt, zal blijken dat naast 'glas', vitrum ook 'wede' kan betekenen hetgeen een plant is waarmee blauwe verf kan worden bereid. In het Engels heet deze "woad" of "glastum".

⁵²⁵ "Het Romeins woord, door volks gebruik afgesleten, leggen ze uit met een vreemd en zeldzaam, aangezien dus *glastum* het Britse woord is, *vitrum* daarentegen het Latijnse".

⁵²⁶ "is, hoewel scherpzinnig uitgedacht, toch niet van grote waarde".

⁵²⁷ "Want *vitrum* mag dan wel een Romeins woord zijn, maar toch niet (met die aanduiding) door volks gebruik afgesleten".

⁵²⁸ "Nadat de onzen door de onbekende gevechtstactiek de stuipen op het lijf waren gejaagd".

⁵²⁹ "De Britten brachten de Romeinen namelijk van hun stuk met de nieuwe vechtwijze. [...] Die vechtwijze was immers nieuw voor de Romeinen, echter niet voor de Britten die gewoon waren zo te vechten".

Noch Davies, noch Clarke hebben enige opmerkingen, taalkundig of inhoudelijk, bij deze woorden van Caesar die een open deur zouden moeten zijn voor 'echte Britse patriotten'. Er is echter nog een passage die onze aandacht verdient: Davies' woorden bij "nobilis dux" (*DBG*, V, 22) over de gevangengenomen Lugotorix, een hoofdman van de Cantii.

"Adversantur quidem Franciscus Hotomanus et Ioannes Brantius quoniam hic Ducis, superior autem Regis fiat mentio: quasi scilicet Rex nobilis Dux esse non potuerit. Et sane Iulius Celsus (*Vita Caesaris*) diserte testatur unum Regem esse captum cui Lugotorix nomen erat. [...] At nullus Britannorum Rex captus est praeter hunc, sive Lugotorigem, sive Cingetorigem. Fidenter itaque scribo 'unum quoque e Regibus Cantianis in vincula dedit'. [...] Mira est locutio 'unus e Regibus Cassivellauni' pro eo quod est unus e Regibus qui Cassivellauno suberant"⁵³⁰ (*ibid*: 235).

Het begint met Davies die zich afzet tegen zijn Franse en Antwerpse/Brabantse collega's die een antieke Britse koning zomaar hadden willen degraderen tot stamhoofd. In zijn verontwaardiging omtrent betekenis en interpretatie sluipen naderhand ook zekere aannames binnen, dat Lugotorix inderdaad een heuse koning was, de enige van de Britse vorsten die gevangen is genomen. Uitzondering op een toch wel glorieuze regel, "nullus Britannorum rex captus est" die Davies hier neerzet. En in het slot van zijn redenering, vertrekkend vanuit een afwijkende lezing, poneert hij Cassivellaunus nog als een machtige oppervorst die de andere Britse koningen domineerde, een soort nationaal leider avant la lettre...? Hoewel we ons ten volste bewust zijn van de gevaren van een anachronistisch nationalistische lezing, menen we hier, in de polemiek met buitenlandse geleerden (anders dan in de binnenlandse polemiek van Clarke), toch een zweem van insulair patriottisme⁵³¹ te kunnen bespeuren.

6.2.2. *Edmondés*

Veel uitgesprokener daarin was Sir Clement Edmondés (1566-1622), hofgeleerde en diplomaat onder Elizabeth I en James I. Deze notabele uit Shropshire (Chalmers, 1814: XIII, 29) publiceerde anno 1600 zijn *Observations upon the five first books of Caesar's Commentaries* (London: Peter Short), datzelfde jaar nog gevolgd door de *Observations on the sixth and seventh books of Caesar's Commentaries*. Voor onze analyse hebben we ons beperkt tot het eerste volume – geraadpleegd via E.E.B.O. (Early English Books Online) – waarin immers alle Britse actie te situeren valt. Edmondés' becommentariëring is in het Engels, dit is niet de geleerde Latijnse commentaar waar we bij alle eerder besproken items mee te maken hadden. De auteur voorziet een Engelse vertaling van Caesars tekst

⁵³⁰ "François Hotman en Jan Brant verzetten zich hier zelfs tegen aangezien hier sprake is van een hoofdman, hogerop echter van een koning, alsof inderdaad een koning geen edelmoedig hoofdman zou kunnen zijn. En Julius Celsus (*Leven van Caesar*) getuigt inderdaad welbespraakt dat een koning gevangen was genomen die de naam Lugotorix had. [...] Maar geen enkele koning van de Britten is buiten deze gevangen genomen, of het nu Lugotorix was of Cingetorig. Daarom schrijft ik getrouw 'hij (Caesar) sloeg ook één van de Kentse koningen in de boeien'. [...] Verwonderend is de wending 'één van de koningen van Cassivellaunus' voor die man omdat hij één van de koningen was die aan Cassivellaunus onderworpen waren". Het *Vita Caesaris* waar hierover gesproken wordt, is in feite dat van Francesco Petrarca (1364). Dit was door Isaac Vossius (1618-1689) – zoon van Gerardus, broer van Dionysius – foutief toegeschreven aan de schimmige (laat-antieke of vroeg-Middeleeuwse) grammaticus Julius Celsus Constantinus, wat in de 17^e en 18^e eeuw een wijdverbreide misvatting was geworden. Deze figuur had de volledige *De Bello Gallico* gecorrigeerd en op het desbetreffend manuscript zijn naam bijgepend. Ten gevolge van dit laatste element in de tekstoverlevering heeft men gedurende de Middeleeuwen ter vergissing vaak Caesars *Commentarii* toegeschreven aan de verder onbekende Celsus, zo bijvoorbeeld in *Li Fet des Romains* (cf. 3.4.1).

⁵³¹ Betreffende een ander (niet-Brits) insulair patriottisme, namelijk dat van Corsica, is in het kader van deze verhandeling boeiend om op te merken dat in het hedendaags Corsicaans zelfbeeld een scherp contrast bestaat tussen henzelf, "les insulaires" enerzijds, en de continentale Fransen, "les continentaux" of "les Gaulois" anderzijds – met ook die antieke etnische aanduiding waar het Fransnationalisme zo prat op ging. De gaullistische politicus Frédéric Lefebvre kon dan ook op weinig sympathie rekenen met zijn uitspraak (2010) "les Corses, c'est des Gaulois" (zie hiervoor o.a. het satirisch magazine *A Piazzetta*, <http://www.apiazzetta.com>).

(geen Latijnse tekst), "wherein I have not tied my selfe to a litterall translation of the history, but followed the sense" (Edmondess, 1600: 3), zijn bedenkingen bij de tekst, geïllustreerd met gedetailleerde schetsen, richten zich op het militaire aspect en de wapenkunst en zijn daarenboven expliciet vulgariserend:

"The observations which I have taken, are such as offer themselves to vulgar wits" (ibid: ii).

In opbouw biedt Edmondess een duidelijke structuur: elk boek wordt voorafgegaan door een 'argument' waarna de verschillende hoofdstukken – met bijpassende titels – volgen, telkens met de vertaalde tekst en daarna 'the (first/second/...) observation'. In zijn doorlopende analyses gaat hij systematisch in op de militaire structuren, de tactieken en strategieën en brengt terloops andere evenementen (veelal antieke voorbeelden, maar ook recentere zoals de Franse godsdienstoorlogen), alternatieve mogelijkheden en grote militaire auteurs – zowel antiek als modern – ter sprake. Hij gaat evenwel verder dan het louter militaristische, opmerkingen over goede moraal vinden eveneens ingang inclusief Bijbelse wijsheden enzovoort. Uiteraard is het Engels van de auteur soms enigszins archaisch, in de geciteerde fragmenten hebben we de taal evenwel behouden⁵³².

In de 'observations' bij de eerste drie boeken is het zoeken naar een verwijzing naar de Engelsen. Hij blijft over het algemeen trouw aan zijn opzet: een rond Caesar opgebouwd militair handboek. Af en toe wordt een modern vergelijkingspunt gezocht in de eigen omgeving, zo voor Caesars belegeringstorens:

"The new water-worke by Broken Wharfe in London much resembleth one of these towers" (ibid: 79).

De commentaar wil het contemporain militair apparaat dienen, dus ook dat komt al eens aan bod. Bijvoorbeeld wanneer Edmondess een uiteenzetting geeft over triremen, quadriremen en aanverwanten:

"[...] according to the use of our gallies at this daie" (ibid: 115). Wel te verstaan: galleys.

Daar gaat het al duidelijk over die van 'ons', namelijk het Britse leger. Het werk is immers opgedragen aan Sir Francis Vere (1560-1609), bevelvoerder van de Engelse troepen in de Lage Landen (in volle Tachtigjarige Oorlog). Hoewel de Engelse en Franse kroon in dit conflict samen tegenover het Spaanse Rijk stonden, heeft Edmondess het duidelijk niet erg op de Fransen begrepen. Ze zijn ongedisciplineerd en waren dat al in de tijd van Caesar en "his famous victories in France" (ibid: 3), een duidelijke identificatie van Gallië en Frankrijk die dus tevens opgaat voor de inwoners. Zo wijdt de auteur nogal sterk uit over de samenhang van het klimaat met de geestesgesteldheid en het karakter:

"Neither have these conditions, which Caesar so long agoe observed in the ancient Gallies, anie disresemblance from that, which the learned of this age have delivered, concerning the nature of the said inhabitants: but that irresolute constitution, which breedes such novelties and contrarieties of actions, continueth the same unto these times in the inhabitants of that country, notwithstanding the alteration of customes and people, or what els so long a time hath changed" (ibid: 132).

Het eigentijds ontbreken van de ijzersterke discipline die het Romeinse leger zo efficiënt maakte, is iets wat Edmondess sterk beklagt, die chaos, dat zinloos bloedvergieten,

⁵³² Inclusief het weinig consequent gebruikt van een eind-e in bv. *myselfe*, *witnesse*, *worke* (ook voorafgaand aan de meervouds-s in bv. *customes*, *captaines*, *partes*), het wisselend gebruik van -ie en -y aan het wordeinde zoals bij *anie*, *controversie*, *furie* (of in combinatie met het voorgaande voor bv. *daie*) alsook de -i- in plaats van -y- midden in een woord als *voiage* of *obeied*, en daarnaast diverse archaische orthografieën zoals bv. *battell*, *iland*, *warre* of *woorthie*.

"whereof France is too true a witness, as well in regard of the French themselves as of our English forces that have beene sent thither to appease their tumults" (ibid: 67).

Zonder de problemen van de recente generaties te willen verdonkeremanen, is de auteur toch erg trots op de grote inspanningen die "amongst the English troupes" geleverd zijn gericht op "the honour of reviving the Roman discipline" (ibid.). De grote sterkte van weleer komt dus terug en dat uitgerekend bij de Engelsen, die de volle aandacht krijgen bij Caesars invasies, respectievelijk in het vierde en vijfde boek. Vanaf het moment dat "Caesar thinketh of a voyage into Britanie" ligt de focus klaarblijkelijk minder op de militaire lessen uit Caesar en meer op de geschiedenis van het vaderland. Een eerste punt dat erg uitgebreid wordt besproken is de mogelijkheid van een dergelijke invasie:

"Upon this circumstance of landing, I may justly take occasion to handle that controversie, which hath beene often debated by our English Captaines, which is, whether it be better in question of an invasion, and in the absence of our shipping, to oppose an enemy at his landing upon our coast; or quietly to suffer him to set his men on shore, and retire our forces into some inland place, and there attend to give him battell?" (ibid: 149).

Een dergelijke invasie in Edmondes' tijd lijkt erg onwaarschijnlijk, wie zou zo'n operatie op touw durven zetten tegen het machtige Engeland? "A great and potent Prince, for such a one it must be, that undertaketh to invade the territories of so absolute and well obeyed a Princesse as her Maiestie is" (ibid: 150). Hierna bespreekt hij alle moeilijkheden om met een vloot te landen op de kusten van Kent of Sussex, maar hamert desalniettemin op het belang van sterk, gemilitariseerd Engeland om een mogelijke inval te weerstaan. Want hoewel er met geen woord over gerept wordt, zal de afgang van de Spaanse Armada in 1588 (amper twaalf jaar tevoren, toen Edmondes nog in Oxford studeerde) niet vergeten zijn, welke de Britten meer aan omstandigheden – *Flavit Jehovah et dissipati sunt* – dan aan militaire weerbaarheid te danken hadden. De geschiedenis wil dat echter ook Caesar in de problemen was geraakt met het weer en de getijden, namelijk het springtij in het Kanaal:

"She [the Ocean] filleth our channel between England and France with great, swelling tides and maketh her motions more eminent in these quarters, than in any other partes of the world. And hence it happeneth, that our river of Thames [...] taketh the tide as far into the land as any other known river of Europe" (ibid: 156).

Zonder dit te willen overdrijven, mogen we hier toch spreken van nationale trots: Edmondes gaat er prat op dat "our channel" de meest woeste baren ter wereld heeft en dat "our river" de getijden dieper landinwaarts voert dan welke Europese rivier ook. En niet enkel de zeeën en het land verdienen lof, ook de mensen, zo in het hoofdstuk "the Brittaines make peace with Caesar, but break it" (ibid:155). Hierin steekt de auteur een betoog af over de vrijheidszin van de Britten, hun ingeboren verlangen naar zelfbestuur en hun geest van verzet tegen elke onderwerping,

"and this was the reason that the Brittaines altered their resolution of peace, upon the losse which the Romans had received in their shipping" (ibid: 156-157).

De Britten waren daarnaast ook in de oudste tijden al zeer beslagen krijgslui,

"His [Caesar's] men had beene somewhat troubled with the furie of the Brittaines" (ibid: 159).

En hiervoor hadden ze een uniek wapen, een tactische troef dat in de latere literatuur telkenmale aan bod komt, de befaamde Britse strijdwagen:

"Neither in Gallia, nor any other country of Europe, the use of chariots is never mentioned. But they have ever beene attributed [...] unto the easterne countries [...], which may serve as an

argument to Geoffrey of Monmouth to prove the Britains descent from Troie in Asia, where we likewise finde mention of such chariots" (ibid: 158).

De inclusie van deze laatste anekdote in een 'militaire commentaar' begint toch wel sterk in de richting van patriottische legenden te neigen. Verder valt op dat "Edmond's picks his battles", letterlijk en figuurlijk: over hoe de vereende Britten aan het einde van het vierde boek verslagen worden maakt hij geen enkele observatie. Aan het begin van het volgende boek blijkt weer meteen de 'nationalistische' interesse wanneer hij, voor het eerst in zijn becommentariëring, ook topografische beslommeringen aan bod laat komen. Caesar was namelijk ingescheept te 'Iccius Portus': mogelijk Calais of misschien Sint-Omaars (ibid: 164). Gelijkwaardige interesse vinden we eveneens bij verdere instanties, in eerste plaats Caesars landingsplaats en zijn daaropvolgende expeditie landinwaarts:

"Deale in Kent, where it is said that Caesar landed" (ibid: 165).

"But now he entered further into the Iland and within twelve miles march came unto a river, which must needs be that of Canterbury, which falleth into the sea at Sandwich" (ibid.).

Naast topografie biedt tevens de geografie van Groot-Britannië stof voor observaties over de vorm van het eiland en wat Caesar met het cryptische "Mona insula" heeft bedoeld, namelijk the Isle of Man.

Vervolgens komt Edmond's dan impliciet terug op de legende van Geoffrey of Monmouth wanneer hij beschrijft hoe vele oude volkeren in een soort gekke waan hun afkomst terug wilden voeren op goden, legendarisch helden enzovoort, maar wat betreft die goede Oude Britten:

"The Britains [...] who not knowing from whence they came⁵³³, nor who first brought them thither, satisfied themselves with that common received opinion, that they were borne and bred of the earth" (ibid: 167-168).

En één deel van het Britse volk verdient daarbij in de ogen van de auteur bijzondere eer:

"To conclude, I may not omit the civility of the Kentish men and their courteous disposition, above the rest of the Britains, which must be imputed to that ordinarie course which brought civility unto all other nations. [...] From thence [Assyrians and Babylonians] it flowed into Egypt; out of Egypt into Greece; out of Greece into Italie; out of Italie into Gallia; and from thence into England, where our Kentishmen first entertained it, as bordering upon France and frequented with marchants of those countries" (ibid: 169).

Edmond's schetst hier een soort 'translatio studii et imperii' vanuit het verre oosten naar Engeland, met Kent als de schakelregio. Engeland blijkt zo het summum in deze millennia oude ontwikkeling te zijn. De auteur is zich daarentegen wel bewust van het lage beschavingspeil op het eiland ten tijde van Caesar (vóór de translatio) waar stadscultuur nog volledig ontbrak (ibid: 174). Ook Caesars finale overwinning op Cassivellaunus komt ter sprake:

"He [Caesar] crieth out at the baseness of the Britains that would suffer themselves so cowardly to be beaten" (ibid: 172).

Al nuanceert hij dit enigszins: de Romeinse veldheer haalt de overwinning binnen, maar hiervoor heeft hij wel alles uit de kast gehaald. Edmond's stelt het voor alsof Caesar dan en daar de Britten moest verslaan, wat hij met superieure tactieken ook weet te bewerkstelligen, anders had hij het volgende seizoen nogmaals moeten terugkeren. "And thus ended the warre in Britanie" (ibid: 174), met een onderwerping en de instelling van een tribuut door de befaamde Caesar, die welteverstaan de eerste

⁵³³ Deze stelling nuanceert hij voor de kustbewoners die vaak migranten van het (Gallisch) continent waren en in hun plaatsnamen hun voorvaderlijke afkomst in ere hielden.

was om dit te doen – niet Agricola, zo maakt de auteur duidelijk. Na dit einde lijkt eveneens het werk ten einde, maar dan volgt plots een tweede dedicatie aan parlementariër Sir Robert Drury (1575-1615), de "woorthie knight" op wiens aandringen de rest van boek V nog wordt aangevuld (kort daarna volgt dan een tweede publicatie met hetzelfde voor boeken VI en VII). Het oorspronkelijke plan van Edmond's was dus effectief om met "the Brittish warre" ook zijn vertaling en commentaar te laten eindigen. In de appendix toont hij zich weerom veel beperkter in zijn interesse, namelijk voor het strikt militaire aspect. Zo kunnen we samenvattend besluiten dat hij over het algemeen vrij neutraal volgens zijn militair-instructieve opzet te werk gaat, maar bij de 'nationaal relevante' passages echter verrassend patriottisch uit de hoek komt. Sir Clement Edmond's neemt een uitgesproken en expliciet pro-Engelse houding aan, in tegenstelling tot zijn latere, sterker erudiete landgenoten Clarke en Davies waar de nadruk op de Latijnse tekst ligt (die bij Edmond's simpelweg ontbreekt). Naast deze commentatoren uit de 17^e en 18^e eeuw waren er, zoals we reeds aanhaalden, in het Engeland van de 16^e eeuw heel wat antiquaristen die hier vaak veel explicieter mee bezig waren (zo spraken we reeds over Leland's *Itinerary*). Dit merkt ook Ortelius op bij de Trinobantes, een Engelse stam:

“Hodie sunt, ut Lelandus et Lhuydus affirmant, territorii Londiniensis, etiam Nevyllius, qui tamen latius extendit et illis Essex et Middelsex adscribit”⁵³⁴ (Ortelius, 1593: 433).

Dit zijn de befaamde John Leland (1503-1552), de Welshe geleerde Humphrey Llwyd (1527-1568) en historicus en vertaler Alexander Neville (1544-1614), slechts enkele voorbeelden van de rijke Engelse Renaissance die een grote interesse voor het antieke verleden met zich meebracht. Met name die van hun eiland, waarop Caesar als eerste Romeinse veldheer voet zette.

⁵³⁴ “Vandaag is dat, zo betuigen Leland en Llwyd, het Londens grondgebied, alsook Neville, die het toch ruimer uitbreidt en hen Essex en Middlesex toeschrijft”.

7. ALGEMENE BESLUITEN

Een verkennende studie van de rijke secundaire literatuur heeft bevestigd dat in het 19^e-eeuws nationalisme van West-Europa veelvuldig gebruik werd gemaakt van Julius Caesars *De Bello Gallico*. De avonturen van de Romeinse veldheer op Franse, Duitse, Zwitserse, Engelse of Belgische bodem vormden steevast een nobel eerste hoofdstuk in de nationale geschiedenis, zijn woorden werden hergebruikt (“horum omnium...”), zijn etno- en geografische informatie aangepast aan en ingepast in de eigentijdse natie. We konden tevens vaststellen dat deze patriottische omgang met het Romeins erfgoed, waaronder Caesar – Biskup (2009: 408) spreekt van “the use of Caesar” –, verder terug reikt in de tijd: bij de Bourgondische historiografen, de Engelse antiquaristen, in de Duitse Renaissance of het ontstaan van de Bataafse mythe en zelfs al rond het imperialisme van de Franse koning Philippe Auguste. Het zal dus niet verbazen dat de eerste ontwikkeling in de richting van modern nationalisme samenvalt met de bloei van de Renaissance in Noord-Europa, getuige de befaamde historicus Johan Huizinga:

“De eeuw van Karel V, Philips II en Elizabeth had de verschijnselen vaderland en natie tot volle wasdom gebracht” (Huizinga, 1940: 63).

"De humanisten [...] hadden Livius, Caesar, Strabo, Tacitus om er historische aanknopingspunten in te vinden van meer authentieke waarde. De meeste volkeren hadden immers inderdaad wortels in de Romeinse tijd. Men zocht dus de adeldom der natie nu niet meer bij Priamus' kroost⁵³⁵, maar bij Helvetiërs of Allobrogen, ja bij Goten en Sueven" (ibid: 46).

Ons eigenlijke onderzoeksobject was de commentaartraditie van Caesars veelgebruikt literair monument die vanaf diezelfde eeuw ook ten noorden van de Alpen beoefenaars vindt. Is deze eveneens getekend door een zekere nationalistische inslag? De studie van veertien specimina uit deze rijke en heterogene traditie – van gedetailleerde linguïstische opmerkingen tot algemene nabeschouwingen en uitgepuurde encyclopedische compendia – heeft ons in staat gesteld de onderzoeksvraag van deze thesis te beantwoorden met “ja”. Of misschien accurater met de populaire wending: “ja, maar”. We lopen namelijk het gevaar van conceptuele vaagheid: uiteraard moet het patriottisme van de humanisten en geleerden uit de 16^e, 17^e tot zelfs het begin van de 18^e eeuw die we onder de loep namen duidelijk onderscheiden worden van de notie ‘nationalisme’ zoals die in de 19^e en 20^e eeuw opgeld deed. Wat wij in kaart brengen is dus als het ware de pre-nationalistische ‘nationalistische Caesarreceptie’ in de commentaartraditie. Laat ons echter ook niet de omgekeerde redeneerfout maken en de geschiedenis van het nationalisme beperken tot de geschiedenis van het modern concept ‘nationalisme’⁵³⁶. Ondanks de soms subtiële interpretatie van de gegevens in de commentaren en de methodologische valkuil van het al te selectief en gericht zoeken, durven we toch met zekerheid te stellen dat er meer dan slechts betwistbare sporen van patriottisme aanwijsbaar zijn in de bestudeerde delen van deze traditie. We hebben steeds betracht het bronnenmateriaal objectief en met de nodige voorzichtigheid te benaderen en hebben meestal geopteerd voor een analyse van de integrale commentaar, waarmee we aan de aanvankelijke idee van een analyse toegespitst op ‘nationaal relevante’ passages en haar beperkende implicaties zijn voorbijgegaan.

⁵³⁵ Een verwijzing naar de populaire praxis bij Middeleeuwse hofgenealogen om de stambomen van vorstehuizen terug te voeren op de gevluichte zonen van Troje (bijvoorbeeld het bekende relaas omtrent Brutus en de Britten).

⁵³⁶ “Er bestaat een in historische en staatswetenschappelijke geesten wijdverspreide mening dat zowel patriotisme als nationaal bewustzijn als cultuurverschijnselen van jonge herkomst zijn. De grond voor die opvatting ligt hoofdzakelijk in het feit dat de woorden en de geformuleerde begrippen inderdaad zeer jong zijn. [...] De gereede gevolgtrekking dat de verschijnselen patriotisme en nationalisme jong zijn omdat de woorden en begrippen jong zijn, is misleidend” (Huizinga, 1940: 11).

Welke patriottische tendensen zijn er nu concreet bijgebleven uit de gedetailleerde analyse van zulk divers bronnenmateriaal? In eerste plaats de terugkerende topografische interesse (of zelfs obsessie), de zaken op het eigen grondgebied willen lokaliseren, dit vertaalt zich eveneens in een soms erg uitgesproken regionalisme, zoals bij Hotman (Bourges) of Rhellicanus (Zürich). Verder is er het duiden van bepaalde elementen en personen in Caesars relaas als “noster”: van ons, deel uitmakend van de nationale identiteit of zelfs expliciet voorouderlijk. Daaraan kunnen we een zin voor actualisering toevoegen naar de eigentijdse natie alsook de eigentijdse wetenschap met niet zelden een voorkeur voor experts ‘van bij ons’ (zoals bij Ortelius of de Zwitserse commentatoren). Een laatste illustratief punt is een onevenwicht in het volume van de becommentariëring tussen passages die meer of minder van belang zijn in ‘nationale geschiedenis’.

Uiteraard zijn er uitgesproken gradaties in de aanwezigheid van dergelijke indicaties van een ‘nationalistische receptie’ bij de verschillende bestudeerde commentaren. Bij sommigen zijn er nauwelijks aanwijsbaar, met name de drie commentatoren in Oudendorps editie (Vossius, Davies en Clarke): de puur filologische eruditie heeft hier de overhand, maar ook bij Camerarius en Keller. Het doelgericht encyclopedisme van Ortelius (geografie), Scaliger (Romeinse en Kerkprovincies) en Edmondes (wapenkunst) blijkt een stuk ontvankelijker voor een nationaal gekleurde uitwerking. En in de meer inhoudelijke detailcommentaren van Caesars tekst is dat des te meer het geval. Een deel van de geciteerde instanties kan er onbewust in geslopen zijn, mensen zijn immers steeds geneigd vanuit hun eigen standpunt en achtergrond te denken en bijgevolg de wereld te beschouwen. Er zijn evenwel commentatoren waarbij het duidelijk veel verder gaat dan dat en de nationalistische lectuur een doelbewuste opzet is: bij Godouin gestuurd door zijn opdrachtgever (het absolutistisch Frans koningshuis), bij Rhellicanus en Glareanus echter ontegensprekelijk door hun hoogstpersoonlijke en erg uitgesproken liefde voor het Zwitsers Eedgenootschap. Algemeen genomen is de mate van nationalistische kleuring dus in eerste plaats afhankelijk van het individu, in tweede plaats ook van de ‘natie’ waarmee de commentator verbonden moet worden. Groot-Brittannië is perifeer op de strijdscène van *De Bello Gallico*, Germanië is dat eveneens: het ‘Caesariaans patriottisme’ bij de commentatoren is bijgevolg – algemeen gesteld – minder uitgesproken in Engeland en het Heilige Roomse Rijk. Het gebrek aan centralisering en ‘nationale eenheid’ in de Duitse staten heeft daar ongetwijfeld ook toe bijgedragen. In de Nederlanden en Frankrijk, toch wel het centrale toneel van Caesar, laat de vaderlandsliefde zich sterker voelen. De grote verrassing is Zwitserland waarvan de commentatoren met voorsprong het sterkst patriottisch uit de hoek komen. Mogelijk valt dit te verklaren vanuit een vroege natievorming, een nood bij de Zwitsers om hun uitzonderlijke positie en legitimiteit als volwaardige staat te bevestigen.

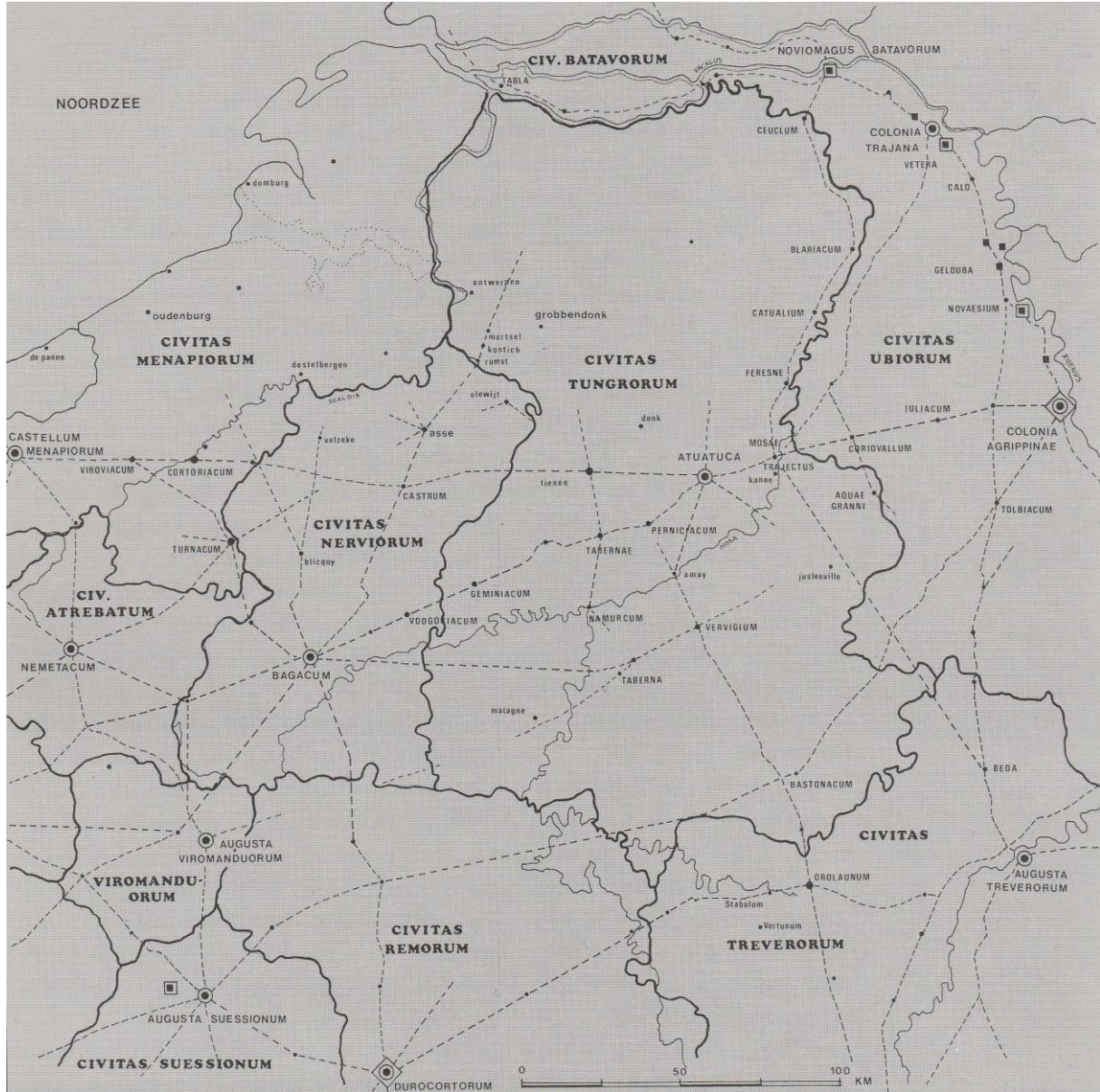
Hiermee hebben we hopelijk een interessante vlucht doorheen de nog grotendeels onontgonnen commentaartraditie geboden (zij het dan slechts van een welafgebakend geografisch deel) en aangetoond dat het vaderlandsbegrip en de aanleg tot patriottisme erg diep in de menselijk natuur vervat liggen⁵³⁷.

WOUTER VANGRIEKEN, *Katholieke Universiteit Leuven*, 8 juni 2017

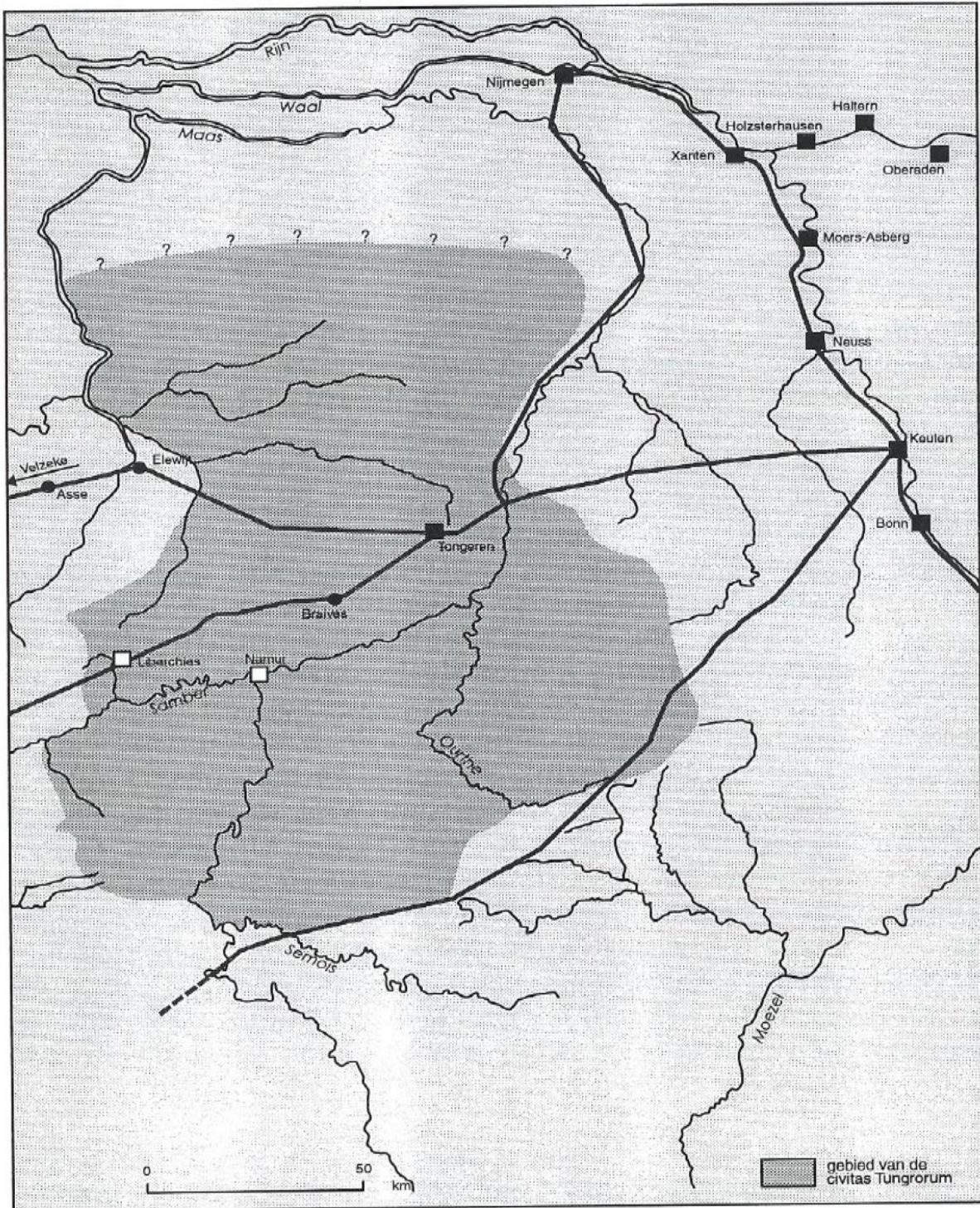
⁵³⁷ “Gevoelens van patriottisme en nationalisme zijn gebleven wat zij altijd geweest waren: primitieve instincten van menselijk samenleven” (Huizinga, 1940: 12). Laat dit misschien ook een waarschuwing zijn voor het gevaar van de taboeïsering: onderdrukken van diepmenselijke gevoelens heeft doorheen de geschiedenis zelden een gewenst (of wenselijk) effect gehad.

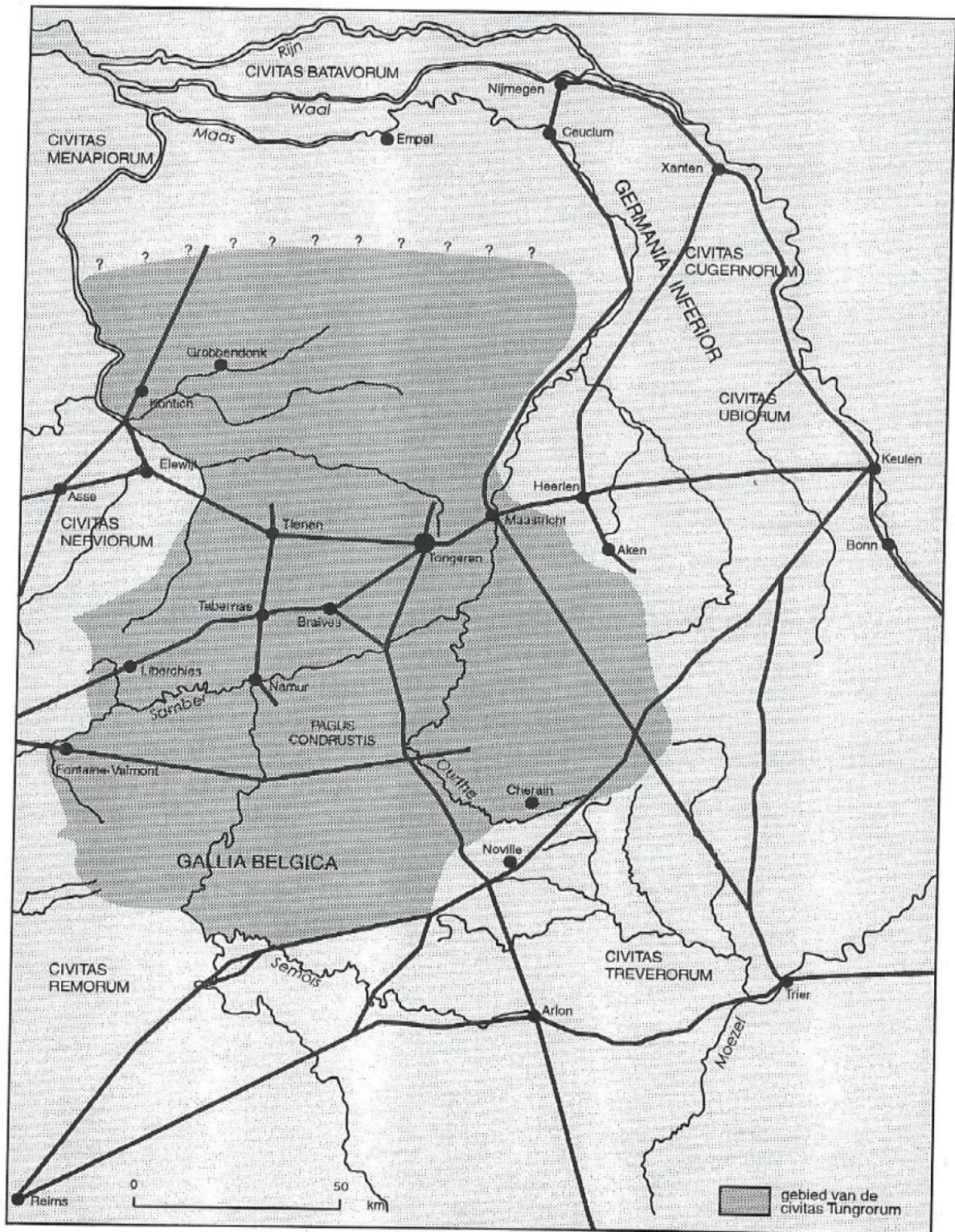
Kaarten

1. De Civitates op 'Belgisch' grondgebied (Vanvinckenroye, 1985: 34)

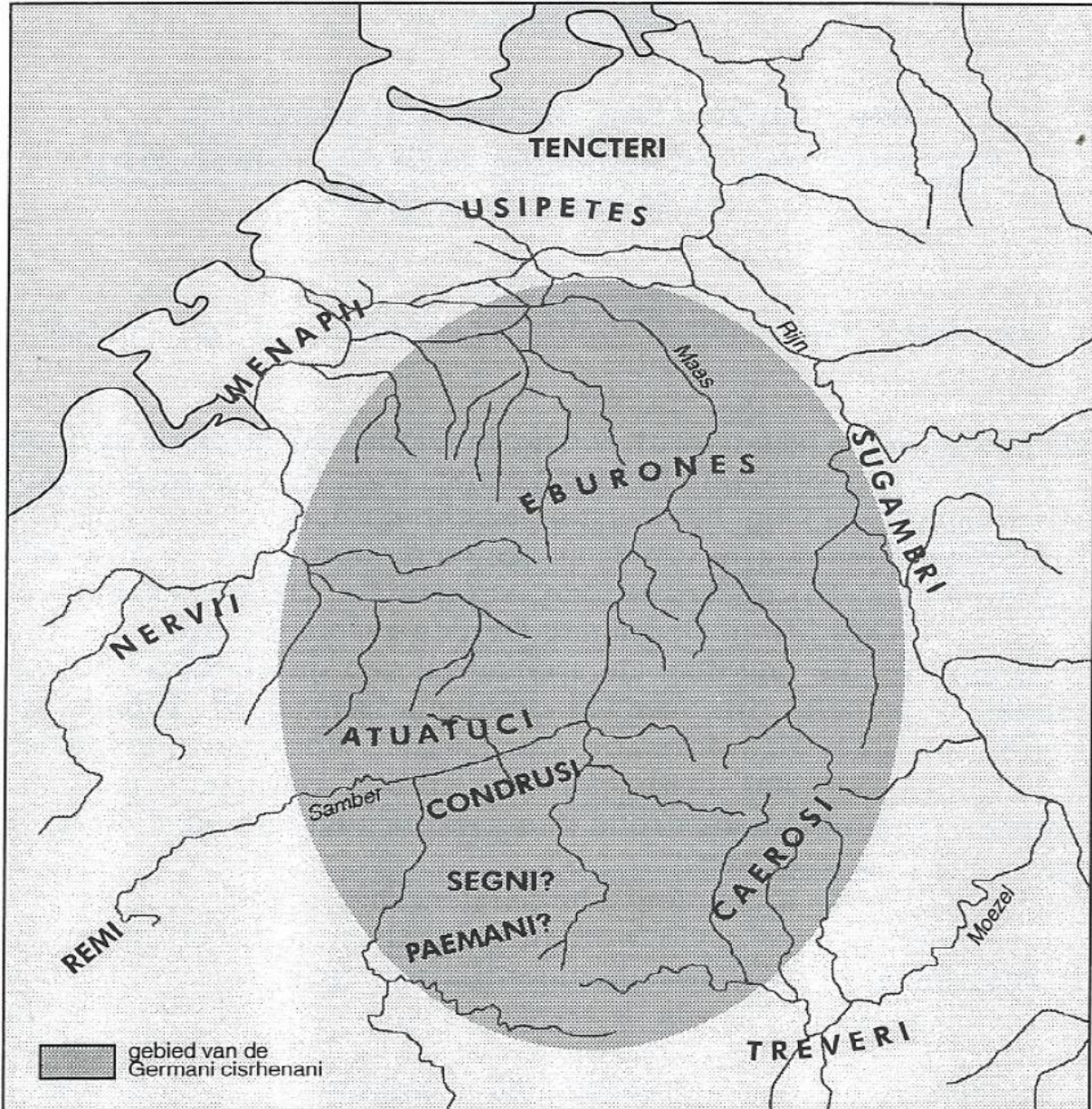

2. Afbakening en situering van de Civitas Tungrorum (Nouwen, 1997: 50, 64)

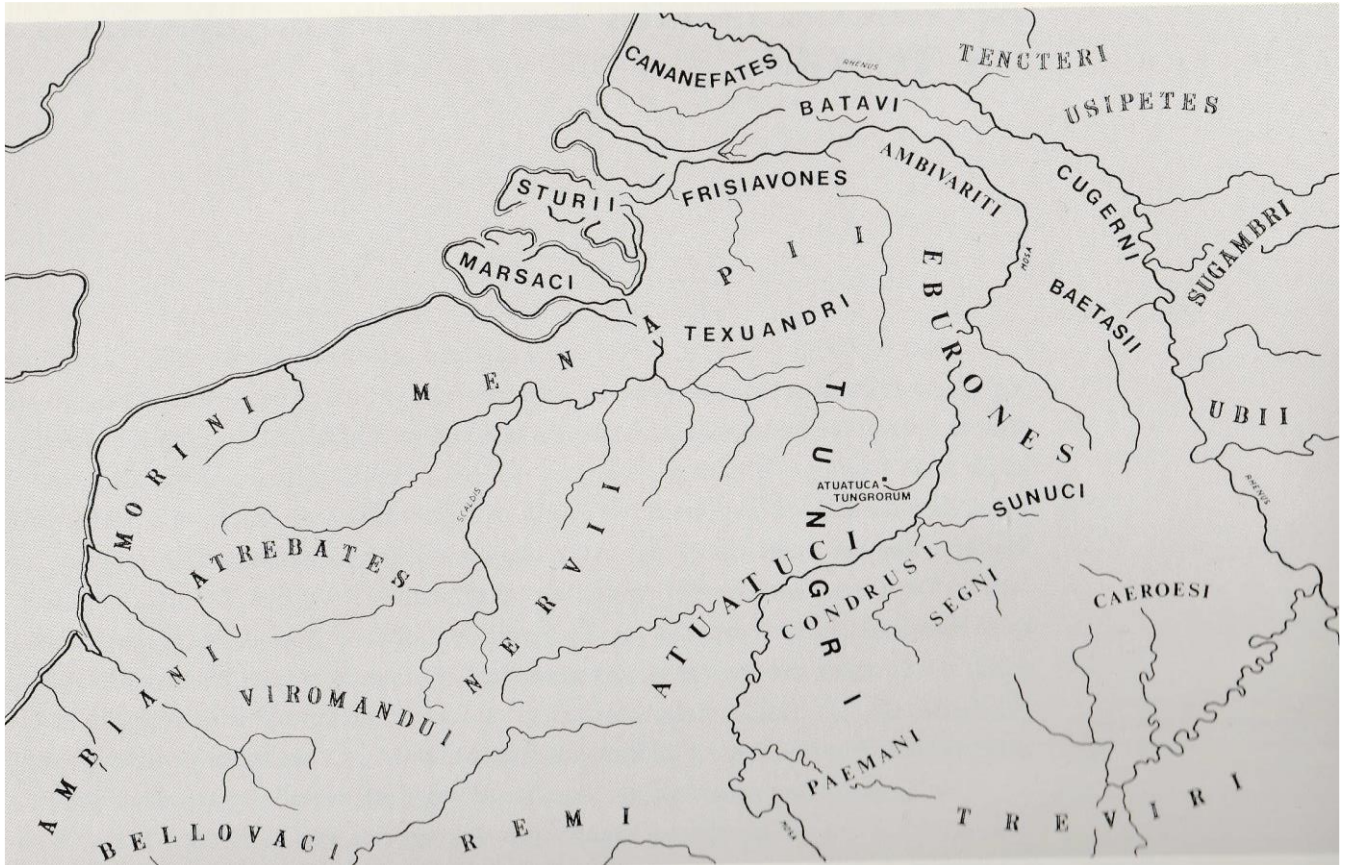

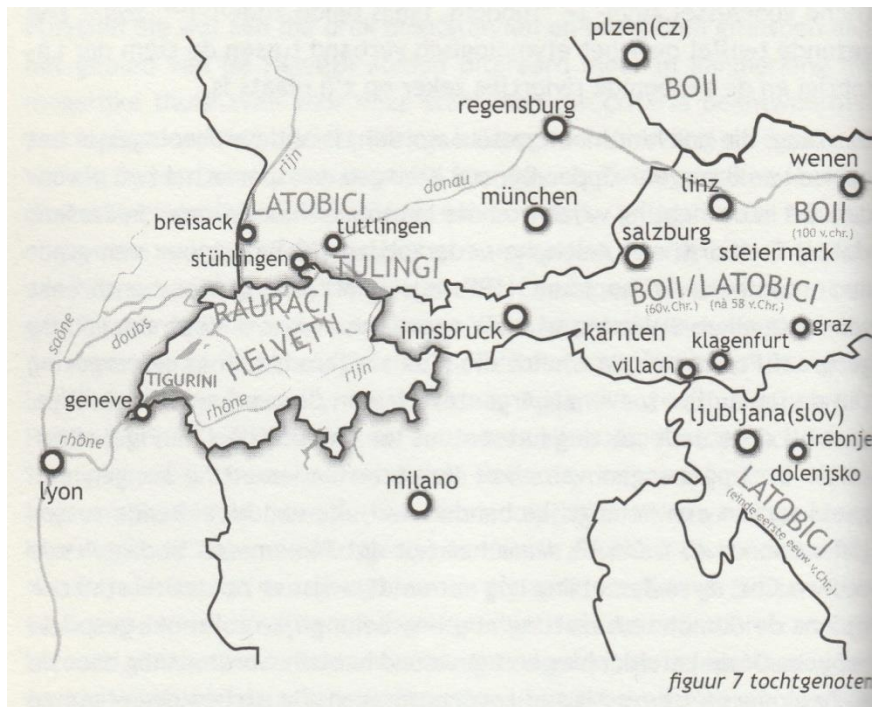
3. De stammen op het grondgebied van de Civitas Tungrorum voor Caesar (Nouwen, 1997: 32)

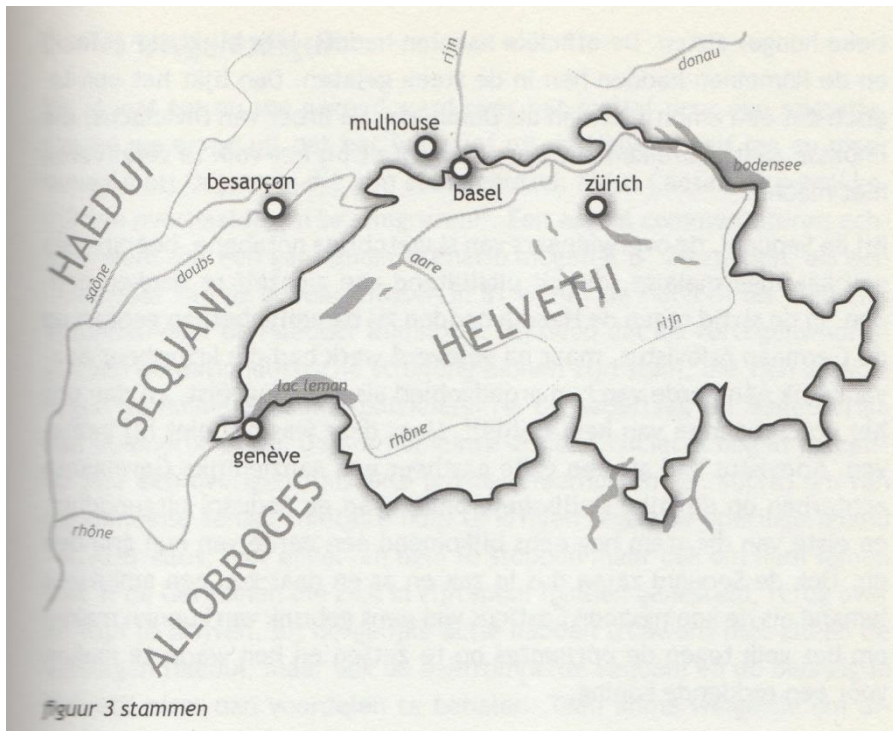
4. Stammenkaart van ruime omgeving van Atuatuca Tungrorum (Vanvinckenroye, 1985: 14)

5. De Helvetii en hun bondgenoten in verhouding tot de moderne Zwitserse grenzen
(Verschooren, 2008: 66)

6. De Helvetii en hun Gallische westerburen in verhouding tot de moderne Zwitserse grenzen
(Verschooren, 2008: 37)

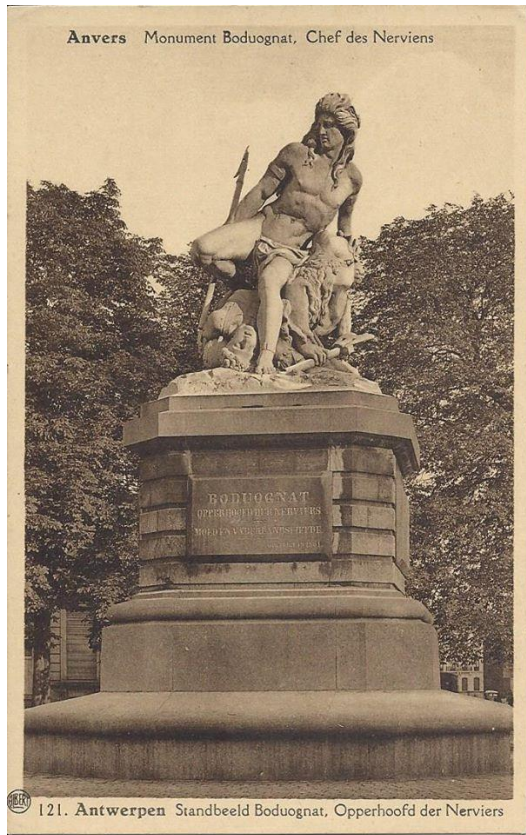
Fotomateriaal

1. Pierre-Armand Cattier en Antoine-Félix Bouré, poort in de *Brialmontvesting* met *Ambiorix en Boduognat*¹te Antwerpen

¹ Foto afkomstig van de blog van Willy De Belder, <https://wdebelder.files.wordpress.com/2014/05/boduognat51.jpg> (geraadpleegd op 4 december 2016).

2. Joseph-Jacques Ducaju, *Boduognat mourant*² (1861) te Antwerpen

² Foto's afkomstig van de blog van Willy De Belder, <https://wdebelder.files.wordpress.com/2014/05/boduognat2.jpg> en <https://wdebelder.files.wordpress.com/2014/05/boduognat4.jpg> (geraadpleegd op 4 december 2016).

3. Jules Bertin, *Ambiorix*³ (1866) te Tongeren

³ Foto (2008) van Theo Uytenga uit Jo Tollebeek (ed.), *België, een parcours van herinnering*, 2 vols. (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008), I, 34.

4. Aimé Millet, *Vercingétorix*⁴ (1865) te Alise-Sainte-Reine

⁴ Foto (2012) genomen door Carole Raddato, afkomstig van [https://fr.wikipedia.org/wiki/Vercingétorix_\(Millet\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Vercingétorix_(Millet)).

5. Auguste Bartholdi, *Vercingétorix*⁵ (1903) te Clermont-Ferrand

⁵Foto (2012) genomen door Marie-Lan Nguyen, afkomstig van https://fr.wikipedia.org/wiki/Statue_équestre_de_Vercingétorix.

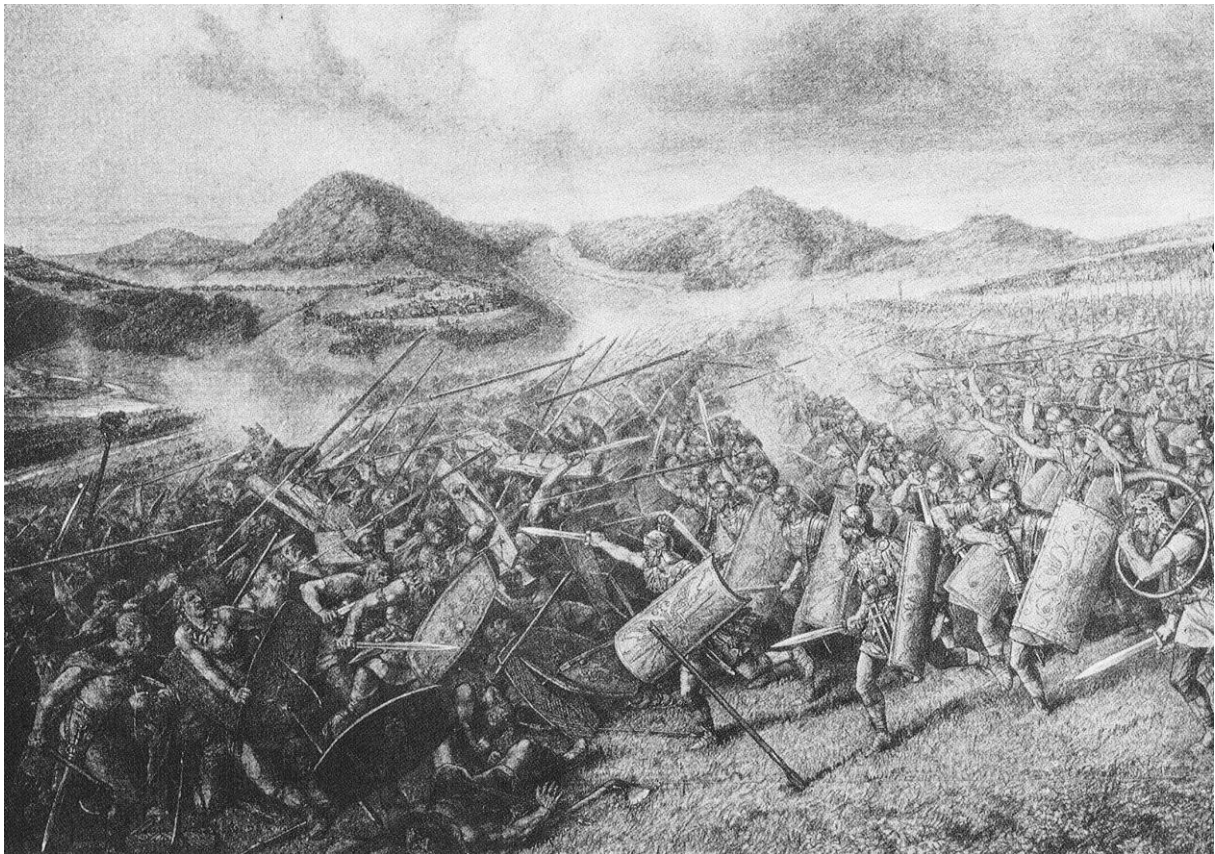
De illustraties uit het artikel van Dyck (2004)

A romanticized Swiss illustration shows the Helvetii on the move, with the ultimate goal of settling in the land of the Santones on the southwestern Atlantic coast of Gaul (Swiss Federal Military Library).

As the Helvetii were driven back to their wagons, their women and children joined the desperate fight, reinvigorating the surviving warriors. Not until midnight could Caesar declare the battle won.

Index Nominum

Deze *index nominum* biedt een overzicht van vernoemde historische figuren, auteurs en actoren. Hierin worden de (in meerder of mindere mate historische) ‘personages’ uit *De Bello Gallico* alsook auteurs van moderne -i.e. tweede helft 20^e en 21^e eeuw- literatuur niet opgenomen: zie voor die laatste met name de literatuurlijst.

- Aeneas Sylvius *vide: Piccolomini*
- Agrippa, Marcus Vipsanius (63-12 v.C.) : 9, 12, 15, 17
- Aimoin (10^e/11^e eeuw) : 46
- Alessandri, Alessandro (1461-1523) : 56
- Alexandro (ab), Alexander *vide: Alessandri*
- Ammianus Marcellinus (4^e eeuw) : 14
- Amoinus Monachus *vide: Aimion*
- Apuleius (ca.124-170) : 21
- Aristoteles (384-322 v.C.) : 50, 82
- Arouet, François-Marie *vide: Voltaire*
- Artevelde (van), Jakob (ca.1290-1345) : 9
- Augustus (63 v.C. - 14) : 9-10, 12-13, 15-16, 37, 58, 80
- Aurelius, Cornelius *vide: Lopsen*
- Ausonius, Decimus Magnus (ca.310-395) : 85
- Balzac (de), Honoré (1799-1850) : 30
- Bartholdi, Auguste (1834-1904) : 38, 121
- Beatus Rhenanus (1485-1547) : 18, 25, 29, 47, 68, 84
- Becanus, Joannes Goropius (1519-1573) : 23-28, 49, 57
- Beda Venerabilis (672-735) : 94
- Beger, Lorenz (1653-1705) : 91
- België (van), Leopold II (1835-1909) : 10
- Berg (van den), Arnold *vide: Montanus*
- Bertin, Jules (1826-1892) : 9, 31-32, 119
- Biber (von), Heinrich (1644-1704) : 48
- Bild, Beatus *vide: Beatus*
- Bodin, Jean (1530-1596) : 22
- Bodinus *vide: Bodin*
- Bonaparte, Napoleon I (1769-1821) :
2, 30, 33, 39, 42, 62, 75
- Bonaparte, Napoleon III (1808-1873) :
8, 31, 36, 37, 39, 42, 59, 78
- Bonus Accursius (-1485) : 1
- Bossuet, Jacques-Bénigne (1627-1704) : 49
- Bouillon (van), Godfried (1060-1100) : 9
- Bouré, Antoine-Félix (1831-1883) : 117
- Bourgondië (van), Karel de Stoute (1433-1477) : 22, 43
- Bovelles (de), Charles (1479-1566) : 26, 28
- Bovillus, Carolus *vide: Bovelles (de)*
- Boy-Ed, Karl (1872-1930) : 77
- Brabant (van), Godfried III (1140-1190) : 22
- Brabant (van), Jan III (1300-1355) : 21, 22
- Brant, Jan *vide: Brantius*
- Brant, Johannes (1327-1371) : 22
- Brantius, Joannes (1559-1639) : 17, 21-23, 103
- Breydel, Jan (14^e eeuw) : 9
- Bulliot, Jacques Gabriel (1817-1902) : 36-37
- Caesar, Gaius Iulius (100-44 v.C.)
- Caïmo, Ferdinand (1823-1886) : 10
- Camden, William (1551-1623) : 99-100
- Camerarius *vide: Kammermeister*
- Camerarius, Joachim der Jüngere (1534-1598) : 88
- Camerarius, Ludwig (1573-1651) : 88
- Cassius Dio (ca.155-235) : 19, 30, 47, 55, 83, 85
- Cattier, Pierre-Armand (1830-1892) : 117
- Cellarius *vide: Keller*
- Celsus Constantinus, Iulius (7e eeuw ?) : 103
- Chacón, Pedro *vide: Ciacconius*
- Chastenaeus *vide: Chastenoy (de)*
- Chastenoy (de), Chrétien Simonin (15e/16e eeuw) : 28
- Christus, Jezus (ca.0-33) : 33, 41, 52
- Ciacconius, Petrus (1526-1581) : 1, 19, 56
- Cicero, Marcus Tullius (106-43 v.C.) : 21, 53, 95
- Cicero, Quintus Tullius (102-43 v.C.) : 3, 20, 95
- Clarke, Samuel (1675-1729) : 18, 101-103, 107, 109
- Clarkius, Samuel *vide: Clarke*
- Claudius (10 v.C. - 54) : 10, 94, 101
- Clémenceau, Georges (1841-1929) : 33
- Clüver, Philipp *vide: Cluverius*

- Cluverius, Philippus (1580-1622) : 18, 19, 56, 92
 Coluccio Salutati, Lino (1331-1406) : 42
 Conscience, Henri (1812-1883) : 8
 Constantijn de Grote (280-337) : 14
 D'Arbois de Jubainville, Henri (1827-1910) : 32
 D'Arc, Jeanne (1412-1431) : 32, 38, 41
 Davies, John (1679-1732) : 18, 20, 101-103, 107, 109
 Davisius, Joannes *vide: Davies*
 De Coninck, Pieter (ca.1255-1333) : 9
 De Cort, Gaspard (1821-1847) : 9
 De Gaulle, Charles (1890-1970) : 33, 54
 De Kremer, Gerard *vide: Mercator*
 Delacroix, Alphonse (1807-1878) : 39
 De Meyere, Jacob (1491-1552) : 28
 Desjardins, Ernest (1823-1886) : 39
 Desmoulins de Rochefort, François (-1526) : 41
 Dieve (van), Pieter *vide: Divaeus*
 Dio(n) *vide: Cassius Dio*
 Diocletianus (244-311) : 14
 Diogenes Laërtius (3^e eeuw) : 50
 Divaeus, Petrus (1535-1581) : 24-28
 Domitianus (51-96) : 14
 Driesen, Frans (1825-1870) : 10
 Drury, Robert (1575-1615) : 107
 Ducaju, Joseph-Jacques (1823-1891) : 8, 118
 Du Chesne, Jean (15^e eeuw) : 6, 43-44
 Duitser (de), Lodewijk (806-876) : 76
 Duitsland (van), Otto I (912-973) : 76
 Duitsland (van), Wilhelm I (1797-1888) : 75-77
 Duitsland (van), Wilhelm II (1859-1941) : 75-77
 Edmondes, Clement (1566-1622) : 103-107, 109
 Engeland (van), Elizabeth I (1533-1603) : 103, 108
 Engeland (van), Henry V (1386-1422) : 44
 Engeland (van), Henry VIII (1491-1547) : 94
 Engeland (van), James I (1566-1625) : 103
 Erasmus, Desiderius (ca.1466-1536) : 27, 68, 70, 71, 73
 Ferry, Jules (1832-1893) : 32
 Florus, Lucius Annaeus (ca.74-130) : 30, 55
 Frankrijk (van), Clovis I (466-511) : 30, 33
 Frankrijk (van), Karel de Grote (742-814) : 9, 49
 Frankrijk (van), Louis I (778-840) : 49
 Frankrijk (van), Pepijn (715-768) : 49
 Frankrijk (van), Charles VIII (1470-1498) : 43
 Frankrijk (van), François I (1494-1547) : 41
 Frankrijk (van), Louis XI (1423-1483) : 22
 Frankrijk (van), Louis XIV (1638-1715) :
 19, 25, 28, 41, 48, 49, 70
 Frankrijk (van), Louis 'Grand Dauphin' (1661-1711) :
 48-49
 Frankrijk (van), Philippe II Auguste (1165-1223) : 42
 Frankrijk (van), Philippe IV (1268-1314) : 51
 Friedlieb, Franz *vide: Irenicus*
 Gaguin, Robert (1433-1501) : 43, 44
 Geerebaert, Adhemar S.J. (1876-1944) : 2-4
 Giscard d'Estaing, Edmond (1894-1982) : 38
 Glandorp, Johann *vide: Glandorpius*
 Glandorpius, Joannes (1501-1564) :
 20,21, 56, 82-88, 89, 90, 93
 Glareanus, Henricus (1488-1563) :
 47, 56, 61, 62, 63, 67-74, 91, 109
 Godouin, Jean (1620-1700) : 48-55, 83, 90, 93,109
 Goduinus, Joannes *vide: Godouin*
 Gorp (van), Jan Gheritsz *vide: Becanus*
 Gruterus, Janus (1560-1627) : 56
 Gruytere (de), Jan *vide: Gruterus*
 Habsburg (van), Karel V (1500-1558) : 56, 86, 108
 Habsburg (van), Maximiliaan (1459-1519) : 76
 Habsburg (van), Filips II (1527-1598) : 108
 Händel, Georg Friedrich (1685-1759) : 48
 Hermans, Cornelis Rudolphus (1805-1869) : 17
 Hessen (van), Filips I (1504-1567) : 86
 Hindenburg (von), Paul (1847-1934) : 77
 Hirtius, Aulus (-43 v.C.) : 18, 46
 Hitler, Adolf (1889-1945) : 2, 77-79, 81
 Holmes, Thomas Rice Edward (1855-1933) :
 11, 59, 95-97, 98
 Hommel, Johannes (1518-1562) : 88
 Hotman, François (1524-1590) :
 45-48, 56, 82, 90, 103, 109
 Hotmanus, Franciscus *vide: Hotman*
 Huet, Pierre Daniel (1630-1721) : 49

- Hugo, Victor (1802-1885) : 30
- Huizinga, Johan (1872-1945) : 108-109
- Hyginus, Gromaticus (2^e eeuw) : 14
- Hymans, Louis (1829-1884) : 9
- Indy (d'), Vincent (1851-1931) : 33
- Ingold, Armand (1816-1906) : 78
- Irenicus, Franciscus (1495-1553) : 29
- Iunius, Hadrianus (1511-1575) : 27
- Jonghe (de), Adriaen *vide: Iunius*
- Julianus, Flavius Claudius (331-363) : 54
- Jullian, Camille (1859-1933) :
11, 31, 34, 38, 40-41, 59, 95, 96
- Jungermann, Caspar (1542-1582) : 88
- Jungermann, Gottfried (1581-1610) :
21, 45, 47, 48, 61, 67, 82, 88
- Jungermann, Ludwig (1572-1653) : 88
- Juste, Théodore (1818-1888) : 8
- Kammermeister, Joachim der Ältere (1500-1574) :
88-90, 109
- Keller, Christoph (1638-1707) : 90-93, 109
- Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724-1803) : 48
- Lambarde, William (1536-1601) : 100
- Lambrechts, Lambrecht (1865-1932) : 6
- Leodius, Hubertus Thomas (1495-1555) :
20-21, 24-28, 47, 67, 85
- Leland, John (1503-1552) : 94, 97, 99, 100, 107
- Lescale (de), Joseph Juste *vide: Scaliger, J.J.*
- Lhuydus *vide: Llwyd*
- Liebhard, Joachim *vide: Kammermeister*
- Lips, Joost *vide: Lipsius*
- Lipsius, Justus (1547-1606) : 21, 22, 23, 24
- Livius, Titus (59 v.C. - 17) : 108
- Llwyd, Humphrey (1527-1568) : 107
- Lopsen, Cornelis Gheritsz (-1531) : 27
- Loriti, Heinrich *vide: Glareanus*
- Lotharingen (van), René II (1451-1508) : 28
- Lucanus, Marcus Annaeus (39-65) : 42
- Ludendorff, Erich (1865-1937) : 77
- Luther, Martin (1483-1546) : 86
- Maes, Andreas (1514-1573) : 25
- Maissiat, Jacques (1805-1878) : 39
- Malmesbury (of), William (ca.1095-1143) : 99
- Mansel, Jean (ca.1400-1473) : 6
- Manutius, Aldus Iunior (1547-1597) : 1, 90
- Manuzio, Aldo il Giovane *vide: Manutius*
- Marcel, Guillaume (1647-1708) : 41
- Marliano, Raimundo (15^e eeuw) : 24-28, 48, 62
- Marlianus *vide: Marliano*
- Martin, Henri (1810-1883) : 31
- Masius *vide: Maes, Andreas*
- Mela, Pomponius (-ca.45) : 102
- Melanchthon, Philippus (1497-1560) : 86
- Mercator, Gerardus (1512-1594) : 6
- Merle (van), Paul (1558-1607) : 57
- Merula, Paulus *vide: Merle (van)*
- Meyerius *vide: De Meyere*
- Michelet, Jules (1798-1874) : 31, 32
- Millet, Aimé (1819-1891) : 31, 120
- Mitterand, François (1916-1996) : 36
- Molinus *vide: Desmoulins*
- Mommsen, Theodor (1817-1903) : 11, 33, 40, 96
- Monasteriensis *vide: Glandorpius*
- Monmouth (of), Geoffrey (ca.1095-1155) : 94, 95, 106
- Montaigne (de), Michel Eyquem (1533-1592) : 41-42
- Montanus, Arnoldus (1625-1683) : 55-56
- Montesquieu (de), Charles (1689-1755) : 42
- Morata, Olympia Fulvia (1526-1555) : 25
- Müller, Johannes *vide: Rhellicanus*
- Müller (von), Johannes (1752-1809) : 62
- Murner, Thomas (1475-1537) : 79
- Nägeli, Hans Franz (1497-1579) : 63
- Negelinus, Franciscus *vide: Nägel*
- Nennius (9^e eeuw) : 94, 97
- Neville, Alexander (1544-1614) : 107
- Nevyllius *vide: Neville*
- Nolet de Brauwere van Steeland, Jan (1815-1888) : 9
- Oranje (van), Willem I (1533-1584) : 27
- Orsini, Fulvio *vide: Ursinus*
- Ortelius, Abraham (1527-1598) :
17, 23, 24-29, 37, 56, 57, 107, 109
- Ortels, Abraham *vide: Ortelius*

- Oudegherst (d'), Jan (1511-1559) : 28
 Oudegherst (d'), Pieter (16^e eeuw) : 28
 Oudendorp (van), Franciscus (1696-1761) :
 18 , 20-21, 101-102, 109
 Oudendorpius *vide: Oudendorp*
 Palts (van de), Frederik II (1482-1556) : 25
 Palts (van de), Frederik IV (1574-1610) : 88
 Palts (van de), Frederik V (1596-1632) : 88
 Parisio, Giovan Paolo *vide: Parrhasius*
 Parrhasius, Aulus Janus (1470-1522) : 1
 Paschalis *vide: Pascualis*
 Pascualis, Lambertus (16e eeuw) : 21, 73
 Pasquier, Étienne (1529-1615) : 41
 Pastenaci, Kurt (1894-1961) : 77-78
 Pétain, Philippe (1856-1951) : 38
 Petrarca, Francesco (1304-1374) : 44, 103
 Piccolomini, Enea Silvio (1405-1464) : 68
 Pithoeus, Petrus *vide: Pithou*
 Pithou, Pierre (1539-1596) : 57
 Pius II *vide: Piccolomini*
 Plantijn, Christoffel (1520-1589) : 24
 Plinius de Oudere (23-79) : 16, 76, 102
 Plutarchus, Lucius Mestrius (ca.46-120) : 30, 47, 55, 84
 Poggio Bracciolini, Gian Francesco (1380-1459) : 42
 Posidonius (135-51 v.C.) : 80
 Pourrat, Henri (1887-1959) : 37
 Procopius (ca.500-554) : 15
 Pruisen (van), Friedrich I (1657-1713) : 90-91
 Ptolemaeus, Claudius (ca.100-170) : 10, 13, 14, 21, 25, 27
 Pythagoras (ca.580-495 v.C.) : 52, 93
 Raphelingen (van), Franciscus (1539-1597) : 24
 Révillout, Victor (1796-1874) : 39
 Rhellicanus, Joannes (1488-1542) :
 18, 56, 57, 61-67, 70, 71, 72, 74, 90, 109
 Rhenanus *vide: Beatus*
 Rubens, Pieter Paul (1577-1640) : 6
 Rüdinger, Esrom (1523-1591) : 88
 Sagax, Landolfus (10e/11e eeuw) : 57
 Sallustius (86-34 v.C.) : 42
 Salmasius, Claudius *vide: Saumaise*
 Sambucus, Johannes *vide: Zsámboky*
 Sanson, Nicolas (1600-1667) : 70
 Saumaise, Claude (1588-1653) : 56
 Scala (della), Giulio Cesare *vide: Scaliger, J.C.*
 Scaliger, Josephus Justus (1540-1609) : 55-57, 109
 Scaliger, Julius Caesar (1484-1558) : 55
 Schiner, Matthäus (1465-1522) : 86
 Schmidt, Ludwig (1862-1944) : 75-76
 Schwartzerd, Philipp *vide: Melanchthon*
 Senghor, Léopold (1906-2001) : 35
 Shakespeare, William (1564-1616) : 94
 Sickingen (von), Franz (1481-1523) : 25
 Simeoni, Gabriele (1509-1575) : 37
 Sotiau, Denis (1821-1860) : 9
 Spanheim, Ezechiël (1629-1710) : 90-91
 Spanhemius *vide: Spanheim*
 Speed, John (1552-1629) : 100
 Stevens, John (1662-1726) : 94
 Stoffel, Eugène (1821-1907) : 39, 59
 Strabo (ca.64 v.C. - 24) : 37, 82, 108
 Suetonius (ca.69-122) : 16, 19, 42
 Tacitus (ca.56-120) :
 13, 16, 17, 25, 33, 45, 48, 74, 75, 78, 84, 97, 108
 Thierry, Amédée (1797-1873) : 30-31
 Thierry, Augustin (1795-1856) : 30
 Thomas, Hubert *vide: Leodius*
 Tiberius (42 v.C. - 37) : 9
 Tigurinus *vide: Rhellicanus*
 Titi, Roberto *vide: Titius*
 Titius, Robertus (1551-1609) : 1, 19
 Tours (van), Gregorius (538-594) : 30, 46
 Trajanus (53-117) : 14
 Tschudi, Glig (1505-1572) : 62
 Tschudus, Aegidius *vide: Tschudi*
 Ursinus, Fulvius (1529-1600) : 1, 19, 20
 Vadianus, Ioachimus *vide: Watt (von)*
 Valais (van), Matthaeus Cardinalis *vide: Schiner*
 Valerius Maximus (1^e eeuw) : 54
 Valesius, Hadrianus (1607-1692) : 21
 Valois, Adrien *vide: Valesius*

- Van de Weerd, Hubert (1878-1951) : 6-16
- Van de Walle, Victor (1849-1927) : 8
- Vanhaegendoren, Maurits (1903-1994) : 2, 5, 9
- Vere, Francis (1560-1609) : 104
- Vesalius, Andreas (1514-1564) : 6
- Vespasianus (9-79) : 10
- Vigenère (de), Blaise (1523-1596) : 25, 27, 28
- Vigenereus, Blasius *vide: Viginère (de)*
- Villevault, Jean (16e eeuw) : 41
- Vitruvius (1e eeuw v.C.) : 102
- Voltaire (1694-1778) : 42
- Vondel (van den), Joost (1587-1679) : 17
- Von Papen, Franz (1879-1969) : 77
- Vossius, Dionysius (1612-1633) :
17, 18-21, 46, 82, 90, 101, 103, 109
- Vossius, Gerardus (1577-1649) : 18, 103
- Vossius, Isaac (1618-1689) : 103
- Walckenaer, Charles Athanase (1771-1852) : 11
- Watt (von), Joachim (1484-1551) : 63, 66
- Wesele (van), Andries *vide: Vesalius*
- Wimfeling, Jakob (1450-1528) : 79
- Wolseley, Garnet Joseph (1833-1913) : 96
- Zsámboky, János (1531-1584) : 1

Nationalistische Caesarreceptie in de commentaartraditie

Patriottische accaparatie van *De Bello Gallico*
en haar aanwezigheid bij commentatoren
en teksteditoren in 16^e, 17^e en 18^e eeuw

Wouter Vangrieken

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Taal- en Letterkunde

Promotor prof. dr. Jan Papy

Academiejaar 2016-2017